

О. В. Заболотний, В. В. Заболотний

Українська мова

5

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- теоретичні відомості
- завдання підвищеної складності
- завдання з розвитку зв'язного мовлення
- завдання з елементами дослідження
- завдання конкурсного характеру
- завдання для роботи зі словником

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (наказ МОНмолодьспорту України від 04.01.2013 р. № 10)

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова. 5 клас : Підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. — К. : Генеза, 2013. — 256 с.
ISBN 978-966-11-0250-6.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2013
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2013

ISBN 978-966-11-0250-6

Дорогі п'ятикласники!

Запрошуємо вас у чарівний світ українського слова. А допоможе мандрувати стежками рідної мови надійний путівник усіх школярів – підручник. Однак, подорожуючи, пам'ятайте, що ви ще й дослідники. Тому «підкорення» кожного параграфа бажано розпочинати зі вступної вправи, у якій потрібно дослідити певне мовне явище й самостійно зробити висновок, тобто невелике відкриття. Потім слід уважно прочитати правило, спробувати його осмислити, переказати. Після цього можна переходити до виконання тренувальних вправ, які не лише допоможуть засвоїти тему, а й розкажуть багато про людські стосунки, народні традиції, навколишній світ.

Вправи з позначками «Поспілкуйтеся», «Попрацюйте в парах», «Чому так?», конкурси, а також опорні малюнки, веселі вікторини, різноманітні життєві ситуації зроблять подорож стежками рідної мови цікавою та захоплюючою.

Словничок синонімів, уміщений наприкінці підручника, допоможе вам збагатити лексичний запас, а словничок наголосів – засвоїти правильне наголошування деяких слів. Під час виконання багатьох вправ варто користуватися й орфографічним і тлумачним словниками, тому потрібно мати їх удома.

А тим, хто хоче знати більше, радимо у вільну хвилинку звертатися до спеціальних розділів путівника – «Моя сторінка» та «Культура мовлення». Тут міститься корисна й цікава інформація про мову, а також ігри, скоромовки, жарти.

Отож, друзі, вирушаймо в путь! Попереду – нові відкриття.

Хай вам щастить!

Вступ

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України

*Прийняла я дарунок від нени – то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни.
Л. Забашта*

1 Прочитайте висловлювання. Про що йдеться в кожному з них?

- Ми змалечку звикаємо до слів, як до повітря, як до хліба звикли... (*Є. Летюк*).
- Без мови людське спілкування неможливе, а без спілкування не може бути суспільства (*А. Реформатський*).
- Мова – це віконця, через які людина бачить світ (*В. Сухомлинський*).
- Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури (*І. Вихованець*).
- Мова єднає між собою представників певного народу в часі та в просторі (*В. Русанівський*).

2 Прочитайте висловлювання і поміркуйте, яке значення має рідна мова в житті народу та кожної людини. Два висловлювання, які вам сподобалися найбільше, запишіть на першій сторінці свого зошита.

1. Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від других людей (*Панас Мирний*). 2. Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припадає до нього вустами, сам висихає від спраги (*В. Сухомлинський*). 3. Ти наше диво калинове, кохана материнська мово! (*Д. Білоус*).

Мамина мова. Малюнок
Алли Старенченко
(12 років)

4. О мово українська! Ти – вода з кринички, над якою гнуться верби, холодна, і прозора, і проста, а без води я вже давно помер би... (Ю. Бедрик). 5. Я без тебе, мово, без зерна полóва, соняшник без сонця, без птахів діброва (Ю. Рибчинський).

Значення мови

У світі існує близько п'яти тисяч мов. Кожна з них є **засобом спілкування** в більшому чи меншому людському колективі. Крім того, за допомогою мови люди **формують думки, пізнають світ, об'єднуються в одну спільноту, передають один одному досвід.**

Без мови було б дуже важко обмінятися думками й найтоншими почуттями, досягти взаєморозуміння, налагодити виробництво необхідних матеріальних благ, створити духовні цінності, згуртуватися для подолання труднощів.

Рідна мова

Для кожного народу **рідна мова – найцінніший скарб.** Її не можна забувати. Втрачаючи з певних причин рідну мову, її носій, народ, втрачає себе самого, свою духовну самобутність, стає іншим народом. Про бєрежне ставлення до рідної мови писав *Максим Рильський*:

*Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде.*

3 Мова – найважливіший засіб спілкування. Але це не єдина її функція. Спробуйте назвати ще одну. Для цього погляньте у вікно й подумайте, яка гарна зараз погода. Подумали? А тепер це саме зробіть, не вимовляючи слів і речень ні про себе, ні вголос. Чи вдалося вам сформулювати думку без допомоги слів або речень? Про яку важливу функцію мови свідчить цей експеримент?

4 Поміркуйте над запитаннями.

- Є різні засоби спілкування: мова, жести, погляд, звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державна символіка, дорожні знаки тощо. Чому мову називають найважливішим із цих засобів?
- Як за допомогою мови від покоління до покоління передається людський досвід, знання?
- Як за допомогою мови людина пізнає світ?
- Чому суспільству було б важко без мови?
- Чому потрібно берегти рідну мову?

5 Перемалюйте на дошці ланцюжок і колективно запишіть (1–2 словами) у порожні кільця продовження поданого твердження.

Українська
мова

Українська мова одна з найдавніших, наймилослівніших і найбагатших мов світу. Своїм корінням вона сягає глибини тисячоліть. Українською мовою створено понад двісті тисяч народних пісень, багато казок, переказів, легенд. Нею написано велику кількість творів художньої літератури та наукових праць.

Державна
мова

Нині українська мова є державною мовою України. Це означає, що вона є офіційною мовою спілкування на території нашої держави, нею користуються в установах та організаціях, це мова науки, освіти, преси, телебачення. Тому українську мову повинен знати кожен, хто постійно живе в Україні.

Державний статус української мови закріплено статтею 10 Конституції України: *«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України»*.

6 Дайте відповіді на запитання.

- Чому українською мовою варто пишатися?
- Яка мова є державною в Україні? Що означає цей статус?

7 Прочитайте текст. Назвіть правила спілкування. Чи приймаєте ви наше запрошення до спілкування?

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІЛКУВАННЯ

«Нема більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування», – стверджував відомий письменник *Антуан де Сент-Екзюпері*. Тому пропонуємо вам відчутти красу цієї розкоші на уроках української мови – на хвилинках спілкування. Так, саме під час уроку ви зможете порозмовляти один з одним. А щоб ваше спілкування було змістовнішим, ми щоразу визначатимемо тему для розмови в рубриці «Поспілкуйтеся».

Насамперед виробімо правила нашого спілкування. Частину з них запропонуємо ми, а решту – ви.

Правило 1. Думки висловлюйте щиро, дружелюбно.

Правило 2. Не перебивайте співрозмовника.

Правило 3. Кожен має право висловити власну думку.

Правило 4. Не ображайте своїми словами інших.

Правило 5. _____

Правило 6. _____

Отже, якщо ви маєте бажання висловити власні міркування стосовно тієї чи іншої теми, почути думки своїх однокласників та погоджуєтесь із запропонованими правилами, тоді вправи з назвою «Поспілкуйтеся» саме для вас.

8 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. 1. Чи обов'язково, на вашу думку, знати мову того народу, серед якого живете? Чому?

2. Чи можна без мови побудувати собор, подолати стихійне лихо чи провести Олімпійські ігри?

Уявіть, що вас запросили для участі в популярній радіо- чи телепередачі.

Виступи

Трансляція відбуватиметься в прямому ефірі, тобто без попереднього запису і редагування виступів. Підготуйте невеликий виступ на 1–2 хвилини на одну з тем.

1. Мова – найцінніший скарб, мудра берегиня народу.

2. Українська мова – моя рідна мова.

ЯК ЦЕ БУЛО

РІДНА МОВА

Було це давно, ще за старої Австрії, у 1916 році. У купе першого класу швидкого потяга Львів–Відень їхало чотири пасажири: англієць, німець, італієць. Четвертим був відомий львівський юрист Богдан Косів. Розмовляли на різні теми. Нарешті заговорили про мови: чия краща, якій з них належить світове майбутнє. Першим заговорив англієць:

– Англія – країна великих завойовників і мореплавців, які рознесли славу англійської мови по всьому світі. Англійська мова – мова Шекспіра, Байрона, Діккенса, Ньютона та інших великих літераторів і вчених.

– У жодному разі, – гордовито заявив німець. – Німецька мова – це мова двох великих імперій – Німеччини й Австрії, які займають більше половини Європи... І тому, безперечно, німецька мова має світове значення.

Італієць усміхнувся і тихо промовив:

– Панове, ви обидва помиляєтеся. Італійська мова – це мова сонячної Італії, мова музики й кохання, а про кохання мріє кожен... Тому італійській мові належить бути провідною у світі.

Українець довго думав і нарешті промовив:

– Ви ж, по суті, нічого не сказали про багатство й можливості ваших мов... Я своєю мовою можу скласти... вірш, де всі слова будуть починатися на «С». Якщо ваша ласка, прошу послухати:

САМІТНІЙ САД

Сонно сипляться сніжинки,
Струмись стомлено сичить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад.
Сріблом стеляться сніжинки,
Спить самотній сонний сад...
Сипле, стелить сад самотній
Сірий смуток – срібний сніг.
Сумно стогне сонний струмись,
Серце слуха скорбний сміх.
Серед саду страх сіріє.
Сад солодкий спокій снить.

– Геніально! Незрівнянно!..

Потім усі замовкли. Говорити не було потреби.

За П. Столярчуком

*Слова – це ті ж зерна, що впали
в родючу землю; це хліб наш насущний,
без якого неможливе саме життя.*

Юрій Мушкетик

Повторення вивченого в початкових класах

Ви пригадаєте:

- частини мови та їхні основні ознаки.

Ви вмітите:

- розпізнавати частини мови;
- утворювати форми слова;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами;
- правильно вживати слова;
- будувати речення з вивченими частинами мови.

§ 1. ІМЕННИК

ПРИГАДАЙМО. 1. Які ви знаєте частини мови? 2. Що таке іменник? 3. Як змінюються іменники?

9 I. Прочитайте виразно вірш. Про яке почуття в ньому йдеться? Знайдіть звертання.

Мій краю прекрасний.
Малюнок Наталії Войцехівської
(12 років)

Для мене багато не треба,
Щоб ласку і добрість пізнати:
Лиш просвіток рідного неба,
Та затишок теплої хати,
Та житнього хліба шматочок,
Та цвіту, що сяє калинно,
Та іскру краси твоїх дбчок,
Чорнявих царівн, Україно.
Для мене багато не треба,
Щоб серце забилося раптово:
Лиш латочки рідного неба
Та матері лагідне слово...

Д. Луценко

II. Випишіть по два слова в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, дієслова. Скористайтеся таблицею «Частини мови» на форзаці підручника.

 III. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

Особ-
ливості
іменників

Іменники означають предмети і відповідають на питання *хто? що?*

Іменники:

- мають **рід** (чоловічий, жіночий, середній);
- змінюються за **числами** (однина, множина);
- змінюються за **відмінками**.

Форма називного відмінка однини є **початковою формою** іменника.

10 I. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому жителі міста встановили чоловікові пам'ятник. Доберіть свій варіант заголовка.

ВОДА ДЛЯ СПРАГЛИХ

У маленькому містечку жив бідний **старий** чоловік. Колись він важко працював, а тепер доживав останні дні. **Вечорами** чоловік сідав біля міської брами і людям, які проходили повз нього, пропонував кухлик свіжої джерельної води.

Так робив він декілька років, аж до своєї смерті. Коли помер, жителі міста встановили бідному чоловікові пам'ятник – викопали криницю. Тепер вода із цієї криниці освіжає всіх спраглих (*Легенда*).

II. Випишіть з тексту 5–7 іменників, зазначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

ЗРАЗОК. Містечку (с. р., одн., М. в.).

III. Доберіть до виділених слів антоніми.

11 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть значення крилатого вислову «Добра праця ніколи не пропадає». Які прислів'я та приказки про працю ви знаєте?

12 I. Спишіть, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Позначте в них закінчення.

1. Завдання записано на (дошка). 2. Завтра відбудуться змагання з (футбол). 3. Пливти за (течія). 4. Наїлися смачної (каша). 5. **Зимом** тротуар посипали (сіль). 6. Сидять за однією (парта). 7. Підкресли однією (**лінія**). 8. У класі троє (вікно). 9. Віднеси журнал (директор). 10. Сиділи на (берег) річки. 11. Не лазьте по (дерева).

II. Укажіть іменники, у яких можуть чергуватися звуки. Вимовте ці звуки.

III. Укажіть іменники з подвоєними буквами.

IV. Виконайте звуковий запис виділених іменників. Назвіть у них звуки і букви.

13 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що після канікул однокласник поцікавився, як ви зі своїми друзями провели літо. Для відповіді знадобляться подані нижче словосполучення. Прочитайте їх, розкриваючи дужки.

Купалися в (річка), плавали в (човен), навчилися кататися на (ролики), гралися (м'яч) та (обруч), годували (кролі), обмінювалися музичними (файли), лазили по (гори).

14 ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожному рядку знайдіть один іменник, який в орудному відмінку матиме закінчення *-ем*. Запишіть ці слова у формі орудного відмінка однини.

1. Стіл, окунь, сад.
2. Ставок, листок, ніж.
3. Стілець, цвях, молоток.

15 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** До поданих загальних назв доберіть кожен по одній власній назві і скажіть її однокласнику (однокласниці). Запишіть сполучення зі словами, які дібрав ваш однокласник (ваша однокласниця).

ЗРАЗОК. Село Калинівка.

Місто, вулиця, річка, пісня, письменник.

II. З одним із записаних словосполучень складіть усно речення.

16 I. Спишіть, беручи власні назви, де потрібно, у лапки. Які назви з поданих не потрібно брати в лапки?

Мультфільм Лис Микита, студія танцю Волошка, журнал Барвінок, кіт Мурко, корабель Морська хвиля, книжка В. Не-стайка Тореадори з Васюківки, пісня на слова Ганни Чубач Че-репаха, вулиця Квітнева, картина Т. Шевченка Селянська родина, підручник Українська мова, озеро Світязь.

II. Запишіть кілька назв віршів, казок, оповідань, які ви вивчали на уроках літе-ратури. Скажіть, хто їхні автори.

17 Хто зможе за одну хвилину дібрати чотири іменники (у початковій фор-мі), у кожному з яких є дві чи більше букв *а*? А хто добере шість таких слів?

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
Зачиніть двері – <i>протяг!</i> У тебе <i>нежить!</i> Я буду о третій <i>годині.</i> Увімкніть <i>світло.</i> Приберіть <i>сміття.</i>	Закрийте двері – <i>сквозняк!</i> У тебе <i>наморк!</i> Я буду в три <i>часа.</i> Увімкніть <i>свет.</i> Приберіть <i>мусор.</i>

§ 2. ПРИКМЕТНИК

ПРИГАДАЙМО. 1. Яку частину мови називають прикметником? 2. Як змінюють-ся прикметники?

18 I. Прочитайте текст. Знайдіть прикметники, за допомогою яких змальова-но дівчину та рослину. Яку роль відіграють прикметники в тексті?

КАЛИНА

То було дуже давно. В одному селі жила красива дівчина, яку звали Калина. Струнка, з довгою косою. Мала блакитні, наче бездонні озерця, очі й чорні, наче шнурочки, брови. Люди любили її за добре серце.

Якось, ідучи лісом, Калина викопала тонке стебло і посадила його край дороги. Зі стебла виріс великий кущ, а потім зацвів білим цвітом. А коли осипався цвіт, заблищали на кущі, як намистинки, ягоди, а в кожній ягідці – зернятко, наче маленьке сердечко.

Прийшла одного разу Калина, а кущ і каже їй:

– На згадку про твоє добре серце, щоб тебе не забули люди, подаруй мені своє ім'я – Калина (*Легенда*).

М. Фомін. Калина

II. Випишіть з тексту прикметники у сполученні з іменниками. Виділіть відмінкові закінчення прикметників. У дужках позначте скорочено рід, число і відмінок прикметників.

ЗРАЗОК. Красив дівчина (ж. р., одн., Н. в.).

III. Знайдіть порівняння, у яких є прикметники.

Особливості
прикмет-
ників

Прикметники виражають ознаку предмета і відповідають на питання *який? чий?*

Прикметники змінюються за **числами, відмінками**, а в однині – й за **родами**.

Рід, число та відмінок прикметника залежать від **іменника**, з яким він зв'язаний.

19 I. Спишіть речення, вставляючи пропущені закінчення прикметників та розкриваючи дужки. Визначте відмінок прикметників.

1. Осінн.. вечір жовт.. листом хмури(т)ся (*В. Тарасенко*).

2. На в(е,и)реснев.. камертон настроюються скрипки вітру (*В. Бо*

ровий). 3. День догоряє десь за сунітками густ.. височенн.. дубів і лип (Іван Багряний). 4. Сонячн.. промі(н,нн)я розл(е,и)валось довкола ясн., пахуч.. молоком (Є. Гуцало). 5. Перший космічн.. політ Юрія Гагаріна тривав рівно 1 години 48 хв(е,и)лин (З енциклопедії).

- II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичне значення виділених слів.
III. Підкресліть підмети і присудки.

20 I. Провідмініяйте усно словосполучення одного з поданих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Електронна пошта, дорожні знаки.

ВАРІАНТ Б. Безпечне перехрестя, вхідні повідомлення.

II. Складіть і запишіть речення з одним словосполученням (на вибір).

21 Від слів, поданих у дужках, утворіть споріднені прикметники. Спишіть речення, замінюючи іменник утвореним прикметником.

1. Купили (школа) приладдя. 2. Поїхали до (Харків) області. 3. Підійшли до (пішохід) переходу. 4. Я відповів на (телефон) дзвінок. 5. Милувалися (ліс) квітами. 6. Останні (сонце) дні. 7. Уже час (обід) перерви.

22 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що хтось із ваших знайомих чи рідних вирішив подарувати вам велосипед (телефон, чобітки). Проте він бажає уточнити, який саме велосипед (телефон, чобітки) ви хочете. Доберіть словосполучення з прикметниками, за допомогою яких можна висловити свої побажання щодо подарунка.

23 Хто добере п'ять прикметників до іменника *струмок* (або *дорóга*)? А хто добере ще більше таких прикметників?

24 Виконайте завдання одного з поданих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір-опис (5–7 речень) на тему «Криниця», використовуючи прикметники для змалювання криниці та води. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. *Криниця:* глибока, бездонна, придорожня, копана, старенька, дерев'яна. *Вода:* прохолодна, чиста, студена, прозора.

ВАРІАНТ Б. Доберіть 3–5 прикметників для опису погляду мами (тата, бабусі, дідуся). Складіть із цими словами і запишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «Мамині очі» («Очі бабусі», «Погляд дідуся»).

§ 3. ЧИСЛІВНИК

ПРИГАДАЙМО. 1. Яку частину мови називають числівником? 2. Як змінюються числівники?

25 I. Прочитайте крилаті вислови. Поясніть, як ви розумієте їхній зміст.

1. Де дві няньки, там дитина без ока. 2. Як п'яте колесо до воза. 3. Одна бджола мало меду наносить. 4. Два брехуни одної правди не скажуть. 5. Гість першого дня – золото, другого – срібло, а третього – мідь.

II. Знайдіть числівники, поставте до кожного питання. Які з них означають кількість, а які – порядок при лічбі? Розкажіть, для чого вживаються числівники.

III. Назвіть звуки і букви в числівнику *п'ять*, поясніть його правопис.

Особ-
ливості
числівників

Числівники означають кількість предметів, порядок при лічбі та відповідають на питання *скільки? котрий?*

Числівники бувають **кількісні** (*три*) та **порядкові** (*третій*).

Числівники змінюються за **відмінками**, а деякі ще й за **родами** та **числами**.

26 ПОПРАЦЬОУЙТЕ В ПАРАХ. Від поданих числівників, що відповідають на питання *скільки?*, утворіть і запишіть числівники, що відповідають на питання *котрий?* Перевірте один в одного виконання.

Шістнадцять, чотири, п'ятнадцять, двадцять три, сто, сорок.

27 I. **ВІКТОРИНА.** Використовуючи числівники, дайте повні відповіді на запитання.

1. Скільки днів у вересні?
2. Котрим (котрою) за порядком ти записаний(-а) у класному журналі?
3. Скільки днів залишилося до кінця цього місяця?
4. Скільки років тобі буде через два роки?
5. Скільки місяців триває осінь?
6. Скільки годин має доба?
7. О котрій годині розпочинається другий урок?
8. О котрій годині учень буде вдома, якщо вийде з вашої школи одразу після шостого уроку і йтиме 15 хвилин?

ВИМОВЛЯЄМО

одина́дцять
чотирна́дцять

II. Складіть усно подібне запитання, у відповіді на яке потрібно вжити числівник. Поставте це запитання однокласникам. Простежте, чи правильно вони вимовляють числівники.

28 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що у вас запитали, котра година. Дайте усно відповідь на запитання, користуючись зображеними годинниками.

29 I. Поєднайте числівники з іменниками. Утворені словосполучення запишіть.

Три, сторінка; п'ять, зошит; два, книжка; один, двері; сімнадцять, мелодія; двадцять шість, яблуко; чотири, година.

II. Провідмініайте письмово одне з утворених словосполучень (на вибір).

30 Складіть і запишіть по одному виразу із числівниками *п'ятдесят*, *шістдесят*, *шістнадцять* на додавання чи віднімання.

ЗРАЗОК. До п'ятдесяти додати сорок три.

ПИШЕМО
п'ятдесят, п'ятсот шістдесят, шістсот

31 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Складіть усно повідомлення про один з уявних заходів, що нібито відбудеться у вашому населеному пункті (вистава, виставка, кінопоказ, концерт тощо). Зазначте дату заходу, о котрій годині він відбудеться, вартість квитка та час роботи каси.

32 I. Спишіть речення, записуючи числа словами. Визначте відмінок числівників.

1. Ластівки розвивають швидкість до 20 кілометрів за годину. 2. Найвища температура на Місяці – 117 градусів за Цельсієм. 3. Діаметр Місяця – 3476 кілометрів. 4. Щоб приготувати 100 грамів меду, бджола повинна взяти нектар приблизно з 1 мільйона квітів. 5. Нині на планеті живе близько 350 видів акул (*З енциклопедії*).

II. Визначте частини мови в першому реченні й запишіть їх скорочено над словами.

Для вас, допитливі!

Чи знаєте ви, які два займенники можуть псувати шляхи? Це – *я-ми*. А здогадуєтеся, чому несмачна «березова каша»? Багато цікавих і веселих історій про значення й походження слів, а також мовні загадки, шаради, акривірші ви можете знайти на сторінках збірок **Дмитра Білоуса «Диво калинове»** та **«Чари барвінкові»**.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цих книжках, розкажіть одно-класникам.

§ 4. ЗАЙМЕННИК. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ

ПРИГАДАЙМО. 1. Яку частину мови називають займенником? 2. Замість слів яких частин мови вживають займенники?

33 І. Прочитайте текст і розгляньте малюнок до нього. Опишіть усно зображене. Чи вдалося, на вашу думку, художнику відобразити емоції дитини?

ЧУДАСІЯ

От чудасія: **гарбуз** на яблуні!

– Бач, примудрився! – каже Олег.

Гарбуз величезний, як баняк. Гілляка аж нагнулася під ним.

– Невже це він?

Я кусаю соковите яблуко і мовчу. Та Олег і не чекає відповіді від мене. Йому й так зрозуміло: гарбузіння сп'ялося на тин, потім дісталоя нахиленої гілляки і повисло на ній. На гарбузинні зацвіла квітка, а потім зав'язався гарбуз.

Олег сміється:

– Хоч і виліз він на яблуню, та яблуком не став (За Є. Шморгуном).

II. Випишіть особові займенники і з'ясуйте, замість яких іменників їх ужито. Біля займенників скорочено зазначте їхню особу, відмінок і число.

III. Яке з виділених слів можна замінити займенником? Зробіть усно таку заміну.

Особливості займенників

Особові займенники

Займенники вказують на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називають їх.

Займенники змінюються за **відмінками**, а деякі ще й за **числами** та **родами**.

Особові займенники

Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

34 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Спасибі земле за твої щ(е,и)дроти! (Л. Костенко). 2. Квітка просто цвіте грає пелюстками, ледь-ледь ворущат(ь)ся її чорні бровенята (Є. Гуцало). 3. Все з рук валит(ь)ся а він хвалит(ь)ся (Нар. творчість). 4. Тужу за вами, солов(')ї (В,в)країни! (М. Рильський). 5. Я ж(е,и)ву у світі любові до людей до з(е,и)млі до квітів (Г. Дудка).

II. Підкресліть особові займенники, надпишіть особу кожного з них. Які із цих займенників виконують роль підметів?

35 I. Прочитайте текст, замінюючи подані в дужках іменники займенниками. Поясніть, як така заміна сприяла вдосконаленню тексту. Поясніть роль займенників у мові.

ПЕЧИВО ІЗ ШОКОЛАДОМ

Одним з найпопулярніших видів печива є печиво зі шматочками шоколаду. (Печиво) винайшла в 1930-х роках Рут Вейкфілд – господиня невеликого готелю. Жінка вирішила спекти масляне печиво, але натирати шоколад на тертці полінувалася, тому просто розламала шоколадну плитку й перемішала шматочки з тістом. (Жінка) сподівалася, що шоколад розтане і надасть випічці коричневого кольору та приємного смаку. Однак (жінку) підвело незнання законів фізики – солодкі ламанці не розтанули в тісті. З духовки господиня дістала печиво зі шматочками шоколаду (*Із журналу*).

II. Доберіть спільнокореневі слова до іменника *шоколад*.

III. Хто зможе знайти в тексті слово, у якому неоднакова кількість звуків і букв?

36 I. Запишіть словосполучення, поставивши займенники у відповідному відмінку. Усно визначте відмінок займенників.

ВРАЗОК. Біжить за (я) – біжить за мною.

Зустріли (я), спілкувалися з (ми), чекали на (вона), зустрілися з (вони), скажу (ти), подякував (ви), побачив на (він), зняли з (він), летіли над (вона), прийшли після (ми), вибрав для (вона).

Н.	я	ми
Р.	мене	нас
Д.	мені	нам
Зн.	мене	нас
Ор.	мною	нами
М.	(на) мені	(на) нас

II. Провідмініяйте усно займенник *він*.

37 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** I. Уявіть: вам треба попередити когось із рідних, що ви затримуетесь, а мобільний телефон розрядився. Тому ви вирішили звернутися до однокласника по допомогу. Розкрийте дужки в поданому тексті свого ймовірного прохання.

Андрію, надішли, будь ласка, зі (свій) мобільного смс-повідомлення (моя) сестрі про те, що я затримуюсь на 10 хвилин. Нехай чекає (я) біля (наш) будинку.

II. Уявіть, що з таким проханням звернулися до вас. Складіть текст смс-повідомлення, яке ви надішлете сестрі однокласника. Проте не переплутайте, кого і біля чийого будинку слід чекати.

38 Прочитайте уривок з учнівського твору. Знайдіть у ньому мовленнєві помилки. Користуючись таблицею «Антисуржик», відредагуйте (виправте) усно текст.

Ми із Сергієм завжди приймаємо активну участь у позакласних заходах. Проводимо конкурси, спортивні змагання,

випускаємо стінну газету. Щоп'ятниці вирішуємо, чим займатимемося слідуєчого тижня. Більша половина однокласників з радістю відгукується на наші пропозиції. Улітку ми навіть усім класом їздили на рибалку.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь наступний більша частина залишати вдома мені пощастило ставлення до людей будь-яке питання йти на риболовлю	приймати участь слідуєчий більша половина оставлять вдома мені повезло відношення до людей любе питання йти на рибалку

§ 5. ДІЄСЛОВО

ПРИГАДАЙМО. 1. Яку частину мови називають дієсловом? 2. Як змінюються дієслова? 3. Які є часові форми дієслова?

39 I. Прочитайте текст. Визначте його тему. Чому свято Димитрія шанують у народі?

ОСІННІЙ ДИМИТРІЙ

Зі свят осіннього циклу для мене особливо пам'ятний день Святого великомученика Димитрія. Це свято припадає на 8 листопада. Воно здавна шанується в народі, бо завершує хліборобський рік. В останню напередодні Димитрія суботу поминають предків.

За народними уявленнями, Димитрій зачиняє землю і надає право господарювати на ній зимі. Ключі він тримає при собі, поки за ними не приїде верхи на білому коні весняний Юрій (6 травня). Тоді можна виганяти худобу на пасовисько.

Яка погода на Димитрія, така й на Великдень (За В. Скуратівським).

II. Випишіть дієслова, у дужках скорочено зазначте їхній час, особу та число або вкажіть, що це неозначена форма.

ЗРАЗОК. Припадає (теп. час, 3 ос., одн.).

С. Улько. Урожай

III. Розгляньте ілюстрацію. Що спільного між нею та текстом вправі? Чи можна було б обидва твори опублікувати в книжці з назвою «Завершення хліборобського року»?

Особливості дієслів

Дієвідміни

Дієслова означають дію предмета і відповідають на питання *що робити? що зробити?*

Щоб визначити дієвідміну, треба дієслово поставити в **3-тю особу множини**.

Дієвідміна	Закінчення у формі 3-ї особи множини	Приклади
I	<i>-уть, -ють</i>	<i>пишуть, співають</i>
II	<i>-ать, -ять</i>	<i>бачать, люблять</i>

Букви **е, и** в закінченнях

У закінченнях дієслів **першої** дієвідміни пишемо букви **е, є**. **НАПРИКЛАД:** *пишеш, співаєш*. У закінченнях дієслів **другої** дієвідміни пишемо букви **и, ї**. **НАПРИКЛАД:** *бачиш, любиш*.

е, и в закінченнях дієслів

I дієвідміна		II дієвідміна	
е	-еш (-еш)	и	-иш (-іш)
	-емо (-ємо)		-имо (-імо)
	-ете (-ете)		-ите (-іте)

40 I. Прочитайте байку. Поясніть, як ви розумієте її зміст. Яких людей викриває автор?

СОЛОВЕЙ У КЛІТЦІ

Із клітки Соловей озвався до Мисливця:
 – Навіщо зачинив мене, немов злочинця?
 – Мій дорогий, – Мисливець відповів, –
 Боюсь, щоб Котик наш тебе не з'їв.
 – Ти про мою, як видно, дбаєш долю, –
 Промовив Соловей. – Похвальна доброта!
 Якщо це так, пусти мене на волю,
 А в клітці зачини Кота.

Павло Ключина

II. Випишіть дієслова, поставте їх у формі 3-ї та 1-ї особи множини теперішнього часу, позначте закінчення. Визначте дієвідміну.

ЗРАЗОК. Гуляю – гуля[ЮТЬ], гуля[ЄМО] (I дієв.).

III. Перекажіть усно зміст байки своїми словами, користуючись виписаними дієсловами.

41 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Про кого в народі кажуть: «На язиці медок, а на думці льодок»? Як, на вашу думку, розпізнати справжню щирість?

42 I. Спишіть дієслова, уставляючи пропущені букви е(е) або и(і). Скористайтеся поданим вище правилом і опорною таблицею.

Стан..ш, сто..мб, люб..ш, люб..те, каж..мо, скаж..ш, сі..мо,
 поміт..ш, вирост..ш, перемож..мо, крут..те, вивч..мо, говор..-
 мо, переход..ш, пиш..ш.

II. Складіть речення з одним дієсловом (на вибір).

43 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання. Прочитайте вголос виділені слова і запишіть їх у транскрипції.

1. Не все теє **зробит(ь)ся**, що на думці зродит(ь)ся. 2. На годину **спізниш(ь)ся**, за рік (не)доженеш.

ПИШЕМО	ВИМОВЛЯЄМО
-ться	[ц/:а]
-шся	[с/:а]

3. (Не)хвали коня, поки з дороги (не)вернеш(ь)ся (*Нар. творчість*). 4. Осі(н,нн)ій вечір жовтим листом хмури(ть)ся... (*В. Тарасенко*).

II. Підкресліть дієслова як головні члени речення (присудки).

§ 6. ПРИСЛІВНИК

ПРИГАДАЙМО. Яку частину мови називають прислівником? Чи змінюються прислівники?

44 I. Спишіть речення, добираючи з довідки пропущені прислівники. Поставте усно питання до цих слів. Яку роль виконують прислівники в реченнях?

1. А та скрипка ... грає, солов'їний голос має (*Б. Стельмах*).
2. Камінь ... не котиться ні в яку пору (*Нар. творчість*).
3. І ..., і ... там соловей співав, і пташки пурхали, зозуленька кувала (*Л. Глібов*). 4. І вечір вишневий із нами вечеря, і ... від щастя муркоче, мов кіт (*Д. Іванов*). 5. О, як ріка радіє ..., на волю виривається ... (*Г. Дудка*).

ДОВІДКА. Вдень, ввечері, угору, красно, навесні, щосили, тихо.

II. Підкресліть однорідні члени речення. Які з них виражені прислівниками?

45 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Якби ви були художником, то яку ілюстрацію намалювали б до цього тексту?

КОНВАЛІЯ В САДУ

Петрик уранці прийшов у сад і побачив конвалію. Зачарований дивною красою квітки, він пильно дивився на неї.

«Зірву квітку, поставлю у вазу на столі», – подумав Петрик. Простяг руку, щоб зірвати квітку, але уявив: що ж станеться із садом без конвалії? Затулив долонями квітку – і в саду стало похмуро й незатишно. На зелені листки впала сіра тінь, замовкли галасливі пташки. Петрик відтулив квітку. Знову почувся пташиний спів, а на деревах радісно заграли зелені листочки.

«Он яка ти, дивовижна квітко, – подумав Петрик. – Хіба ж можна тебе зривати й нести додому?» (*За В. Сухомлинським*).

II. Випишіть сполучення прислівників з дієсловами. Покажіть зв'язок між словами в цих сполученнях (за зразком).

куди?

ЗРАЗОК. Нести додому.

III. За виписаними сполученнями усно перекажіть прочитане.

Особливості прислівників

Прислівники означають ознаку дії та відповідають на питання *як? де? коли? куди? звідки?* і под. **НАПРИКЛАД:** *рішуче, влітку.*

46 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розділіть між собою групи прислівників. Доберіть усно антоніми до прислівників своєї групи. Оцініть роботу однокласника (однокласниці).

1. Холодно, повільно, пізно, вгору, **високо**, ліворуч.
2. **Радісно**, тихо, вранці, вгорі, далеко, зліва.

II. Доберіть спільнокореневі слова до виділеного прислівника своєї групи.

47 I. Від поданих прикметників утворіть і запишіть прислівники. Позначте суфікси *-о, -е*. Поясніть, чим прислівники відрізняються від прикметників.

Щедрий, добрий, тепла, привітне, рішучий, щасливе, швидка, розумна, гарний, болючий.

II. Складіть і запишіть одне речення з поданим прикметником (на вибір) й одне речення з відповідним прислівником.

48 ЧОМУ ТАК? З'ясуйте, у якому реченні виділене слово є прислівником, а в якому – прикметником. Обґрунтуйте свою думку. Розберіть ці слова за будовою.

1. **Добре** ім'я – найкраще багатство (*Нар. творчість*).
2. Із сухого дерева **добре** вогонь класти (*Нар. творчість*).

49 Запишіть прислівники разом. З одним прислівником (на вибір) складіть речення.

В/літку, в/зимку, в/осени, в/вечері, в/ранці, в/день, ліво/руч, право/руч, що/денно, що/години, що/тижня.

50 Відгадайте ребуси. Доведіть, що слова-відгадки є прислівниками.

1. " " О

2. Г Н О

3. НА " "

4. В

5.

6. ТИ " "

51 Накресліть поданий кросворд на дошці або в зошиті. Упишіть відповідні прислівники.

1. Синонім до слова *навкруг*.
2. Синонім до слова *вгорі*.
3. Синонім до слова *радісно*.
4. Антонім до слова *ззаду*.
5. Антонім до слова *тихо*.
6. Синонім до слова *легко*.

1		В				
2		е				
3		с				
4		е				
5		Л				
6		о				

52 Складіть і запишіть невелику розповідь (5–7 речень) на одну з поданих тем, використавши щонайменше три прислівники. Прислівники підкресліть. *Темі:* «На стадіоні», «У парку атракціонів», «У зоопарку», «Сучасне телебачення», «Транспорт у минулому і сьогоденні».

§ 7. ПРИЙМЕННИК. СПОЛУЧНИК

ПРИГАДАЙМО. Яка роль прийменників і сполучників у мові?

53 1. Прочитайте текст та розгляньте репродукцію картини. Розкажіть, чим вражають полотна Катерини Білокур.

НАРОДНА ХУДОЖНИЦЯ

Безрадісно пройшли дитячі та юнацькі роки народної художниці Катерини Білокур. Важка селянська праця, відсутність умов для здобуття освіти. А дівчинка так палко тягнулася до краси: хотіла малювати й читати. Самотужки опанувала грамоту, пóтайки від усіх вимальовувала перші картини звичайним вуглем на клаптиках полотна. Потім почала малювати фарбами. Пензлі робила із тхорячих волосинок і вишневої гілочки. Вони нагадували швидше голку, але лише такими пензлями можна тонко й майстерно опрацювати кожен деталь твору.

Полотна майстрині заповнили химерне розмаїття квітів, якого в природі насправді не існує. Це казкове плéтиво кручених паничів, рож, маків, півоній, красуль і чорнобривців глибоко зворушує серце.

Наповнені сонцем, радістю та любов'ю до рідної землі, твори Ка-

К. Білокур. У Богданівці на загреблі

терини Білокур назавжди ввійшли в золотий фонд української культури (За *О. Гончаром*).

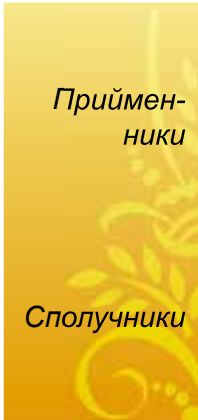
II. Знайдіть з-поміж виділених слів прийменники. Зачитайте словосполучення із цими прийменниками (за зразком).

III. Знайдіть з-поміж виділених слів сполучники. Визначте однорідні члени речення, які зв'язані цими сполучниками (за зразком).

ЗРАЗОК. Любов до землі; радістю та любов'ю.

54 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «Краса врятує світ»?

Прийменник і сполучник – це службові частини мови.

Прийменники слугують для зв'язку слів. **НАПРИКЛАД:** купатися в морі.

З іншими частинами мови прийменники пишуть окремо. **НАПРИКЛАД:** до школи, зі мною, з гори, на гору.

Сполучники слугують для зв'язку однорідних членів речення і речень. **НАПРИКЛАД:** небо і земля.

55 ПОЗМАГАЙТЕСЯ. Об'єднайтеся в групи (за варіантами чи рядами). За допомогою прийменників, позначених на малюнку, побудуйте словосполучення, які склалися б з дієслів та іменника *стадіон*. Дієслова добирайте самостійно. Групи (чи їхні представники) виконують завдання почергово, рухаючись від позначки «Старт». За правильну відповідь – 1 бал.

ЗРАЗОК. Тренуватися на стадіоні.

56 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Знов устає (переді)мною зелене дзеркало ріки (*В. Сосюра*). 2. Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із

с(е,и)ла (на)гору (С. Васильченко). 3. Івась підняв ластів(')ятко поставив драбину й бережно поклав маля у гніздо (К. Наріжний). 4. Веселка бере воду й розливає її (по)хмарах а вода виливає(ь)ся дощем (В. Скуратівський).

II. Обведіть прийменники та поясніть їхнє написання з іншими частинами мови.
III. Підкресліть сполучники та зв'язані ними однорідні члени речення. У якому реченні сполучник зв'язує частини складного речення?

57 Утворіть з кожної пари простих речень складне за допомогою сполучників *і, та, й, а, але*. Утворені речення запишіть, ставлячи між їхніми частинами (перед сполучником) кому.

1. Дітям у зоопарку дуже сподобалось. Вони із захопленням розповідали про враження від побаченого. 2. Спочатку білочка брала з кошика горішок і миттю зникала. Згодом тваринка перестала боятися людей.

58

I. Розгляньте комікс. Про що нам розповів художник?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог (4 репліки), можливий між дітьми в одному з епізодів. Скористайтеся прийменниками і сполучниками.

III. Складіть усно за коміксом невелику розповідь (5–7 речень), використовуючи прийменники і сполучники.

І ТАКЕ БУВАЄ!

– Я швидко збігаю додому за кошиком, а потім підемо в ліс за грибами, – звертається до своїх друзів Василь.

– Цікаво, хто швидше добіжить – ти чи кошик. А чи зможуть гриби дійти до лісу? – сміються хлопці й дівчата.

– Ви що, жартуєте?

– Але ж ти сам щойно сказав, що ...

Продовжте репліку друзів Василя. Чого не знав хлопець? Як йому потрібно було б сказати? Скористайтеся поданою нижче таблицею «Культура мовлення».

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
іти по хліб	іти за хлібом
змагання з футболу	змагання по футболу
контрольна з історії	контрольна по історії
через хворобу	по хворобі
за всіма правилами	по всіх правилах
на тему	по темі
на прохання	по проханню
за бажанням	по бажанню

59

Напишіть невеликий твір (5–7 речень) на тему «Краса врятує світ» або «Не хлібом єдиним живе людина». Підкресліть у своєму тексті по одному слову різних частин мови.

60

САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час повторення вивченого я, зокрема, пригадав (пригадала), як ...
2. Найскладнішим під час опрацювання тем для мене було ...
3. Свої знання з української мови я б оцінив (оцінила) на ...

МОВИ СВІТУ

ЦІКАВО ЗНАТИ!

За приблизними підрахунками вчених-мовознавців, у сучасному світі є близько 5 тис. мов. Але лише 220 з них мають, крім усної форми, писемну. До таких мов належить і українська.

Не всі мови однаково поширені. Двомастами мовами спілкуються колективи, які становлять не менше 1 млн носіїв, сімдесятьма – не менше 5 млн носіїв, тринадцятьма – колективи з 50 і більше млн носіїв. Рештою мов користуються колективи, які нараховують усього від кількисот до 1 млн носіїв.

КОРИСНО ЗНАТИ

ЇЖТЕ НА ЗДОРОВ'Я!

Вислів «*Куштуйте на здоров'я*» не завжди використовують доречно. Дієслово *куштувати*, коли його вживають стосовно їжі, означає «з'їдати або випивати трохи чогось для проби». Отже, наведений вислів означає, що когось запрошують лише зняти пробу з якоїсь страви, а не з'їсти її. Щоб запросити споживати страву, використовуйте вислів «*Їжте на здоров'я!*» (з посібника).

НА ДОЗВІЛІ

Весела вікторина

1. Які два брати у слові ніколи не можуть зустрітись?
2. Яку букву потрібно поставити між двома шостими буквами алфавіту, щоб утворити назву людини похилого віку?
3. Гора й долина. Що між ними?
4. Чого немає у воді, а є в морях, озерах, ріках?
5. Що посеред землі стоїть?
6. Чого немає у вола, а є в корови, кози, коня?

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою в тебе, друже, не все гаразд, не вважай її примусовою, полюби, як весною ряс.

Примусова тим, хто цурається, а хто любить, той легко вчить: все, як пишеться, в ній вимовляється, – все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й піднесена, тільки фальш для неї чужа. В ній душа Шевченкова й Лесина, і Франкова у ній душа.

Д. Білоус

ЦІКАВО ЗНАТИ!

У КОГО НАЙМЕНШЕ ЗВУКІВ?

Найменше звуків у мовах корінних жителів Австралії і Полінезії. Зокрема, у мові австралійського племені аранта лише 3 голосних і 10 приголосних. У мові гавайців 5 голосних і 7 приголосних. А рекордсменом з найменшої кількості голосних, мабуть, буде мова убихів (Північний Кавказ). У ній 2 голосних і аж 82 приголосних звуки. Проте зараз убихи майже втратили свою рідну мову (З довідника).

І ТАКЕ БУВАЄ!

Кожну літеру ціни,
бо немає їй ціни.
Ось відома в давнину
дудочка – *сопілка*:
виймеш літеру одну –
і вже буде *спілка*.
Сварка йде така, що ну! –
перепалка (бійка):

зміниш літеру одну –
мирна *перепілка*.
Зміниш літеру одну
у словечку *бійка* –
і вже – леле – на сосну
мчить звірятко *білка*.
Більше прикладів не дам,
помізькуй – придумай сам.

Д. Білоус

НА ДОЗВІЛІ

ЛАНЦЮЖОК

Починаючи від слова, що складається з однієї букви, доберіть ланцюжок слів з тією ж початковою буквою. Розташуйте слова так, щоб кожне наступне мало на одну букву більше, ніж попереднє. **НАПРИКЛАД:** б – бо – бал – база – бокал – боксер – барабан – біганина – Бориспіль – барабанщик.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Чого багато має болото, менше – озеро, ще менше – море, а зовсім не має ріка?
2. Що має груша й слива, але не має клен?
3. Як перетворити *омара* (морський рак) на маленьку комаху?
4. Чого немає в дельфіна, але є в кита, акули, краба?
5. Як перетворити *ворота* на їхнього захисника?
6. У назвах яких дерев є звук [р]?

*Мова – це море, у якого немає дна
і берегів, яке багатоманітне і невичерпне.*

Валерій Шевчук

Відомості із синтаксису та пунктуації

Ви знатимете:

- що вивчає синтаксис і пунктуація;
- види речень за метою висловлювання.

Ви вмітимете:

- правильно виділяти словосполучення, головні й другорядні члени речення;
- будувати речення з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, складні речення та речення з прямою мовою;
- правильно інтонувати речення різних видів;
- розставляти та обґрунтовувати розділові знаки;
- використовувати в мовленні синонімічні словосполучення, різні види речень, виражальні можливості другорядних членів речення.

Синтаксис (від *грец.* syntaxis – побудова, поєднання) – це розділ мовознавства, що вивчає словосполучення і речення.

Пунктуація (від *лат.* punctum – крапка) – це розділ мовознавства, що вивчає правила вживання розділових знаків.

§ 8. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Про те, чим словосполучення відрізняється від слова й речення, а також про головне й залежне слово в словосполученні

ПРИГАДАЙМО. Чим словосполучення відрізняється від слова?

61 Прочитайте й порівняйте сполучення слів трьох колонок. У якій з них подано словосполучення? Для виконання завдання скористайтеся алгоритмом. Зробіть висновок про особливості словосполучення.

на дисплеї

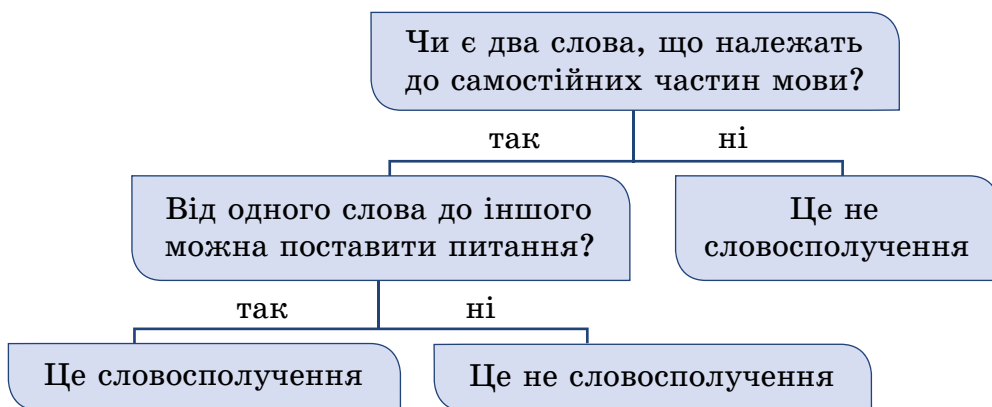
кучеряві хмари

брат і сестра

перед школою

підземний перехід

флешка і диск

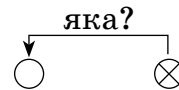
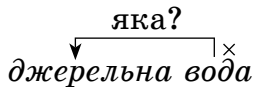
Поняття словосполучення

Словосполучення – це щонайменше два самостійних слова, одне з яких є головним, а інше – залежним. **НАПРИКЛАД:** джерельна вода, дивитися фільм.

Будова

Головним називають слово, від якого ставлять питання. **Залежним** називають слово, яке відповідає на поставлене питання.

НАПРИКЛАД, у словосполученні *джерельна вода* головне слово – *вода*, бо від нього ставимо питання, а залежне слово – *джерельна*.

Зв'язок
слів

Слова в словосполученні пов'язані за змістом і граматично.

Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчень або закінчень і прийменників. **ПОРІВНЯЙМО:**

лісові квіти

квіти з лісу

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На відміну від слова, словосполучення точніше називає предмет, ознаку, дію, явище. Від речення словосполучення відрізняється тим, що не виражає закінченої думки.

62 I. Прочитайте словосполучення. Визначте в них головні й залежні слова. Поставте питання від головного слова до залежного. Запишіть словосполучення за зразком.

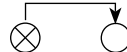
ЗРАЗОК.

Багата уява, схожий на батька, швидко бігти, спортивний зал, відчутти спрагу, повернутися вчора, звернутися з проханням, швидше за всіх.

II. Складіть і запишіть речення з двома словосполученнями (на вибір).

III. Складіть словосполучення за схемою з ким?

63 I. Розподіліть словосполучення на три групи й запишіть: а) з головним словом дієсловом; б) з головним словом іменником; в) з головним словом прикметником. Поставте усно питання від головного слова до залежного.

Добре вчитися, вищий за брата, зустрінися з товаришем, висока нагорода, схожий на матір, нетлінна краса, працелюбні мурашки, вирощувати гриби, красивий у роботі, останній місяць, виходити з хати, пишатися успіхами.

II. Виберіть з кожної групи по два словосполучення і накресліть їхні схеми.

Варто
розрізнати

До словосполучень не належать:

- підмет з присудком (*мама усміхнулася*);
- іменник чи займенник з прийменником (*перед школою, наді мною*);
- однорідні члени речення (*дощ і вітер*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно відрізнати словосполучення від наказової форми дієслова і форми дієслова майбутнього часу.

64 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому поєднання слів у першій колонці є словосполученнями, а в другій – ні.

пиши красиво	хай пише
писатиму завтра	буду писати

65 Утворіть з кожної пари слів словосполучення, а потім доберіть до нього синонімічне. Утворені словосполучення запишіть. За потреби для граматичного зв'язку слів використовуйте прийменники.

ЗРАЗОК. *Вовк, слід – слід вовка, вовчий слід.*

Будинок, цегла; дні, осінь; комп'ютер, програма; витвір, природа; економіка, розвиток; земля, Україна; сік, яблука; хвилі, Дніпро; берег, море.

66 I. Спишіть текст, замінюючи виділені словосполучення синонімічними. Простежте, чи допомогла така заміна посилити виразність, образність та емоційність.

Культурний набуток **народу України** давно ввійшов до скарбниці **цивілізації світу**. Одне з найпочесніших місць у ньому належить писанкарству, у якому розкрився небуденний народний талант.

Музей писанки в м. Коломиї

У писанках Наддніпрянщини переважає **орнамент з рослин**; на Поділлі використовують геометричний орнамент; у Східних Карпатах малюють тонкими жовтими й білими контурами.

Писанка випромінює радість, красу, тепло **рук людини** (За Т. Глушенком).

II. Випишіть усі можливі словосполучення з першого речення тексту.

67 Утворіть за 1 хвилину якомога більше словосполучень з поданих слів і запишіть. Форму слів можна змінювати.

День, сорочка, повільно, сонячний, дім, вечір, пізно, село, плавати, річка, над (наді), із, у, до, мене, робота, вранці, клас, великий, ходить, вчорашній, на, червоний, хлопчик.

68 I. Спишіть, добираючи з дужок таке слово, щоб утворився стійкий вислів – фразеологічне словосполучення. Поясніть значення кожного фразеологізму.

Накивати (п'ятами, руками), пекти (раки, млинці), скласти (книжки, руки), народитися (восени, в сорочці), вовчий (хвіст, апетит), зарубати на (носі, колоді), підставити (стілець, ногу).

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами.

69 Виправте словосполучення, користуючись поданою нижче таблицею «Культура мовлення». Відредаговані словосполучення запишіть за зразком. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

ЗРАЗОК. Вибачте (кому?) нам.

Дякую тебе, зламав по неувважності, подякувати однокласників, вибачте мене, потребує допомогу, хворий ангіною, опанувати новою технікою.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
вибачте мені пробачити другу дякую вам хворий на грип сталося через неувважність потребувати допомоги сподіватися на краще оволодівати заняттями опанувати знання	вибачте мене пробачити друга дякую вас хворий грипом сталося по неувважності потребувати допомогу сподіватися кращого оволодівати знання опанувати знаннями

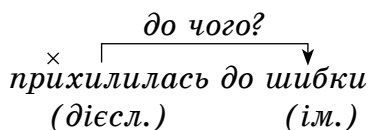
Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

1. Визначити головне і залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.
3. Визначити, якими частинами мови виражені головне й залежне слово.
4. Вказати, за допомогою чого здійснюється граматичний зв'язок між словами.

Зразок письмового розбору

Прихилилась до шибки жоржина (М. Луків).

Зразок усного розбору

У словосполученні *прихилилась до шибки* головне слово – *прихилилась*, залежне – *шибки*. *Прихилилась (до чого?)* до шибки.

Головне слово виражене дієсловом, залежне – іменником. Залежне слово пов'язане з головним за допомогою прийменника *до* та закінчення.

70 I. Прочитайте вголос речення, намагаючись інтонацією передати красу природи, її загадковість, спокій.

Тиша ходить між деревами, стає навшпиньки біля кожної черешні, тягнеться до густого листя, до ягід, торкається до них промінням липневого сонця (*В. Грінчак*).

II. Випишіть усі можливі словосполучення. Виконайте письмовий синтаксичний розбір чотирьох з них (на вибір).

§ 9. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА

*Про те, коли слова стають реченням,
про підмет і присудок як його головні члени,
а також про речення з одним головним членом*

ПРИГАДАЙМО. Які є головні члени речення? На які питання вони відповідають?

I. Прочитайте, визначте межі речень. Поясніть, як ви виокремили групи слів у речення. Зробіть висновок про особливості речення.

Не обминула радість старого дуба летів улітку бджолиний рій сів перепочити на гілку а тут дупло далі бджоли не полетіли оселилися в ньому швиденько почистили його затишно стало сухо невдовзі бджоли обжилися меду наносили довго їм дупло за вулика було (За А. Давидовим).

II. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте текст уголос, відділяючи паузами речення.

Поняття
речення

Найменшою одиницею людського спілкування є речення.

Речення – це одне або декілька слів, які виражають відносно закінчену думку. Речення передає повідомлення, запитання або пораду, прохання, наказ.

Інтонація

В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. Одне речення від іншого відділяємо **паузами**.

Зв'язок слів

Слова в реченні пов'язані між собою за змістом і **граматично**. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою **закінчень і службових слів**.

72 I. Відновіть з кожної групи слів речення-прислів'я і запишіть. Доведіть на прикладі одного з речень, що слова в ньому пов'язані за змістом і граматично.

1. Криниці, водиці, схочеш, бо, не брудни.
2. Вчасно, будеш, рясно, посієш, хліб, мати.

II. Поясніть значення відновлених прислів'їв. Змодельуйте усно життєві ситуації, у яких ці прислів'я можуть бути використані.

Граматична
основа

Кожне речення має **граматичну основу**, яка складається з **головних членів речення**.

Підмет

Підмет – це головний член речення, що називає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання **хто? що?**

Підмет найчастіше виражений іменником або займенником у називному відмінку. **НАПРИКЛАД:**

1. **Вишня** губить листя на причілку хати (М. Боровко).
2. А **я** вже стрічалась з зозулькою в лузі (Л. Завіщана).

Присудок

Присудок – це головний член речення, який називає дію, стан або ознаку, приписувану підмету, і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*

У реченні присудок найчастіше виражений дієсловом, рідше – прикметником або іменником.

НАПРИКЛАД: 1. *І древні села перами тополь скорописом листи у літо пишуть* (М. Боровко). 2. *Книжка – найкращий порадник* (Нар. творчість).

Граматична основа може мати різну будову.

Склад граматичної основи	Приклади
підмет і присудок	Прямо над нашою хатою <u>пролітають лебеді</u> (М. Стельмах).
один присудок і декілька підметів до нього	<u>Відлітають гуси</u> і <u>лелеки</u> у краї заморські і далекі (Олександр Олесь).
один підмет і декілька присудків до нього	<u>Надбігла хмара</u> чорна і <u>закрила</u> останній клапоть неба (Б. Лепкий).
один головний член речення	Золотий <u>гомін</u> (П. Тичина). Для добрих друзів <u>відчиняю</u> дім (А. Малишко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Є речення з одним головним членом. **НАПРИКЛАД:** 1. Пишу листа додому. 2. Зимовий вечір.

73 I. Прочитайте. Доведіть, що підкреслені слова становлять граматичні основи речень. Охарактеризуйте склад граматичної основи в кожному реченні. Яке речення з одним головним членом?

Київ... Його історія – прекрасна. Проходили над містом століття, приносили горе й радощі, залишали свої сліди на його обличчі.

На честь перемоги над печенігами в Києві Ярослав Мудрий спорудив собор Святої Софії. Це диво – архітектурна окраса й слава Київської Русі.

II. На які питання відповідають присудки в другому й останньому реченнях? Якими частинами мови вони виражені?

74

I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви *е* або *и*. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. І ось уп..ріщив дощ, зашумів над полями, над пасікою (*В. Приходько*). 2. Мерзнуть зорі в небі сірим (*В. Підпалий*). 3. Признаюсь у любові лісам, полям, заплавам рік (*В. Крищенко*). 4. Прил..тіли ластів'ята, сіли край віконця, прин..сли у нашу хату в..сняного сонця (*В. Крищенко*). 5. Травневе сонце в травах споч..вало (*В. Підпалий*).

Граматичні
основи

II. Підкресліть граматичні основи. Укажіть речення з одним головним членом.

III. Випишіть усі словосполучення з першого речення. Чи будете ви виписувати граматичну основу? Чому?

75

I. Розгляньте фото Софійського собору в місті Києві. Чим вас найбільше захоплює ця пам'ятка архітектури? Складіть і запишіть три речення, використавши деякі із запропонованих словосполучень. Підкресліть граматичні основи.

Пам'ятка архітектури, Софійський собор, окраса Києва, золоті бані, древній Київ, дзвони Софії, подих століть.

Софійський собор, м. Київ

II. **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Чому ти порадив би своїм друзям і знайомим обов'язково відвідати Київ?

76 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні граматична основа складається з одного головного члена, а в другому – з підмета і присудка.

1. Кілька днів замітало колючим снігом.
2. Кілька днів замітав колючий сніг.

77 I. Доведіть, що подані речення мають один головний член. Доберіть до цих речень синонімічні, щоб виділені слова стали підметами. Запишіть речення парами, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. Віє вітрами з лугу. – Віють вітри з лугу.

1. Пахло скошеною **травою**.
2. З моря повіяло **холодом**.
3. **Водою** залило дороги.
4. Пахне **барвінком** нічним.

78 I. Спишіть. Підкресліть граматичні основи.

1. Гарними розмовами гостей не наситиш (*Нар. творчість*).
2. Я матусі поцілую сивину (*Р. Котик*).
3. У плавнях затривожилася дика птиця... (*М. Стельмах*).
4. Без першої ластівки весна не приходить (*Нар. творчість*).
5. Юрко і Петрусь весело побігли до зеленого килима поля (*В. Івоненко*).

II. Складіть і запишіть два речення так, щоб в одному з них підмет був виражений іменником, а в іншому – займенником.

§ 10. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ. ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

Про роль у мові розповідних, питальних і спонукальних речень, про окличні речення та взагалі про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є види речень за метою висловлювання? 2. Чим окличне речення відрізняється від неокличного?

79 Прочитайте речення вголос. Чи з однаковою інтонацією ви їх читатимете? Від чого це залежить? Яку думку висловлено в кожному реченні?

1. Діти усміхнулися.

3. Діти усміхнулися?

2. Діти, усміхніться.

4. Діти усміхнулися!

Види
речень

Речення за метою висловлювання

Розповідні

Питальні

Спонукальні

Розповідне

Розповідним називають речення, у якому повідомляється про факт дійсності, явище, подію. **НАПРИКЛАД:** *Лелеки прилетіли.*

Питальне

Питальним називають речення, у якому про щось запитується. **НАПРИКЛАД:** *Лелеки прилетіли?*

Спонукальне

Спонукальним називають речення, у якому виражається спонукування до дії (наказ, прохання, порада, вимога, побажання тощо). **НАПРИКЛАД:** *Прилітайте, лелеки.*

80 Прочитайте виразно вірш. З якими проханнями дитина звертається до матері? Про що запитує? Які види речень за метою висловлювання вживає автор?

ЗОРІ

Мамо любя, глянь, як сяють
Ясні зорі золоті.
Кажуть люди, то не зорі –
Сяють душі то святі.
Кажуть, хто у нас на світі
Вік свій праведно прожив,
Хто умів людей любити,
Зла нікому не робив,
Бог того послав на небо
Ясно зіркою сіять...
Правда, мамо, то все душі,
А не зорі там горять?
Так навчи ж мене, голубко,
Щоб і я так прожила,
Щоб добро робити вміла
І робить не вміла зла.

Б. Грінченко

81 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте вислів «На сонці тепло, а біля матері добре»?

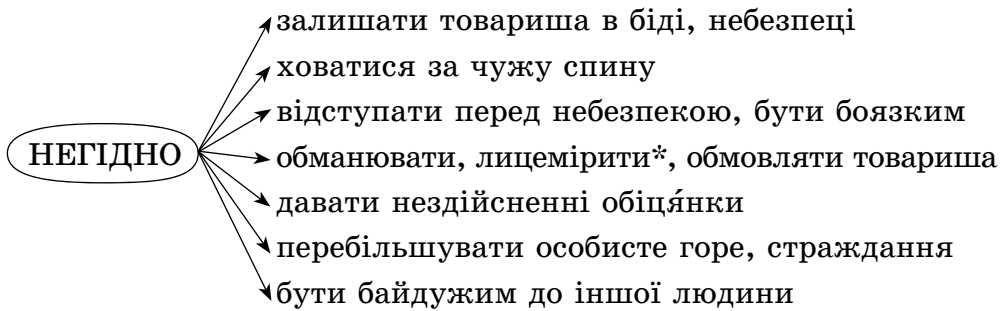
82 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. I. Прочитайте один одному речення, дотримуючись правильної інтонації. Від чого вона залежить? Визначте види речень за метою висловлювання.

1. Доцвіли й осипалися квіти в кришталевій вазі на столі (М. Луків). 2. Не стелись, тумане, не шуміть, тополі (В. Сосюра). 3. Зірваний з клена останній листок тихо сідає на воду (В. Скомаровський). 4. Чому не спить верба в прозору осінь?.. (М. Стельмах). 5. Витри піт солоний і трудись (М. Луків). 6. Чуєш, як шумить, як шелестить, кипить травнева злива? (В. Мордань).

II. Запишіть речення в такій послідовності – розповідні, питальні, спонукальні. Підкресліть граматичні основи в розповідних реченнях.

III. Складіть і запишіть три речення, різні за метою висловлювання.

83 I. Прочитайте поради Василя Сухомлинського. Як ви їх розумієте? Чи потрібно їх дотримуватися? Сформулюйте усно ці поради у формі спонукальних речень.

**Лицемірити* – поводитися нещиро; удавати добродіє, щиросердну людину.

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень дві власні поради, яких, на вашу думку, мають дотримуватися п'ятикласники.

84 I. Відновіть прислів'я, поєднуючи за змістом частини правої і лівої колонок. Запишіть відновлені прислів'я. Усно поясніть їхнє значення. Визначте види речень за метою висловлювання.

Наука в ліс не веде	а лінь марнує
Праця чоловіка годує	а з лісу виводить
Вір своїм очам	одна правда останеться
На світі все минеться	а не чужим речам
Доброго не бійся	а поганого не роби

II. Пригадайте прислів'я або приказку у формі спонукального речення.

Види
речень

Окличні
речення

Інтонація

Речення за емоційним забарвленням

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть виражати сильні емоції (почуття, переживання) – радість, здивування, захоплення, біль, сум, відчай, страх. Такі речення називають **окличними**. **НАПРИКЛАД:**

1. *Лелеки
прилетіли!*

2. *Прилітайте,
лелеки!*

3. *Лелеки
прилетіли?!*

розповідне
окличне

спонукальне
окличне

питальне
окличне

В усному мовленні окличні речення вимовляємо з **окличною інтонацією**, тон підвищуємо на початку і в кінці речення. На письмі в кінці окличного речення ставимо **знак оклику**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У питальному окличному реченні ставимо знак оклику і знак питання. **НАПРИКЛАД:** *Ліси мої, хто вас убереже?! (О. Пахльовська).*

85 ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ. 1. Уяви, що ти їдеш у громадському транспорті. Тобі потрібно вийти, але перед тобою стоять. Як ти звернешся до пасажирів, дотримуючись гарних манер? Яким видом речення за метою висловлювання скористаєшся?

2. Уяви, що ти позичив(-ла) диск своєму однокласнику. Він пообіцяв повернути його наступного тижня, але не дотримав слова. Можливо, забув? Як сказати про це однокласнику, щоб він зрозумів тебе і не образився? Яким видом речення за метою висловлювання скористаєшся?

86 І. Прочитайте текст. Випишіть окличні речення. З якою метою їх використав автор? З яким почуттям слід вимовляти кожне з них (радість, захоплення, здивування, замилування, співчуття, болу, страху)? Зачитайте виписані окличні речення вголос, дотримуючись відповідної інтонації.

КАШТАН ЗАЦВІВ!

Вересень прошумів над каштаном грозовими дощами. Які то були блаженні дощі! Тільки в травні одного разу пролопотів такий дощ над каштановою головою. Усього лише раз! А літо

пройшло без рясних злив, без трепету і гроз, у важкій, нестерпній спекоті...

Теплі вересневі дощі ніби повернули каштанові загублену молодість. Коріння набралось вологи з глибин землі й погнало соки стовбуром до кожної гіллячки, до кожної бруньки.

І сталося диво!

У середині вересня каштан зацвів! (І. Цюпа).

II. За виписаними реченнями усно перекажіть прочитане. Наприкінці розповідних речень трохи сповільнюйте темп.

87 Уявіть, що ви зустрілися на відпочинку з групою дітей з різних країн і маєте розказати про себе як представника України. Підготуйте і запишіть коротку розповідь (5–7 речень) на тему «Я – українець (українка)». Використайте різні за метою висловлювання речення, а також окличні речення.

§ 11. ДОДАТОК

Про додаток як другорядний член речення та про способи його вираження

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають іменники в непрямих відмінках (родовому, давальному, знахідному, орудному, місцевому)?

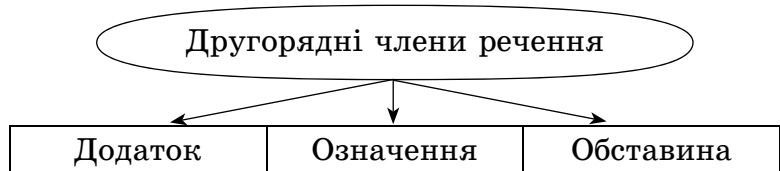
88 Прочитайте речення. Схарактеризуйте виділені в них додатки за такими критеріями: а) що означає (предмет, ознаку предмета чи ознаку дії); б) якою частиною мови виражений; в) на яке питання відповідає. Зробіть висновок про особливості додатка як другорядного члена речення.

1. Уже другий рік живе чирик у Юрка, бере з рук **насіння**, літає по хаті (О. Копиленко). 2. **Їм** обом стало жаль молодого **деревця** (М. Коцюбинський).

Другорядні члени речення

Поняття додатка

У реченні, крім головних членів, можуть бути ще й другорядні.

Додаток – це другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання будь-якого відмінка іменника, крім називного: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?*

Способи
вираження

Додатки найчастіше виражаються **іменниками** або **займенниками**.

НАПРИКЛАД:

кого?
чим?
 ↓ ↓
Мене пригостили яблуком.

Додаток підкреслюють так: _____.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прийменник може входити до складу другорядних членів речення.

НАПРИКЛАД: *Діти співали про сонце.*

89

I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Миттю перехопився через скошений перелаз, перебіг нев(е,и)личке подвір'я (*Г. Епик*).
2. Ту калину давно посадили батьки (*М. Луків*).
3. Звозить осінь своє збі(ж,жж)я... (*В. Мордань*).
4. У л(е,и)дачного господаря і чоботи з ніг украдуть (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть граматичні основи та додатки як члени речення. Над кожним додатком надпишіть частину мови, якою він виражений.

90

I. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Підкресліть ці іменники як члени речення.

1. Сьогодні на ставку скошуватимуть (рогоза*) та комиш (*О. Донченко*).
2. На городі цибатий** соняшник (голова) крутить весь день (*В. Малишко*).
3. Теплий вечір у сивих туманах вже останню (зоря) погасив (*В. Мордань*).
4. Вечірні сутінки на землю раптом сіли і засмутили (вода) голубу (*С. Жуковський*).

**Рогоза* – багаторічна трав'яниста рослина.

***Цибатий* – розм., з довгими тонкими ногами.

II. Знайдіть речення з одним головним членом. Перебудуйте це речення на речення з підметом і присудком.

91

ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Розподіліть між собою запропоновані слова. Складіть і запишіть по два речення з кожним обраним словом так, щоб в одно-

му з них слово було підметом, а в іншому – додатком. Форму слова можна змінювати. Обміняйтеся зошитами і перевірте один в одного правильність виконання завдання.

Берізка, Десна, листок, Андрій.

92 I. Прочитайте виразно вірш та розгляньте репродукцію картини К. Моне. Розкажіть, чим співвідносні ці два твори і чим різняться.

ВІТЕР

Вітер носить, літає,
Топче луки і поля,
Жовті трави *пригинає*,
Лист зриває із *гілля*.
То скирти, стоги розносить,
То у сурми загуде,
То в *безсиллі* заголосить
І до скелі припаде.

Олександр Олесь

II. Підготуйтеся до написання вірша під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів. Поясніть значення слів *скирта*, *стіг*.

III. Напишіть вірш під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть додатки. Від яких дієслів вони залежать?

К. Моне. Вітряний день

§ 12. ОЗНАЧЕННЯ

Про означення як другорядний член речення, способи його вираження та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають прикметники?

93 Прочитайте речення. Схарактеризуйте виділені в них означення за такими критеріями: а) на що вказує (предмет, ознаку предмета чи ознаку дії); б) якою частиною мови виражене; в) на яке питання відповідає. Зробіть висновок про особливості означення як другорядного члена речення.

1. Високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси (*М. Коцюбинський*). 2. Відлітає журавлями наше літо в ирій* (*І. Нехода*).

**Ірій* – теплі краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи.

Поняття
означення

Означення – це другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і відповідає на питання: *який? чий? котрий?*

Означення підкреслюємо так: ~~~~~.

Способи
вираження

Означення найчастіше виражається **прикметником** або **займенником**, рідше – **іменником**. **НАПРИКЛАД:** З пагона клена зривався широкий жовтий лист (Гр. Тютюнник).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

який?
сік з винограду

які?
гілки ялини

чий?
батькові слова

94 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Топився зимовий сніг і болотними шви(т,д)кими струмками збігав до сумного потоку (*Н. Кобринська*). 2. За щ(е,и)рокою долиною, за б(е,и)резовим ліском із розквітлою калиною розмовляв вітрець баском (*П. Сингаївський*). 3. На обрії червоно сходило сонце, його промі(н,нн)я торкнулося жайворонкових крил і запалило їх золотистим вогнем (*В. Грінчак*). 4. Бджола л(е,и)тить на всякий цвіт (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть означення. Надпишіть над ними питання, на які вони відповідають. Які із цих означень є епітетами?

95 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому виділені іменники в першій групі речень є означеннями, а в другій – додатками. На які питання відповідають ці іменники?

Перша група. 1. І на хмарах смаглявого вересня спочивають ключі журавлів (*В. Мордань*). 2. Над Дніпром пливе поволі пісня журавля (*І. Нехода*).

Друга група. 1. Хтось вересня веде по ниві на золотому поводі вечірніх променів (*В. Мордань*). 2. Високо в осінньому небі ми побачили журавля (*О. Квітневий*).

96 Складіть і запишіть три речення з іменником *соловейко* так, щоб у першому з них іменник був додатком, у другому – означенням, у третьому – підметом. Форму слова можна змінювати.

97 I. Поширте речення всіма означеннями, поданими в дужках, і запишіть. Поясніть, як ви добирали потрібні означення. Яку роль виконують означення у мовленні?

1. Осінь небесами вже несе плач (*розставальний, жовтокрила, голими, пташиний*) (За Д. Івановим). 2. А степ уже вгортався у прозелень, сонно зігхав вітрисько, із-за стовпів на шляху сходив місяць (*круглий, червоний, утомлений*) (За Г. Тютюнником). 3. Луна в дібровах пісня, чарує світ зореграй (*дніпровський, солов'їна*) (За Д. Луценком).

II. Підкресліть граматичні основи, означення й додатки. Які речення мають дві граматичні основи?

98 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам потрібно привітати з днем народження бабусю. Поширте текст вітальної листівки означеннями, щоб посилити його виразність, образність.

Бабусю!

Вітаю тебе з днем народження. Бажаю щастя, здоров'я, радості. Нехай для тебе завжди усміхається сонце, щебечуть пташки, колосяться жита.

99 I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи виділені слова. До якого типу мовлення він належить? Доведіть свою думку. Яке речення виражає загальну тему тексту?

Свій голос має кожне дерево в лісі. Округлі тьмяно-зелені листки осики завжди тремтять. Коли **здіймється** сильний вітер, **осиковий** лист рветься, дерево тривожно шумить, ніби скаржиться на свою долю.

Радісно, ласкаво шелестить березове листя. **Легкий** приємний голос має м'який лист липи. Могутній дуб при тихому вітрі **басисто** лопоче, сильнішає вітер – дуб наче лається з ним деренчливим голосом.

Легкий вітерець не розбудить **мовчазну** ялину. Йому ні за що зачепитися в її гострій вершині (За В. Пархоменком).

II. Знайдіть у реченнях тексту і выпишіть словосполучення з означеннями. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

100 I. Розгляньте репродукцію картини Антона Кашшай «Осінній краєвид». Розкажіть, що на ній зображено, яким настроєм перейнято полотно. Завдяки чому автору вдалося передати красу однієї з пір року? Які епітети можна використати, описуючи зображене? Пригадайте засоби творення пейзажу в літературі та образотворчому мистецтві.

А. Кашшай. Осінній краєвид

II. Виконайте завдання одного із варіантів.

Варіант А. Напишіть опис (5–7 речень) на тему «Постукала осінь до мене в віконце». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

Варіант Б. Напишіть розповідь (5–7 речень) на тему «Коли починається осінь». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

§ 13. ОБСТАВИНА

*Про обставину як другорядний член речення,
способи її вираження та роль у мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Що таке прислівники? На які питання вони відповідають?

101 Прочитайте речення. Схарактеризуйте виділені в них обставини за такими критеріями: а) на що вказує (місце, час, спосіб дії); б) якою частиною мови виражена; в) на яке питання відповідає. Зробіть висновок про особливості обставини як другорядного члена речення.

1. Через хмари вечорові ходить місяць навпрошки (В. Мордань). 2. Я так люблю, як дощ приходить в місто умити світ, дерева напоїть (В. Малишко).

Поняття
обставини

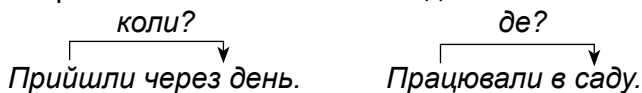
Обставина – це другорядний член речення, що вказує на ознаку дії (місце, час, причину, мету, спосіб або ступінь) і відповідає на питання: *як? де? куди? звідки? коли? відколи? чому? з якою метою? навіщо?* і под.

Способи
вираження

Обставина найчастіше виражається **прислівником** або **іменником** у непрямому відмінку з прийменником. **НАПРИКЛАД:** 1. *Стіл київський захопив підступно Святополк* (П. Загребельний). 2. *Місячне світло влилося в кімнату* (Л. Завіщана). Обставину підкреслюємо так: _____.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно правильно ставити питання до обставини. **Наприклад:**

102 І. Прочитайте речення, знайдіть у них присудки. Від присудків поставте усно питання до виділених обставин. Визначте, якими частини мови виражені обставини, що вони називають.

1. Вітри **безжально** рвали тендітне вбрання на берізці (*І. Цюпа*). 2. Сердитий вітер **після зливи** трусив **щосили** вишню й сливу (*А. Качан*). 3. Журавель зітхає **по-тихеньку** (*В. Малишко*). 4. Чутки про подвиги Сагайдачного **невдовзі** дійшли до Польщі (*Д. Яворницький*). 5. Зерно нап'ється сонця **в полі** (*В. Сосюра*).

II. Доберіть до прислівників синоніми (де це можливо). За потреби зверніться до словника синонімів.

103 І. Прочитайте прислів'я та поясніть їхнє значення. Зверніть увагу на написання виділених слів.

1. Чого **вранці** не зробиш, того **ввечері** не здоженеш. 2. Вода, що витекла, назад не повернеться. 3. Хто **влітку** пісні співає, той **узимку** сльози проливає. 4. На рідній землі тепло і **вдень** і **вночі**. 5. **Восени** – багач, а **навесні** – прохач. 6. Хто в четвер скаже, той у п'ятницю плаче. 7. Гірко поробиш, солодко з'їси.

II. Запишіть речення під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Чи правильно ви написали виділені прислівники?

III. Підкресліть обставини як члени речення. Надпишіть над ними питання, на які вони відповідають. Які з обставин протилежні за значенням?

104 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, мікротеми. Свою відповідь аргументуйте.

ФУТБОЛ

Найулюбленіша, найпопулярніша гра в усьому світі – футбол. Вона виникла в Англії дуже давно, десь у XII столітті. У містах Англії у футбол грали спочатку на базарних площах і навіть на кривих та вузьких вуличках тогочасних міст.

Король Едуард II у 1313 році заборонив гру в межах міста. Пізніше гру було заборонено в усьому королівстві. Були встановлені суворі покарання за порушення цього наказу.

Але народ і далі грав у футбол і таки відстояв свою улюблену гру. У 1663 році заборону було знято, а згодом футбол увійшов до програми Олімпійських ігор.

Сьогодні важко уявити життя будь-якого народу без футбольних матчів (За А. Коваль).

Спорткомплекс «Олімпійський», м. Київ

II. Випишіть з тексту щонайменше п'ять обставин разом з дієсловами-присудками, від яких вони залежать. Поставте питання від головного слова до залежного. Поясніть роль обставин у тексті.

III. Спишіть останнє речення. Підкресліть члени речення. Визначте способи вираження другорядних членів.

105 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Розкажіть про ваш улюблений вид спорту. Де й коли ви ним займаєтеся? Чи порекомендували б ви його своїм однокласникам? Чому?

106 I. Прочитайте фразеологізми. Як ви розумієте їхнє значення? Доберіть до кожного фразеологізму синонімічний прислівник з довідки.

Наче грім серед ясного неба, за тридев'ять земель, від усієї душі, за сімома замками, просто неба, куди оком не глянеш.

ДОВІДКА. Надворі, скрізь, несподівано, щиро, надійно, далеко.

II. Складіть і запишіть три речення з дібраними прислівниками (на вибір). Прислівники підкресліть як члени речення.

107 I. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Яку синтаксичну роль виконують ці іменники? На яке питання вони відповідають?

1. Опівночі айстри в (сад) розцвіли... (*Олександр Олесь*).
2. На (пустище) дикім росте бузина, сіріє край (поле) хатина сумна (*М. Луків*).
3. Десь у (поля) і (ліси) танули сніги (*В. Грінчак*).
4. На (берег) річки зібрався гурт людей (*Д. Гаврищак*).
5. Івана Айвазовського захоплено приймали в (Петербург, Рим, Парижі, Лондон) (*О. Ламонова*).

II. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Укажіть обставини, виражені іменником з прийменником.

108 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Поширте кожне подане речення щонайменше однією обставиною, означенням і додатком. Утворені речення запишіть. Поясніть роль другорядних членів речення.

1. Настав вечір.
2. Пролунав дзвінок.
3. Зірвавсь вітер.

109 Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. _____ = _____ ~~~~~ _____.
2. ~~~~~ _____ - - - - - = _____ - - - - -.
3. _____ - - - - - = _____ - - - - -.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатку.

1. Словосполученням є кожне поєднання слів у рядку

- А** прийшов до хати, електронне табло, футбольний матч
Б високо в горах, зелений килим, біля хати

В зошит і книжка, комп'ютерні ігри, іду швидко
Г падає сніг, холодна роса, живу далеко

2. З одним головним членом є речення

А На незабудці бринів рудий джмелик (*Є. Шморгун*).
Б В'їжджає в степ червоне літо на незагнузданим коні (*В. Підпалій*).
В З-поміж хмар переблискує місяць (*М. Луків*).
Г Дерева в лісі нагинали до самої землі (*В. Іваненко*).

3. Правильно визначено граматичну основу в реченні

А Вітер листям вкриває холодну землю.
Б Хмарки сльози гублять.
В Нам життя дарує нові зустрічі.
Г Діти матерям цілують руки.

4. Три додатки є в реченні

А Мороз вночі намалював квіти на холодному склі.
Б Пролетіли гуси над долиною, над калиною.
В Вітер з моря розносив прохолоду.
Г Дітям подарували книги і фотоальбоми.

5. Виділене слово є означенням у реченні

А Тепло дихала земля.
Б У гаю **весело** щебетали пташки.
В Запам'ятав **дідусеві** слова.
Г Земля дала мені крила.

6. Підкресліть члени речення.

У небі вітер кучерявий колише темную блакить, і на землі
гойдає трави, і затихає, й знов шумить (*М. Рильський*).

ЦІКАВО ЗНАТИ!

З БІОГРАФІЇ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

Кома і крапка – найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книжках шістнадцятого століття.

Кома – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю. Тире – слово французьке. Означало воно у французькій мові – «тягти».

ЩО КРАЙ, ТО ЗВИЧАЙ

І ТАКЕ БУВАЄ!

У Японії та Австрії за давньою традицією вчать дітей писати і правою, і лівою рукою. У більшості країн вчать писати зліва направо. Проте справа наліво пишуть учні арабських країн. А в Давній Греції вчили писати перший рядок справа наліво, а другий – навпаки.

В Іспанії з давніх часів утвердилося правило окличні та питальні знаки ставити на початку й у кінці речення. Іспанські педагоги вважають, що ця традиція допомагає учням заздалегідь зорієнтуватися, якою інтонацією вимовляти речення під час читання.

ОЦЕ ТАК РЕЧЕННЯ!

Багато років тому наші предки, коли щось писали, не робили проміжків між словами в реченні. Тому воно було схоже на одне велике слово. Ось приблизно таким могло бути речення:

Вітерзгаємераєтьсяжсторожхитається.

Чи зрозуміли ви, про що в ньому йдеться?

НА ДОЗВІЛІ

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте питальні речення, виділяючи більшою силою голосу виділені слова. Чи вплинула зміна інтонації на зміст висловлювання? Поставте ці питання один одному і дайте повні відповіді на кожне з них.

1. **Сашко** приніс тобі книжку?
2. Сашко **приніс** тобі книжку?
3. Сашко приніс **тобі** книжку?
4. Сашко приніс тобі **книжку**?

Розділові
знаки

Між однорідними членами речення ставимо кому, якщо:

- вони з'єднані без сполучників. **НАПРИКЛАД:** *Веселий дощик **прошумів**, **омив** деревам листя* (М. Луків);
- вони з'єднані сполучниками **а, але, та** (у значенні **але**). **НАПРИКЛАД:** *Недавно листя **тріпотіло** над головою, **а** тепер голосно **шелестить*** (В. Думанський);
- вони з'єднані сполучниками **і, й, чи, або, та** (у значенні **і**), які повторюються. **НАПРИКЛАД:** *Радіє **і** **небо**, **і** **земля**.*

Не ставимо кому між однорідними членами речення перед неповторюваними сполучниками **і, й, чи, або, та** (у значенні **і**).

ПОРІВНЯЙМО:

Сполучник повторюємо	Сполучник не повторюємо
<p>І вишні, і яблуні висадили в садку.</p> <p style="text-align: center;">і ○, і ○</p>	<p>Вишні і яблуні висадили в садку.</p> <p style="text-align: center;">○ і ○</p>
<p>Вишні, і яблуні, і сливи висадили в садку.</p> <p style="text-align: center;">○, і ○, і ○</p> <p style="text-align: center;"> </p>	<p>Вишні, яблуні і сливи висадили в садку.</p> <p style="text-align: center;">○, ○ і ○</p> <p style="text-align: center;"> </p>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Перед неповторюваним сполучником **та** кому не ставимо, якщо його вжито в значенні **і**. Якщо ж сполучник **та** вжито в значенні **але**, то кому перед ним ставимо.

111 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в реченнях першої групи між виділеними однорідними членами ставимо кому, а в реченнях другої групи – не ставимо.

Перша група. 1. **І** птахам, **і** звірятам цікаво було дивитися на людей (*В. Березний*). 2. **Тече** вода в синє море, **та не витікає** (*Т. Шевченко*).

Друга група. 1. Сосни немов **розступилися** і **обгорнули** поляну (М. Коцюбинський). 2. На розпутті кобзар **сидить** та на кобзі **грає** (Т. Шевченко).

112 I. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Теплий дощ застав і птахів і людей серед поля (В. Земляк). 2. Досі кожному сниться домівка колишня і лелече гніздо на дуплистій вербі (В. Скомаровський). 3. Мати дала нам і сонце і долю (В. Крищенко). 4. Тут живуть мої старі батьки і мене у гості виглядають (М. Луків). 5. Молодь вийшла у сад погуляти поспівати та пожартувати (О. Маковей).

II. Прочитайте виразно речення, дотримуючись інтонації переліку при однорідних членах речення. Пам'ятайте, що при інтонації переліку однорідні члени речення вимовляємо однаковим тоном, з рівним за силою наголосом на кожному з них.

III. Накресліть схеми розташування однорідних членів двох речень (на вибір).

113 Розгляньте схеми речень з однорідними членами. Складіть речення до кожної схеми.

1. і ○, і ○

2. ○ або ○

3. ○, ○ та ○

114 I. Хто швидше знайде три групи однорідних членів речення, які «заховалися» в одному реченні?

Від сивої давнини і до наших днів у радості і в горі рушники і пісня супроводили людину все життя.

II. Поясніть, чому в реченні не ставимо кому перед сполучниками *і*, адже цих сполучників є аж три.

115 I. Уявіть, як широкою долиною тече повноводна ріка. Неоднакова вона в різні пори року. Навесні – гомінка, улітку – могутня, восени – замріяна, узимку – мовчазна. На її берегах ростуть різні рослини, а в її водах ховається незвідане і таємниче царство риб.

II. Складіть і запишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Повноводна ріка». Використайте в тексті речення з однорідними членами.

116 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Ранкові поля стрепенулися перехлюпнулись за іскристий обрій чітко заворушилися на тлі золотого лиття хмарин і вмилися сонцем (М. Стельмах). 2. Мороз хапав зубами калюжі і

землю і так тримав їх, доки міг (*М. Вінграновський*). 3. Легенда починається з кохання із подвигу і мужності людської з джерельця чистого води живої із сонячного дивного світання (*В. Грінчак*). 4. Так пахне осінь листям грибами печеною картоплею медами і вогкістю, що із долини йде (*В. Грінчак*).

117 І. Підготуйтеся до написання тексту під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів. Знайдіть окличні речення. Прочитайте їх з відповідною інтонацією.

ЯК МИ САДИЛИ САД

Недавно наш клас вирішив посадити сад. Яких ми яблунь насадимо яких груш абрикосів слив вишень! **Навколо** саду вирішили посадити захисну смугу з акацій кленів **беріз**. Уже місяць ми воюємо з пустирем звільнили від **бур'янів** і терну **величезну** площину.

У жовтні привезли до школи саджанці яблунь і груш. Ми руками **розправляли** корінці присипали їх **пухкою** землею заступами біля кожного корінця робили лунки*.

Яка була радісна робота! (За *О. Донченком*)

**Лунка* – заглибина.

II. Напишіть текст під диктовку, розставте пропущені розділові знаки. Написане уважно звірте з надрукованим.

III. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

§ 15. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

*Про те, які слова можуть бути узагальнювальними,
та як правильно вживати розділові знаки при них*

118

Порівняйте речення в колонках. У кожному з них виділено однорідні члени речення та узагальнювальне слово при них. Зробіть висновок, що таке узагальнювальне слово. Коли в реченні з узагальнювальним словом потрібно ставити двокрапку, а коли – тире?

1. У кошику в Даринки лежали різні **гриби**: лисички, боровики, опеньки.
2. Денис найбільше любить такі **фрукти**: апельсини, яблука, груші.

1. І в саду, і в лісі – **скрізь** чуються дзвінки пташині голоси.
2. **Мальви, волошки, ромашки** – ці та інші **квіти** росли біля тину.

Узагальнювальне
слово

При однорідних членах речення може бути **узагальнювальне слово**, яке своїм значенням об'єднує однорідні члени речення. **НАПРИКЛАД**: *Музиканти грають на різних інструментах: скрипці, трубі, кларнеті.*

У ролі узагальнювальних слів, крім іменників, можуть також бути займенники або прислівники *все, всі, ніхто, всюди, скрізь* та ін. **НАПРИКЛАД**: *Ніхто не запізнився: ні дорослі, ні діти.*

На схемах узагальнювальне слово позначаємо так: Δ.

Інтонація

В усному мовленні узагальнювальне слово вимовляємо з підвищеною інтонацією, після нього робимо паузу й знижуємо голос.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Узагальнювальне слово й однорідні члени речення виконують однакову синтаксичну роль.

119

Доберіть до виділених узагальнювальних слів однорідні члени та доповніть ними речення (усно). Прочитайте вголос утворені речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. ... – **усе** навколо благало дощу.
2. На клумбі зацвіли різні **квіти**: ...
3. Весняне небо грало всіма **кольорами**: ...
4. Значні площі займають **баштанні культури**: ...
5. ... – **скрізь** буяє весна.

Розділові
знаки

Узагальнювальне слово може стояти перед однорідними членами речення або після них. Залежно від цього ставимо тире або двокрапку.

<ul style="list-style-type: none"> • Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, то перед ними ставимо двокрапку 	<p><i>Велика галявина поросла лісовим зіллям: папороттю, конвалією, деревієм.</i></p> <p>Δ: ○, ○, ○</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то після них ставимо тире 	<p><i>Пагорбки, трави, кущики – усе оповите туманом.</i></p> <p>○, ○, ○ – Δ</p>

120 I. **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому реченні при виділених однорідних членах речення ставимо тире, у другому – двокрапку, а в третьому не ставимо ні тире, ні двокрапки.

1. Земля, і вода, і повітря – все послухало (*М. Коцюбинський*).
2. До віночка влітають різні квіти: **ромашки, волошки, незабудки, чорнобривці** (*О. Кириченко*).
3. Я спішу до землі, до зеленого дива, до свого джерела, до живої води (*П. Перебийніс*).

II. Спишіть перше речення. Підкресліть члени речення.

121 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Обґрунтуйте вживання тире або двокрапки.

1. У наших лісах ростуть хвойні дерева ялини сосни кедрі смереки тис (*О. Шуша*).
2. Баба Марина довгий свій вік трави сушила у хаті м'яту любисток липовий цвіт (*С. Решетова*).
3. Все усміхалося Ганнусі і небо й квіти й дерева і озера блакитні води (*В. Сосюра*).
4. Були колись боги Перун Дажбог Ярило (*Л. Забашта*).
5. Рідний дім вишні у цвіту журлива річка і запашний луг усе це пов'язано з образом матері (*І. Вихованець*).
6. Усе ніби поменшало і звузилося і дорога і гори і стежка в березі і круча над Россю (*Є. Гуцало*).

II. Накресліть схеми розташування однорідних членів у трьох реченнях (на вибір).

III. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

122 Розгляньте схеми речень з однорідними членами та узагальнювальним словом. Розкажіть про особливості вживання розділових знаків у кожному реченні. Складіть і запишіть речення за кожною схемою.

1. Δ : \circ , \circ , \circ

3. Δ : \circ , \circ та \circ

2. \circ , \circ , \circ – Δ

4. \circ , і \circ , і \circ – Δ

123 I. Прочитайте текст (розділові знаки пропущено). Що з прочитаного ви вже знали, а що виявилось для вас новим?

Антарктида

Антарктида – найхолодніший материк на Землі. На більшій його частині немає нічого ні рослин ні тварин. Лише в прибережних районах є мох лишайники й нижчі водорості.

Мертві береги Антарктиди оживляють пінгвіни. Поблизу колоній пінгвінів часто можна побачити різних тварин сніжного буревісника голубоокого баклана поморника.

Усе життя тварин Антарктиди пов'язане з океаном (*І. Жданова*).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть та поясніть вивчені пунктограми.

124 *ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ.* З'ясуйте, який розділовий знак і де саме потрібно поставити, щоб змінився зміст речення.

На змагання прийшли всі студенти, учні шкіл, працівники заводів.

125 Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальні слова стояли перед однорідними членами речення. Перебудовані речення запишіть. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. І родина, і школа, і мисливці – усі повинні піклуватися про охорону нашої чарівної природи (*Остан Вишня*). 2. Рідні

місця, знайомі хатки, садки, доріжки – усе те миготить в очах, у голові думки будить... (Панас Мирний). 3. І на столі і на полицях – скрізь були папери (М. Коцюбинський). 4. Карі очі, чорні брови – усе в неї сміється (П. Куліш).

126

Прочитайте речення. Знайдіть у них змістові та пунктуаційні помилки. Поясніть суть допущених помилок. Зачитайте речення правильно.

1. Мама вимила весь посуд, тарілки, чашки, виделки. 2. На пероні вокзалу були: чоловіки, жінки, діти. 3. У саду ростуть різні дерева: вишні, троянди, горіхи. 4. На уроках математики ми ознайомилися з творчістю: Панаса Мирного, Івана Франка, Михайла Коцюбинського. 5. У зоопарку ми не побачили багатьох тварин і бегемотів.

127

ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що, на жаль, застудився хтось із членів вашої родини. Лікар порадив *сироп від кашлю, вітамін С, жарознижувальний засіб та розчин для інгаляцій*. Вам необхідно піти в аптеку й замовити ці препарати для лікування.

Складіть речення, за допомогою якого ви звернете до аптекаря, використавши назви зазначених видів ліків як однорідні члени речення.

§ 16. ЗВЕРТАННЯ

*Про слова, які називають того, до кого звертаємося,
а також про те, як ці слова виділяємо на письмі
та в усному мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Що таке звертання?

128

Прочитайте речення. Зверніть увагу, де стоять виділені слова-звертання – на початку, у середині чи в кінці речення. Сформулюйте правила вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями.

1. **Дідуся**, а коли ти мене на полювання візьмеш? (Остан Вишня). 2. Люблю я, **Києве**, тебе в ранковий час... (М. Упенник). 3. Понеси мене на крилах, **радісте моя** (В. Симоненко).

Поняття
звертання

Звертання – це слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються. Звертання виражається іменником у формі кличного відмінка і не є членом речення. **НАПРИКЛАД:** 1. **Сергію**, візьми яблуко. 2. **Сестричко**, підійди до вікна.

Інтоняція

В усному мовленні звертання виділяємо паузами.

Види
за будовою

Види звертань

ПОШИРЕНЕ	НЕПОШИРЕНЕ
складається з двох і більше слів: <i>рідна мово, земле моя</i>	складається з одного слова: <i>мово, земле</i>

129 I. Підготуйтеся до виразного читання тексту. Знайдіть звертання, поміркуйте, з якою інтонацією ви їх читатимете. Поширеними чи непоширеними вони є? Чи є в тексті окличні речення? У чому особливість їхнього інтонування?

Яке чудове твоє вологе повітря, березнева ніч! Неначе здоров'я лється в груди, очищає розбухлу голову од нестерпного болю і спеки. Яка чудодійна ти, водо студена! Ніколи в житті ти не була такою доброю і живучою (*М. Стельмах*).

II. Прочитайте текст уголос, дотримуючи правильної інтонації.

Розділові
знаки

На письмі звертання виділяємо **комами**. Звертання, яке стоїть у середині речення, виділяємо **комами з обох боків**. Після звертання, яке стоїть на початку речення і яке вимовляємо з окличною інтонацією, ставимо **знак оклику**, а наступне слово пишемо з великої букви.

НАПРИКЛАД: 1. *Мамо, хочеш, я намалюю тобі сад?*
2. *Діту!* Зберіть усі папірці й спаліть їх.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники **ти, ви** не є звертаннями.

130 I. Спишіть речення, виділяючи звертання розділовими знаками. Чи є звертаннями виділені слова? Визначте вид кожного речення за метою висловлювання і прочитайте вголос із правильною інтонацією.

1. Скажи ж мені Дніпре які вітровії все кличуть тебе крізь степи і гаї!.. (*М. Вінграновський*). 2. **Ти** ж дивися Тарасику не бігай від діда (*О. Іваненко*). 3. Не плачте мамо не треба, і **ви** не журіться тату (*А. Малышко*). 4. Не стелись тумане не шуміть тополі (*В. Сосюра*). 5. Розпрягайте хлопці коні та лягайте спочивать (*Нар. творчість*). 6. Кораблі Шикуйтеся до походу! (*В. Симоненко*).

II. Підкресліть в останньому реченні головні та другорядні члени.

131 I. Знайдіть звертання та з'ясуйте, які з них поширені (розділові знаки пропущено). Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Благослови мене рідна земле як мати в дорогу (*М. Ткач*).
2. Привіт тобі зелений саду! (*Олександр Олесь*).
3. Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*В. Сосюра*).
4. Горнись до тебе Україно (*М. Бакай*).
5. Мужай прекрасна наша мово серед прекрасних братніх мов (*М. Рильський*).
6. Спасибі земле за твої щедроти! (*Л. Костенко*).

II. Складіть і запишіть спонукальне речення з поширеним звертанням.

132 I. Перебудуйте усно речення так, щоб підмети в них стали звертаннями. У якому реченні звертання буде поширеним?

ЗРАЗОК. *Українці змалечку вивчають рідну мову. Українці, змалечку вивчайте рідну мову.*

1. Оленка не забуває допомагати своїй мамі.
2. Розганяє хмари вітер.
3. Зачарувала пісня мою душу.
4. Музика рідного краю летить хвилями Дніпра.

II. Запишіть подані й утворені речення. Підкресліть граматичні основи. Порівняйте речення за такими критеріями: а) вид за метою висловлювання; б) склад граматичної основи; в) розділові знаки.

133 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Уявіть, що ви зустрілися зі своїм однокласником (однокласницею) після канікул. Складіть разом і розіграйте за особами діалог на тему «Зустріч після канікул». Використайте в діалозі щонайменше два звертання.

134 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть три речення, у яких ви запитуєте про що-небудь знайомих, повідомляєте про що-небудь або спонукаєте до виконання певної дії. Використайте звертання і слова ввічливості.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть текст повідомлення для бабусі або дідуся (вони живуть в іншому місті) про те, що ваша молодша сестра їде до них на канікули. Використайте звертання.

§ 17. ВСТАВНІ СЛОВА

Про слова, за допомогою яких мовець виражає ставлення до висловлюваного, а також про те, як ці слова виділяємо на письмі та в усному мовленні

135 Прочитайте речення, звертаючи увагу на виділені вставні слова. Спробуйте вилучити ці слова з речень. Що втраять речення? На основі спостереження зробіть висновок про роль вставних слів у мовленні.

1. Крізь ці кущі, здається, ніхто не пробереться (Н. Забіла). 2. Кажуть, після грози навіть хліб краще росте (О. Гончар). 3. Мужність, як правило, скромна (П. Загребельний). 4. Можливо, буде віхола, замети вкриють путь (С. Пушик).

Вставні
конструкції

Вставними називають слова або сполучення слів, за допомогою яких виражається ставлення мовця до висловлюваного.

НАПРИКЛАД: 1. Діти, *безумовно*, люблять морозиво. 2. *На жаль*, зустріч скасували.

Особливості

Вставні слова та сполучення слів **не є членами речення**, до них **не можна поставити питання**. На письмі їх **виділяємо комами**. В усному мовленні перед вставними словами і після них робимо невелику паузу, а самі слова читаємо трохи швидше і більш низьким голосом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова *навіть*, *майже*, *все-таки*, *мовби*, *начебто*, особливо вставними **не бувають**.

136 Розгляньте таблицю «Групи вставних слів і сполучень слів». Розкажіть, що можуть виражати вставні слова та сполучення слів. Складіть усно речення з одним вставним словом чи сполученням слів кожної групи.

Групи вставних слів і сполучень слів

Групи	Приклади
Виражають упевненість, неупевненість	<i>здається, мабуть, можливо, звичайно, безумовно, певна річ, певно, смію запевнити, видно</i>
Виражають різні почуття (радість, жаль, тривогу тощо)	<i>на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як навмисне, на диво</i>
Указують на джерело повідомлення	<i>кажуть, за словами..., на думку..., як відомо, по-моєму, по-твоєму</i>
Указують на порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, до речі, отже, таким чином, нарешті, наприклад</i>
Слова ввічливості	<i>будь ласка, вибачте</i>

137 І. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. З'ясуйте, до якої групи належать виділені вставні слова та сполучення слів.

Що вони виражають або на що вказують? Поясніть уживання розділових знаків.

1. Коли, **бувало**, затримувалися лелеки, сусіди сумно перепитували: «Чого не видно ваших буслів? **Може**, лихо якесь трапилося в дорозі...» (В. Скуратівський). 2. **Здається**, гори перевертав би й не чув би втоми (М. Коцюбинський). 3. **За словами Сергійка**, вчора над містом ішов справжній тропічний дощ (С. Музиченко). 4. Не знайти, **мабуть**, на земній кулі людей, яких би не чарувала світла музика квітів (С. Приходько).

II. Складіть і запишіть три речення із вставними словами, які належать до різних груп.

138 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вас попросили висловити своє ставлення до прізвиськ, які дають школярі один одному. Якими словами ви виразите впевненість у тому, про що будете говорити. А якими наголосите на тому, що висловлюєте саме свою точку зору? Складіть усно невеликий текст-відповідь (4–6 речень).

139 I. Спишіть речення, виділяючи розділовими знаками вставні слова та сполучення слів, а також звертання. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Пробач мені серпневий мій світанок бо завинив здається знов, і на побачення до тебе я не зібрався, не прийшов (В. Крищенко). 2. Мабуть кожна дівчинка вміє плести віночок (О. Кириченко). 3. На жаль деяких видів тварин залишилося дуже мало (З журналу). 4. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський). 5. Це може навіть і не вірші, а квіти, кинуті тобі (Л. Костенко).

II. Поясніть значення вставних слів у реченнях. Які із цих слів можна замінити синонімічними словами?

Треба розрізняти

Залежно від змісту речення слова *може, правда, кажуть, видно, здається, на щастя* та деякі інші можуть бути або не бути вставними. Щоб переконатися, що слово є вставним, спробуйте вилучити його з речення. Якщо при цьому речення не втрачить первинного змісту, то слово є вставним.

ПОРІВНЯЙМО:

Речення без вставних слів	Речення зі вставними словами
Подарували квіти <i>на щастя</i> .	<i>На щастя</i> , дощу сьогодні не було.
З берега <i>видно</i> далеко.	Сьогодні, <i>видно</i> , буде сніг.

140

Складіть і запишіть по два речення зі словами *здається, видно* так, щоб у першому реченні слово було вставним, а в другому – членом речення.

141 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Один з вас має доповнити подані речення вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на джерело повідомлення чи виражали б певне почуття. Інший – вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на порядок викладу думок або виражали б упевненість, невпевненість. Утворені речення запишіть.

1. Весь день іде дощ. 2. Сергійко купив цікаву книжку.
3. Україна може пишатися досягненнями наших спортсменів.
4. За допомогою книжок ми поповнюємо свої знання. 5. Багато птахів відлетіло у вирій, з дерев осипається листя.

142 Прочитайте речення. Які помилки у вживанні вставних слів ви в них помітили? Запишіть, уникаючи помилок, за потреби скористайтеся табличкою «Культура мовлення».

1. Завтра, кажеться, буде погана погода. 2. Напевно, я не встигну виконати домашнє завдання. 3. Пожалуйста, сідайте на вільний стілець. 4. Таким образом, результати нашого дослідження були найбільш достовірними. 5. Вибачаюся, мені потрібно вийти.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
мабуть здається будь ласка таким чином вибачте	напевно кажеться пожалуйста таким образом вибачаюся

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Указати, що речення просте.
4. Визначити граматичну основу (підмет, присудок, один головний член речення).
5. Визначити другорядні члени речення (якщо є).

6. Назвати однорідні члени речення, звертання, вставні слова (якщо є) й пояснити розділові знаки при них.

Зразок письмового розбору

Я слухаю мелодію осінню (В. Сосюра).

Розпов., неокл., просте.

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте. Граматична основа складається з підмета *я* та присудка *слухаю*. З другорядних членів речення є додаток *мелодію* та означення *осінню*.

143 I. Прочитайте речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Вересень уже запалив осінні вогнища в лісах і дібровах (*Г. Цюпа*). 2. Вечір висипав зорі на чорнючого неба чоло (*В. Гужва*). 3. Без упину, без втоми, в бурі, в гromі, в льодоламі, з-під зимової кори міцно вирвався Дніпр старий! (*Г. Чупринка*). 4. Ми полюбили і гомін вулиці, і тишу Дніпра, і хащі лісу (*В. Іваненко*).

II. Виконайте усний синтаксичний розбір речень. Розбір двох з них запишіть.

§ 18. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Про те, чим складне речення відрізняється від простого, про засоби зв'язку та розділові знаки між частинами складного речення

ПРИГАДАЙМО. Яке речення називають складним?

144 Порівняйте дві групи речень. У першій – речення прості, у другій – складні. Знайдіть граматичні основи та визначте їх кількість у кожному реченні. Зробіть висновок, чим саме прості речення відрізняються від складних.

Перша група. 1. Десь вітер грає на віолончелі (*В. Симоненко*). 2. Сині очі волошок у полі задивилися в душу мені (*Є. Гуцало*).

Друга група. 1. І хоч січень січе, а мені за плечем журавлі журавлять (*Б. Олійник*). 2. На морозі явори поснули, хуртовини віють над полями (*Л. Дмитерко*).

Поняття
складного
речення

Складним називають речення, яке має дві або більше граматичних основ. **НАПРИКЛАД:**

Синіє ласкаве небо, і знов курличуть журавлі.

1-ша частина

2-га частина

Зв'язок частин

Частини складного речення подібні до простих речень. Ці частини можуть бути з'єднані такими видами зв'язку:

- **безсполучниковим** (за допомогою тільки інтонації, без сполучників);
- **сполучниковим** (за допомогою сполучників або сполучних слів та інтонації).

Сполучники та сполучні слова
і, й, та, чи, або, а, але, щоб, що, якби, бо, мов, наче, як, тому що, хто, який, де та ін.

ПОРІВНЯЙМО:**Безсполучниковий зв'язок**

На гнізда повернулися лелеки, птахів зігріла рідна сторона (Д. Луценко).

Сполучниковий зв'язок

Весна зупинилась над кручею, і плачуть останні сніги (Л. Завіщана).

Інтонація

Між частинами складного речення в усному мовленні робимо невелику паузу. У кінці кожної частини, крім останньої, голос підвищуємо. У кінці речення голос понижуємо.

НАПРИКЛАД:

Не має спочинку ріка, бо течія річки стрімка (О. Шугай).

145 І. Прочитайте речення. Доведіть, що всі вони є складними. Скільки частин має кожне речення?

1. Ще тримались по садках пізні сливи, як раптово пішов сніг (Є. Гуцало). 2. Шелестить пожовкла кукурудза, ніжиться під вересневим сонцем врунистими сходами озимина (І. Цюпа). 3. Наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться із снігом... (М. Стельмах). 4. Туман над лугом

Складні речення

колихався, кричали у гаю сичі (*М. Луків*). 5. Малу павутиночку вітер відносить, за неї чіпляється сивий бур'ян (*М. Луків*).

II. Випишіть спочатку речення із сполучниковим зв'язком, а потім – із безсполучниковим. Підкресліть граматичні основи.

III. Прочитайте вголос два речення (на вибір), дотримуючись відповідної інтонації.

146 I. Прочитайте текст. Яку основну думку висловлює автор? Як ви розумієте останнє речення тексту?

НАЗВИ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ

Багато назв міст і сіл пов'язано з річками, криницями, озерами.

У назві міста Донецьк відбилосся найменування річки Донець. Назву річці дали алани, ці давні мешканці цих країв усяку воду називали *дон*.

Місто Кривий Ріг лежить на тому місці, де річки Інгулець і Саксагань, зливаючись, утворюють мис. Цей мис схожий на кривий ріг якоїсь тварини.

Цікаву легенду розповідають про назву села Колодяжне на Волині. Один з перших поселенців викопав тут колодязь, вода у якому була чиста й добра на смак. Вона ще й була чудодійна, додавала людині сили, допомагала в здійсненні задумів і бажань.

З окремих назв поселень складається мозаїчна картина життя українського народу (За *А. Коваль*).

II. Знайдіть і зачитайте складні речення, дотримуючи правильної інтонації.

147 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Один з вас має знайти і вписати складне речення з трьома граматичними основами, інший – із чотирма граматичними основами. Підкресліть у вписаних реченнях головні й другорядні члени речення. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

1. Вільний і щасливий степ розлігся довкруг, а високо в небі літає самотній шуліка (*Є. Гуцало*). 2. Достигають яблука ранети*, рання осінь листя золотить, гарний хлопець з іншої планети, може, завтра в гості прилетить (*Л. Костенко*). 3. Вітер з моря море розгойдав, хвилями здійнялися простори (*М. Луків*). 4. Струмок дзюрчить, роса блищить, і вогнище палає, і ліс гілками верховить у небесах витає (*М. Луків*).

**Ранет* – назва сорту яблук.

148 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та добираючи з довідки сполучник для зв'язку частин складного речення.

1. Молоденькому вітру здалося, ... всі хмари він прож(е,и)не (*М. Доленго*). 2. Л(е,и)тить ворон із чужих сторін, ... він крила має (*Нар. творчість*). 3. Спершу ти мене підвези, ... потім я на тобі поїду (*Нар. творчість*). 4. Для того є муха на світі, ... ледарі (не)спали (*Нар. творчість*).

ДОВІДКА. Бо, щоб, що, а.

II. Складіть і запишіть одне складне речення із сполучниковим зв'язком і одне – із безсполучниковим зв'язком.

149 I. Продовжте подані прислів'я. За потреби скористайтеся довідкою. Запишіть утворені прислів'я. Які речення – прості чи складні – у вас вийшли?

1. Не копай іншому ями, бо ... 2. Синиця шкоду робить, а ... 3. Там правда мовчить, де ... 4. Верба водою живе, ... 5. Пішов би в гості, та ... 6. Гора з горою не зійдеться, а ...

ДОВІДКА. *Сам в неї упадеш, чоловік із чоловіком сходяться, журавлеві перепадає, ніхто не запрошує, верба воду і береже, сила панує.*

II. Усно поясніть значення записаних прислів'їв.

150 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Від чого застерігає народне прислів'я «Хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче»?

§ 19. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, як правильно розставляти розділові знаки в складному реченні, а також про синонімічність складних і простих речень

ПРИГАДАЙМО. Коли між однорідними членами речення ставимо кому?

151

Порівняйте речення правої та лівої колонок. Що з'єднує сполучник *і* в кожному з них? На основі спостереження зробіть висновок, коли перед неповторюваним сполучником *і* ставимо кому, а коли – не ставимо.

Складні речення	Речення з однорідними членами
1. Цвіркун сюрчить, і сад шумить.	1. Тут мене з дитинства пам'ятають і стрічають радо земляки (М. Луків).
2. Дідусь широко відчиняє ворота, і я виїжджаю з подвір'я (М. Стельмах).	2. Тимко взяв косу і хотів шаркнути нею по траві (Г. Тютюнник).

Розділові
знаки

Між частинами складного речення ставимо кому.
НАПРИКЛАД: 1. Прилинув вітер, **і** в нічній хатині він про весняну волю заспівав (Леся Українка).
2. Материнське серце горе закрива, материнське серце щастя наверта (М. Гірник).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між **однорідними членами речення** перед неповторюваними сполучниками *і, й, чи, або, та* (в значенні *і*) **кому не ставимо**. Перед цими самими сполучниками, які з'єднують частини **складного речення, кому ставимо**, навіть якщо ці сполучники неповторювані.

152 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником *і* є кома, а в інших – ні. Що з'єднує кожен сполучник: однорідні члени речення чи частини складних речень?

1. Знов весна настане, **і** квітки барвисті принесуть хвилини щастя **і** тепла (В. Сосяра).
2. Ось вперіщив дощ **і** зашумів над полями, над пасікою (В. Приходько).
3. Умите сонце перекинуло свої золоті коси на поля, **і** вони укрилися пахучою парою (М. Стельмах).
4. Дорослі чайки ширяли

над озером і час від часу приносили пташеняттям смачну рибу (В. Данилов).

153 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і обґрунтуйте пунктограми. Як з'єднані частини складних речень?

1. Місяць в травах росяних купався по степу світилась ковила (Б. Мозолевський). 2. Із-за тину привітно виглядає соняшник а за хатою хвилюється золотий пшеничний лан (О. Костенко). 3. Проїшли перші травневі дощі і розгорнулося листя київських каштанів (В. Пархоменко). 4. Учені виявили що в далекому минулому територію нашої країни покривав лід (П. Клушанцев). 5. Не має спочинку ріка бо течія річки стрімка (О. Шугай).

II. Підкресліть члени речення в другому та третьому реченнях.

154 З кожної пари простих речень утворіть одне складне й запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Зверніть увагу, що в третьому й четвертому реченнях для уникнення повтору слів потрібно використати займенники.

ЗРАЗОК. *Зі шхуни спустили шлюпку. Матроси попливли до берега.* – *Зі шхуни спустили шлюпку, і матроси попливли до берега.*

1. У Черкасах ішов дощ. Над Львовом світило сонце. 2. Сестрички могли б піти погуляти. Маринка вчасно не вивчила уроків. 3. Вітер зривав з дерев останнє листя. Листя повільно падало на землю. 4. Біля саду росте велика липа. На липі змос- тили собі гніздо лелеки. 5. Я тихо спостерігаю. Білочка ховає горішки в дупло.

155 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть чотири складних речення, об'єднаних однією темою – історія вашого міста (села). Два речення мають бути із сполучниковим зв'язком.

ВАРІАНТ Б. Пригадайте й запишіть невелику розповідь (легенду, переказ) про історію вашого міста (села) чи його походження. Використайте в структурі тексту щонайменше два складних речення (одне зі сполучниковим зв'язком, інше – із безсполучниковим).

Синтаксичний розбір складного речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).

2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).

3. Указати, що речення складне.
4. Указати кількість частин, що входять у складне речення.
5. Визначити зв'язок частин складного речення (сполучниковий, безсполучниковий).
6. Визначити в кожній частині головні й другорядні члени речення.

Зразок письмового розбору

Їй шелестить щось яблуня крислата, на вітрі ясен за двором скрипить (С. Жуковський).

Розпов., неокл., складне, має 2 частини, безсполучниковий зв'язок.

156 І. Знайдіть і випишіть складні речення. Розставте пропущені розділові знаки та підкресліть граматичні основи. Назвіть види зв'язку частин складних речень.

1. Кричали десь над Ніжином сичі і небо в сад обтрушувало зорі (Б. Мозолевський). 2. Прийшла весна шумить Десна та хвилі розганяє (М. Кононенко). 3. Ось налетить вітер і почне безжально зривати осінню красу зажуреного клена (О. Копиленко). 4. У бур'янах блукає літо картопля квола там росте (В. Сосюра). 5. Мене водило в безвісти життя, та я вертався на свої пороги (Д. Павличко). 6. Наталчин дідусь Гордій змайстрував човен і частенько влітку катав на ньому онуку (Л. Вишневецький).

II. Складіть усно два складних речення, частини яких були б з'єднані сполучниками *щоб*, *бо*.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір виписаних складних речень.

§ 20. РЕЧЕННЯ З ПРЯМОЮ МОВОЮ

Про те, з яких частин складається речення з прямою мовою, особливість його інтонування та про вживання розділових знаків у такому реченні

157 Прочитайте речення. У кожному з них виділено пряму мову; інша частина – слова автора. На основі спостереження зробіть висновок про особливості будови речень з прямою мовою. Яка роль таких речень у мовленні?

1. У давнину говорили: «**Якщо на хаті звив гніздо лелека, то в родині буде лад**».

2. «**А тепер берімося до діла**», – весело запропонував Андрій.

Пряма мова

Пряма мова – це точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Слова автора

Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називають словами автора. Вони можуть стояти перед прямою мовою або після неї. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. **Максим Рильський писав:** «Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком».
2. «Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком», – **писав Максим Рильський.**

Інтонація

В усному мовленні пряму мову вимовляємо повільніше й вищим тоном, ніж слова автора. Слова автора після прямої мови читаємо швидше і трохи зниженим голосом. Між словами автора й прямою мовою робимо паузу.

158

I. Знайдіть у реченнях слова автора і пряму мову. Визначте, де стоять слова автора – перед прямою мовою чи після неї.

1. «Дідусю, відпочиньте вже», – сказав Андрійко (*Л. Вишневецький*).
2. У кожній родині змалечку казали дитині: «Не кидайся хлібом, він – святий» (*З журналу*).
3. Промовила конвалія: «Прощай, гаю милий!» (*Леся Українка*).
4. «Що ти хочеш сказати, Галю?» – питає Ганна Олексіївна. «У Марійки братик народився», – сповіщає Галя (*В. Сухомлинський*).

II. Прочитайте виразно речення вголос, правильно їх інтонуючи.

Розділові знаки

На письмі пряму мову завжди беремо **в лапки** і перше слово пишемо з **великої** букви.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставимо **двокрапку**.

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то перед ними ставимо **кому** (знак питання або знак оклику) **й тире**. Слова автора після прямої мови починаємо з **малої** букви.

- НАПРИКЛАД:**
1. *Зайшла бабуся до хати та й питає:* «А хто допоможе мені води принести?»
 2. «Діду, я трави накосив багато біля ставка», – *похвалився онук.*

Схеми

Речення з прямою мовою можна зобразити за допомогою таких схем:

1. А: «П». 3. «П», – а.
 2. А: «П?» 4. «П?!» – а.

(П – пряма мова; А, а – слова автора.)

159 І. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при прямій мові. У якому реченні є звертання?

1. Кожен кущик і стежка мов говорять мені Ти у рідному домі, у своїй стороні (А. Камінчук). 2. Мені сказала мати Розцвіла ромашка біля хати (Г. Кривда). 3. От і принесли нам лебеді на крилах життя говорить мій дід Дем'ян (М. Стельмах). 4. Іду та людей питаю Де тут дорога до рідного краю? (В. Симоненко). 5. Аж тут Зоя гукає Дивись, журавлі. Які ж вони гарні. Бачиш Дмитрику? (В. Сухомлинський).

II. Зобразіть схеми речень з прямою мовою.

III. Обґрунтуйте написання сумнівних приголосних у виділених словах.

160 І. Перебудуйте подані речення так, щоб слова автора стояли після прямої мови. Як це вплине на вживання розділових знаків? Утворені речення запишіть.

1. Бджола каже: «Годуй мене до Купала Йвана, то зроблю з тебе пана» (Нар. творчість). 2. В одному з віршів Микола Сингаївський писав: «Я люблю наш тихий сад і осінній листопад». 3. Поле каже: «Я зеленію, бо засіває мене праця людська» (В. Сухомлинський). 4. Усміхнувшись, гукнув подорожній: «Здоровенькі були, пастушки!» (В. Скочаровський). 5. Вовк у лося запитав: «Ти чому рогатий став?» (Є. Гуцало).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення. Що ви знаєте про свято Івана Купала?

161 Складіть і запишіть два речення з прямою мовою про народні звичаї, обряди, вірування. Назвіть дієслова, з допомогою яких ви ввели пряму мову.

162 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Утворіть з поданих речень і запишіть речення з прямою мовою, використавши вказівку на те, кому вони належать, як слова автора. Використовуйте дієслова *говорив, казав, писав, зазначав, стверджував, переконував* тощо. Один з вас має ставити слова автора перед прямою мовою, а інший – після. Обмінуйтеся зошитамі і перевірте правильність виконання.

ЗРАЗОК. *А хто свою мову забуде, той серце забуде своє* (В. Сосюра). – «А хто свою мову забуде, той серце забуде своє», – писав В. Сосюра.

1. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова (*Панас Мирний*). 2. Нападати на мову народу – це означає нападати на його серце (*Г. Лаубе*). 3. Не цурайтесь того слова, що мати співала... (*Т. Шевченко*). 4. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (*В. Сосюра*).

І ТАКЕ БУВАЄ!

Хто зможе записати подані речення так, щоб дванадцять балів отримав Сергій, а не Світлана, змінюючи при цьому лише розділові знаки. Змінювати форму слів, міняти їх місцями, а також додавати нові слова не можна.

Учителька сказала: «Світлані ставлю дванадцять балів. Сергію, а тобі потрібно ще раз повторити матеріал параграфа».

163

Перебудуйте подані речення на синонімічні речення з прямою мовою. Перебудовані речення запишіть. Накресліть схеми двох речень з прямою мовою (на вибір).

ЗРАЗОК. *Хвалилася кобила, що з возом горшки побила.* – *Хвалилася кобила: «Я з возом горшки побила».*

1. Давня мудрість учить, що не потрібно робити іншому того, чого не хочеш, щоб робили тобі. 2. Калина хвалилася, що вона з медом солодка. 3. Обіцяв горщик, що розіб'є казана. 4. Юрко радісно вигукнув, що його мама найкраща.

§ 21. ДІАЛОГ

*Про те, із чого складається діалог,
та про вживання розділових знаків при діалозі*

164

Прочитайте текст. Хто бере участь у розмові? Простежте, як передано на письмі слова кожного учасника спілкування, які розділові знаки вжито.

ТІКАЄ

Прогулюючись біля річки, Гриць із Галинкою, мабуть, уперше побачили тренувальний катер зі спортсменом на водних лижах.

– Поглянь, катер мчить, як вихор! – вигукнула дивуючись дівчинка.

- Бо ж тікає, – переконливо пояснив Гриць.
- Від кого?
- А від того дядька, що женеться за ним на лижах...

Поняття про діалог

Репліка

Різновидом прямої мови є діалог.
Діалог – це розмова двох осіб.

Діалогічне мовлення складається з окремих реплік і може супроводжуватися словами автора.
Репліка – це фраза (слова) кожного учасника діалогу.

Розділові знаки

На письмі кожен репліку пишемо з **нового рядка**. Перед нею ставимо **тире**. Якщо є слова автора, то ставимо ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але **без лапок**. **НАПРИКЛАД***:

– *Дядьку Іване! Ось подивіться, що я купив*, – *показує Гриша сусідові новий футбольний м'яч.*
Почував потилицю сусід та й каже:

– *Що ж, треба, виходить, і мені терміново купувати.*

– *Теж м'яч?*

– *Та ні, треба купити скло на запасні шибки для вікон.*

*У цьому діалозі слова автора виділено синім кольором, репліки – червоним.

165 І. Прочитайте вірш (деякі розділові знаки пропущено). Які репліки в ньому можна виділити? Якими реченнями за метою висловлювання та інтонацією є репліки діалогу?

СТРУМОЧОК

Запитав мене синочок:
 Це ж куди біжить струмочок?
 Через поле у яроч.
 І зупиниться в ярку?
 Ні, звідтіль – в Десну-ріку.
 А з Десни-ріки куди?
 До Дніпрової води.
 Попливе з Дніпром у море,
 В море синє, неозоре.

В. Гринько

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при діалозі.

166 *ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.* Прочитайте за особами гумористичний діалог-розпитування. Скільки реплік належатиме кожному із вас?

НЕ ТЕ СКАЗАВ

Сашко пробігав з дітлахами до самісінького смерку й не вивчив уроки. А наступного дня вчителька викликала його до дошки. Постояв Сашко біля столу та й каже:

- Я не вивчив урок...
- Чому?
- У нас вдома нещастя...
- Яке?
- Захворіла мама.

– Захворіла? Коли?.. – здивувалася вчителька. – Я ж її вчора в кінотеатрі бачила.

«Ех! – спаленівши від сорому, подумав Сашко. – Не те сказав. Треба було про бабусю сказати. Вона рідко в кіно ходить»
 (Б. Крекотін).

167 *ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть разом і розіграйте діалог-розпитування, пов'язаний з вашим життєвим досвідом. Пам'ятайте, що найбільш повною і самостійною є перша репліка. Наступні доповнюють одна одну.

168 І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при діалозі.

А ЩО ТАМ ЗА ЛІСОМ?

Мені пригадується весняний день. Сяє сонце, ласкавий вітерець шепоче в листі дерев. Співають пташки...

Переді мною – зелені лани. На обрії – ліс.
 А що там за лісом? – питаю старшого брата.
 Поля, села. А там знову ліс – каже брат.
 А за тим аж лісом – що там?
 Дніпро. Велика наша ріка Дніпро.
 А за Дніпром що?
 Знову поля, села, ліси.

Це було для мене найбільше відкриття світу... Мене зворушило, що така велика, багата Україна (*В. Сухомлинський*).

II. Визначте вступ, основну частину й кінцівку тексту. Яка основна думка прочитаного?

III. Прочитайте вголос діалог, дотримуючи правильної інтонації.

169

Складіть і запишіть невелику казку (одна сторінка). Введіть до тексту діалог. Прочитайте казку своїм батькам та однокласникам.

§ 22. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ»

170 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Відповідь обґрунтуйте. Усно перекажіть прочитане, правильно наголошуючи виділені слова.

ЯБЛУНЬКА

На маленькій, низенькій яблуньці цілий день любило сидіти сонце. Цвіту цієї весни на деревці було **зовсім** трішки, лише кілька рожево-білих **квіточок** радували бабцю Марію. Посадила вона яблуньку та й тішиться, плодів чекає.

У червні якось випадково побачила старенька трое яблужок. Вони сором'язливо трималися на **гіллі**. Радощам не було меж! Щодня плоди грілися на сонці, гойдалися на вітрі й міцно трималися хвостиками за життя!

А в серпні яблука зовсім набралися сили, почервоніли, стали соковитими. Яблунька стоїть край подвір'я і однією кроною дивиться на вулицю, де їдуть машини, поспішають у справах дорослі, тупотять до школи першачки.

Сергійко йшов додому, ніс важкого портфеля й ні про що не думав. Просто собі роздивлявся **навкрўг**. Побачив яблуньку, вона лиш благословила на світ свої плоди. Зірвав яблуко, друге, третє... Надкусив одне, скривився, повикидав у бур'яни.

Подивилася старенька на яблуньку, обмацала кожну гілочку. Немає яблучок! Покотилися сльози... А Сергій ні про що не думав, просто пішов додому (За Т. Зелінською).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті окличні речення. Що виражає кожне з них (оклик, погрозу, захоплення, радість, жаль)? Прочитайте їх з відповідною інтонацією.
2. Знайдіть речення зі сполучниками *і*, *й*, *та*. Що з'єднує кожен сполучник: однорідні члени речення чи частини складного речення?
3. Випишіть два складних речення і виконайте письмово їхній синтаксичний розбір.
4. Знайдіть одне речення, яке складається тільки з граматичної основи. Поширте його другорядними членами речення.
5. Випишіть словосполучення з першого речення.
6. Про що думала бабуся? Запишіть її думки у формі речення з прямою мовою. Накресліть схему цього речення.

171 Розгляньте репродукцію картини «Казкове місто». Чому вона так називається? Складіть і запишіть за картиною такі речення: а) з однорідними членами та узагальнювальним словом; б) зі вставним словом; в) складне; г) з прямою мовою.

В. Рекуненко. Казкове місто

172 Напишіть невелике оповідання або казку (8–10 речень) за поданим початком, увівши до нього діалог.

Василь і Ксеня пішли в ліс по ягоди. І хоч їм здавалося, що вони трошки походили, але незчулися, як почало вечоріти. Тільки тоді діти побачили, що вже блукають у незнайомому місці...

173 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Відомості із синтаксису та пунктуації» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як ...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Для вас, допитливі!

Удосконалювати свої знання мови можна скрізь, навіть... у космосі. Саме так роблять герої фантастичної повісті **Івана Ющука «Троє на Місяці»**. Це книжка про захоплюючі пригоди школярів на Місяці, про те, як вони, опановуючи основи космонавтики, розширюють свій світогляд, загальноосвітній рівень, зокрема й культуру рідної мови.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цій книжці, розкажіть однокласникам.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатку

1. Звертання є в реченні

А Настали осінні, тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє (*С. Васильченко*).

Б Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами (*Д. Павличко*).

В Намалюй, зимова нічко, білосніжні сні (*З. Мороз*).

Г Хтось, може, винен перед ними (*Л. Костенко*).

2. Однорідні члени є в реченні

А Десь там матуся в обіймах втоми виходить зустрічать мене на шлях (*О. Довгон'ят*).

Б Схилились вишні в розпачі німім і ронять цвіт весільний у калюжу (*Л. Гудзь*).

В Дзвенить у зорях небо чисте, палає синім льодом шлях (*Д. Павличко*).

Г Повітря склом виблискує ламким, і тиша ніжно дзвонить над полями (*М. Рильський*).

3. Складним є речення

А Засинає місто після праці під нічною ковдрою (*М. Боровко*).

Б І земля, і вода, і повітря – все послуло (*М. Коцюбинський*).

В На воді лежали широкі темно-зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей (*Д. Ткач*).

Г Падала водяна лавина, розплющувалася об асфальт (*Є. Шморгун*).

4. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Осінь ходить по краю, та виганяє птиць із гаю (*Нар. творчість*).

Б Сміються в сонці золотому річки, і села, і поля (*Олександр Олесь*).

В Осінній сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гілляках (*Л. Костенко*).

Г Здрастуй, моя прадідівська хато (*О. Білаш*).

5. Уявіть, що ви зі своїм братом, сестрою, мамою чи татом сидите біля вечірнього багаття. Складіть і запишіть діалог відповідно до цієї ситуації (4–6 реплік).

6. Перебудуйте подане речення на речення з прямою мовою і запишіть.

Бабуся попросила Віталіка принести води з криниці.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке словосполучення? Яка відмінність між реченням і словосполученням?

2. Які є види речень за метою висловлювання? Наведіть приклади.

3. Із чого складається граматична основа речення? Наведіть приклад речення з одним головним членом.

4. Які є другорядні члени речення? На які питання вони відповідають? Наведіть приклади.

5. Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами.

6. Які групи вставних слів ви знаєте? Наведіть приклади двох речень із вставними словами.

7. Розкажіть про особливості вживання розділових знаків при звертанні.
8. Чим складне речення відрізняється від простого?
9. Які розділові знаки вживають у реченнях з прямою мовою?
10. Що називають діалогом? Розкажіть про вживання тире при діалозі.

Уявіть, що вашому класу доручили підготувати телевізійну гру «**Найрозумніший**». Тема гри «**Синтаксис і пунктуація**».

Проект

Об'єднайтеся в такі групи: сценаристи (обирають формат гри, розробляють і затверджують правила); мовознавці (добирають для гравців запитання з теми «Синтаксис і пунктуація», речення, словосполучення для аналізу, міні-диктанти); гравці; ведучі (проводять гру відповідно до розроблених сценаристами правил); експерти (оцінюють відповіді гравців, визначають переможців); актори (готують та озвучують цікаві повідомлення про мову під час рекламних пауз, розігрують гумористичні діалоги); журналісти (готують текст оголошення про проведення гри, пишуть замітку до газети про результати гри).

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть учнів інших класів, учителів, батьків.

О мово рідна! Здається звуком сопілки в полі,
шептанням збіжжя на різних нивах,
шелестом верб, калини, тополі...

І. Кращук

Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія

Ви знатимете:

- звуки мови і звуки мовлення;
- особливості вимови голосних і приголосних звуків.

Ви вмітимете:

- розрізняти в словах тверді й м'які, дзвінкі та глухі приголосні, ненаголошені й наголошені голосні;
- вимовляти звуки в словах відповідно до орфоепічних норм;
- визначати основні випадки чергування звуків;
- розпізнавати у словах явища уподібнення, спрощення, чергування звуків;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Фонетика (від *грец.* *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Графіка (від *грец.* *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків на письмі.

Орфоепія (від *грец.* *orthos* – правильний, *eros* – мова, мовлення) – це розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Орфографія (від *грец.* *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає правила написання слів.

§ 23. ЗВУКИ МОВИ І ЗВУКИ МОВЛЕННЯ. ЗВУКИ ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ

*Про те, чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови,
чим голосні відрізняються від приголосних,
а також про фонетичну транскрипцію*

ПРИГАДАЙМО. 1. Із чого складаються слова? 2. Які є голосні звуки в українській мові?

174 Прочитайте вголос слова, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвіть звуки, за допомогою яких розрізняються слова чи форми слів. Чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови?

1. Гора – пора – нора – кора.	3. Везти – вести.
2. Небо – неба – небу.	4. Камінь – камін.

175 Прочитайте текст. Поміркуйте, чим відрізняються звуки мови від звуків природи. Для чого використовуються звуки мови? Чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови?

У світі існує необмежена кількість різних звуків. Вітер шелестить листям, грає скрипка, працює мотор... Серед усіх звуків, які нас оточують, невелику групу становлять **звуки людської мови**. Узяті окремо звуки мови не називають ні предметів, ні явищ, ні дій. Тільки в певному поєднанні вони творять слова з певним лексичним значенням. Отже, зі звуків складаються слова. Наприклад, у слові *небо* є голосні [e], [o] та приголосні [н], [б].

Коли ми говоримо, то з'являється велика кількість видозмін голосних і приголосних звуків. Наприклад, у слові *село* звук [e] звучить з наближенням до [и], а в слові *гілка* звук [г] дещо пом'якшується. Отже, звуків мовлення більше, ніж звуків мови.

Поняття
звука

Звук – це найменша одиниця мови та мовлення. За допомогою звуків мови розрізняються слова та форми слів. **НАПРИКЛАД:** *шив – жив; тістечко – тістечка.*

Голосні

Звуки, в основі яких лежить голос, називають голосними.

Голосні бувають **наголошені** (якщо на них падає наголос) і **ненаголошені** (якщо на них не падає наголос).

Приголосні

Звуки, в основі яких лежить лише шум або шум з голосом, називають приголосними.

В українській мові 38 звуків: 6 голосних і 32 приголосних. Голосні: [a], [e], [и], [і], [o], [y]. Решта звуків – приголосні.

176

Від поданих слів утворіть якомога більше нових, змінюючи лише один звук.

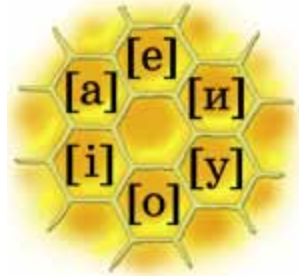
Бій, мак, мир, маса, каша, ноша.

177

До кожного слова доберіть з довідки й запишіть звуковий відповідник. Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків голосні, а які – приголосні?

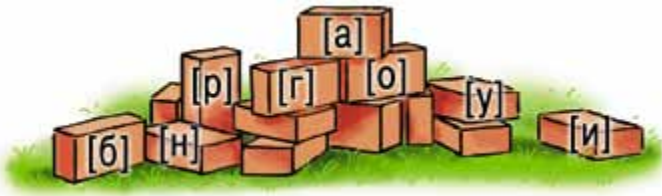
Люк, льон, лінь, лан, лань.

ДОВІДКА. [л'он], [л'ін'], [лан'], [лан], [л'ук].

178

Хто побудує більше слів з поданих цеглинок-звуків?

179

I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Сформулюйте одне запитання за змістом прочитаного.

МОРСЬКА ТРАВА

Морська трава – дуже корисний продукт харчування. У ній багато вітамінів. З морської трави можна готувати салати, ва-

рити суп. Люди, що **живуть** на узбережжях і їдять дуже багато страв із цієї рослини, мають **високий** зріст і міцне здоров'я. Крім того, зі стебел морської трави навчилися виготовляти нитки й робити тканини, як із льону та бавовни.

Морської трави в морі дуже багато. Ростає вона швидко, і протягом року можна збирати по десять **урожаїв** (*Л. Лельєвр*).

II. Знайдіть у тексті приклади слів, які складаються з одного, двох і трьох звуків.

III. Запишіть окремо голосні та приголосні звуки, з яких складаються виділені слова. Вимовте ці звуки. Скористайтеся картою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Трава: гол. – [а], пригол. – [т], [р], [в].

Фонетична транскрипція

Щоб передати на письмі звучання слова, користуються звуковим записом – **фонетичною транскрипцією**. **НАПРИКЛАД:** *яблуко* [й'а́блуко], *воля* [вóл'а]. **У транскрипції:**

- запис беремо у квадратні дужки;
- кожен звук позначаємо окремою буквою; при цьому не використовуємо букви *я, ю, є, ї, ь, щ* та великі букви;
- якщо в слові два і більше складів, обов'язково позначаємо місце наголосу;
- м'якість приголосного позначаємо скісною рисочкою вгорі, а напівпом'якшеність знаком [']. **НАПРИКЛАД:** [н́], [б'];
- довгі звуки позначаємо двокрапкою. **НАПРИКЛАД:** *знання* [знан':а́];
- звук, до якого наближається вимова основного звука, позначаємо маленькою літерою вгорі. **НАПРИКЛАД:** *село* [се^лл'о].

180 I. Відтворіть і запишіть уривок вірша, уставивши пропущені букви на позначення голосних звуків. Підкресліть букви на позначення наголошених голосних. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією, вимовте в них спочатку голосні, а потім приголосні звуки.

Пахн.. хл..б,
 Як т..пло п..хн.. хл..б!
 Л..б..в'ю тр..дар..в,
 І р..д..стю з..мн..ю,
 І с..нц..м, що всміх..л..с.. в..сно..
 І щ..ст..м н..ших неп..вторн..х діб.
 Д..хмян.. п..хн.. хл..б.

П. Воронько

II. Які слова з вірша, на вашу думку, своїм звучанням немовби передають відчуття тепла, лагідності, доброти, навіяні ароматом щойно спеченого хліба?

III. Складіть усно невеликий текст (3–5 речень) про працю хлібороба, використовуючи слова з вірша, а також однорідні означення.

§ 24. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ ТА М'ЯКІ, ДЗВІНКИ ТА ГЛУХІ

*Про те, які приголосні складаються з голосу та шуму,
а які – лише із шуму, які з них м'які, а які – тверді,
та взагалі про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. 1. Як позначаємо м'якість приголосних у транскрипції? 2. Чим дзвінки приголосні відрізняються від глухих?

181 Доберіть до поданих слів такі, що відрізняються від них тільки парними м'якими чи твердими приголосними. Вимовте слова парами. Зробіть висновок про особливості вимови твердих і м'яких приголосних.

Люк, сад, злізь, синь.

Тверді й
м'які

Приголосні звуки бувають тверді й м'які.

Тверді приголосні	М'які приголосні
[д], [дз̣], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р]	[д´], [дз̣´], [т´], [з´], [с´], [ц´], [л´], [н´], [р´]
_____	[й]
Губні: [б], [п], [в], [м], [ф]	_____
Шиплячі: [ж], [ш], [ч], [дж̣]	_____
[г], [к], [х], [ґ]	_____

Деякі тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні пари. **НАПРИКЛАД:** [с] і [с´]; [д] і [д´].

Не мають пар м'яких губні звуки, шиплячі та [г], [к], [х], [ґ]. Вони лише **напівпом'якшуються** перед звуком [і], а також перед [а], [у], [е], які позначаються відповідно буквами *я, ю, є*. **НАПРИКЛАД:** *гілка* [г'ілка], *пюре* [п'урé].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосний [й] – м'який. Він не має парного до себе твердого звука.

182 ТРЕТЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі знайдіть одне слово, яке відрізняється від двох інших приголосним, позначеним підкресленою буквою.

1. Онлайн, літопис, флешка.
2. Озимина, зав'зязь, зірковий.
3. Клавіатура, Житомир, працюють.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

М'які й тверді приголосні – це різні звуки. Тому не можна, наприклад, казати, що слова *син* і *сінь* починаються однаковим звуком, адже в першому слові маємо звук [с], а в другому – [с'].

183 Випишіть спочатку послідовно слова з м'якими приголосними, а потім – з твердими, що напівпом'якшуються.

Сівалка, місто, архітектура, ансамбль, трамвай, робітник, Умань, рання, схожі, Ніна.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв виписаних слів кожної групи прочитаєте назви планет.

184 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в українській мові немає жодного слова зі знаком м'якшення після ж, ч, ш? А ще після яких букв ніколи не пишемо знак м'якшення?

Дзвінкі

Глухі

Звукові пари

За участю голосу й шуму приголосні звуки поділяють на дзвінкі та глухі.

Приголосні звуки, які утворюються з голосу й шуму (з перевагою шуму), називають дзвінкими.

Приголосні звуки, які утворюються тільки із шуму, називають глухими.

Дзвінкі та глухі приголосні, крім звука [ф], утворюють співвідносні пари.

Дзвінкі	б	д	д'	з	з'	дз	дз'	ж	дж	г	г	–
Глухі	п	т	т'	с	с'	ц	ц'	ш	ч	к	х	ф

Звуки [в], [м], [н], [л], [р], [й], а також відповідні їм м'які [н'], [л'], [р'] не належать ні до дзвінких, ні до глухих. У цих звуках голос переважає над шумом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дзвінки приголосні [дж], [дз], [дз'] у транскрипції позначаємо двома буквами з дужкою над ними.

185 I. Прочитайте вголос слова. Знайдіть у кожному з них і вимовте вголос спочатку дзвінки приголосні, а потім – глухі. Знайдіть пари слів, які розрізняються лише одним звуком.

Гриб, грип, флешка, жолудь, плоди, плоти, гудзик, **дзеркало, бджола.**

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові розрізняємо **звуки [г'] і [г]**, які позначаємо відповідно буквами г' і г. **НАПРИКЛАД:** *грунт, гудзик, гай, горіх.* Звук [г'] вимовляємо в порівняно невеликій групі слів.

186 Спишіть слова. Зверніть увагу на їхню вимову та написання. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні першого й другого слів.

Грати, г'рати, агрус, г'ніт, г'уля, дзига, г'анок, г'ава, г'речний*, грунт, г'валт, г'едзь, гудзик.

* *Г'речний* – ввічливий, чемний.

187 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі один одному пари слів, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвіть і схарактеризуйте усно звуки, якими ці слова розрізняються. Скористайтеся картою звуків, поданою на форзаці.

ЗРАЗОК. *Рис – рись.*

[с] – приголосний, глухий, твердий;

[с'] – приголосний, глухий, м'який.

Син – синь, суди – суді, голод – холод, проріз – проріс.

188 I. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Обґрунтуйте поділ на абзаци.

ЗИМОВЕ СВЯТО

Зима. Навколо **біліють** сніги. Мороз ніби пензлем розмалював вікна. Деревя **обсипані** інеєм і обліплені снігом.

Ранок. Над кожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота: сім'я готується до Святвечора. Господиня заходилася готувати дванадцять пісних страв: на-

Зимовий хутір. Малюнок Дмитра Кубара (11 років)

ставила узвар, варить горох, квасолю, смажить капусту, рибу, ліпить вареники, готує бараболу, гриби, кашу гречану з конопляним молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці. Господар напоїв худобу, підстелив свіжої соломи, потім поодкидав сніг від хати й уважно оглянув господарство. В усьому їм допомагають діти (За О. Воропаєм).

II. Випишіть по три слова, які мають: а) два і більше дзвінких звуків; б) два і більше м'яких звуків. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

III. Розгляньте ілюстрацію до тексту. Доберіть і запишіть 3–5 слів із дзвінкими приголосними, щоб цими словами можна було передати красу зимової пори. Опишіть усно зображене на ілюстрації (3–5 речень), використовуючи дібрані слова.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова та речення, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Буквосполучення **дж**, **дз** вимовляйте як один звук [дж], [дз] у словах:

ходжу, джерело, бджоли, піджак, джаз, дзвоник, продзвеніти, дзенькати, дзеркало, дзеркальний, дзвінкий, гудзик.

2. Звук [р] у поданих словах вимовляйте твердо, не допускаючи його пом'якшення:

Харків, Ігор, лікар, буквар, пустир, тепер, звір, повір, редька, крем, ребус, снігур.

3. Звуки [ч], [ш] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення:

читати, чипси, чизбургер, часто, ключ, ключик, м'яч, м'ячик, чашка, чай, чисто, калач, чемодан, береш, сидиш, малюєш, мишка, фініш, щука, гуща, плющ.

§ 25. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ

Про те, якими буквами позначаємо на письмі звуки, чому в деяких словах кількість звуків і букв різна, а також про звукове значення букв я, ю, є, ї, щ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які звуки позначаємо на письмі двома буквами? 2. Якими буквами можемо позначати два звуки?

189 ЧОМУ ТАК? Прочитайте слова, у яких однакова кількість букв. Визначте, скільки звуків у кожному слові. Чому в одному із цих слів звуків на чотири більше, ніж в іншому?

Ящірка – джміль.

Алфавіт

Розташовані в певному порядку букви становлять **алфавіт** (азбуку, абетку). В українському алфавіті 33 букви. За алфавітом розміщують слова в словниках, складають списки, каталоги, довідники тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Звуки ми чуємо й вимовляємо, а букви бачимо й пишемо.

190 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть свій візит до лікаря-окуліста з метою перевірити зір. Для визначення гостроти зору використовують спеціальні таблиці, на яких зображено букви різного розміру. Лікар пропонує вам сісти на певній відстані від таблиці й назвати букви, які ви бачите в підкресленому рядку. Назвіть ці букви.

191 I. Запишіть за алфавітом прізвища українських письменників. Скористайтеся алфавітом, уміщеним на форзаці.

Шевченко **Тарас**, Нестайко Всеволод, Стельмах Ярослав, Франко Іван, Забіла Наталя, Тичина Павло, Костенко **Ліна**, Збанацький Юрій, Рильський Максим, Симоненко Василь, Малишко Андрій, Вінграновський Микола.

II. Визначте, з яких звуків складаються виділені слова, та назвіть букви, якими позначено на письмі ці звуки.

192 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Твори яких письменників, згаданих у попередній вправі, ви вже читали? Який із цих творів вам сподобався найбільше? Чим саме?

Звуки та букви

У більшості випадків один звук позначаємо на письмі однією буквою. Проте повної відповідності між звуками й буквами немає.

Співвідношення звуків і букв	
Букви	Що позначають
щ	Два звуки [ш ч]: <i>щука</i> [шч'ука]
ї	Два звуки [й і]: <i>їсти</i> [й'істи]
я, ю, є	1. Один звук [а], [у], [е] та м'якість (напівпом'якшеність) приголосного (якщо стоять після букви на позначення приголосного): <i>маля</i> [мал'а]. 2. Два звуки [й а], [й у], [й е] (якщо стоять на початку слова, а також після букви на позначення голосного, букви <i>й</i> , апострофа чи знака м'якшення): <i>яма</i> [й'ама], <i>моє</i> [мой'е], <i>м'яч</i> [м'йач], <i>мільярд</i> [м'іл'й'ард]
дж дз	1. Злиті звуки [дж], [дз]: <i>дзига</i> [дз'іга]. 2. Окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з] (коли [д] належить до префікса, а [ж], [з] – до кореня): <i>підземний</i> [п'ідз'емний]
Знак м'якшення	М'якість попереднього приголосного: <i>день</i> [ден']

193 Випишіть спочатку слова, у яких букви *я, ю, є* позначають два звуки, а потім – слова, у яких ці букви позначають один звук і м'якість попереднього приголосного.

Рілля, м'ята, ясен, єдність, дбаєш, мільярд, об'єкт, кулінарія, цілющий, сине, комп'ютер.

194 Прочитайте подані в звуковому записі слова і запишіть їх орфографічно (буквами). Підкресліть букви на позначення губних приголосних.

[бой'ац'а], [й'аблун'а], [гушч'ав'ін'], [дз'об], [н'йутон], [б'йе], [т'ук], [в'йун], [л'ашч], [л'із'], [рад'й'у], [ф'ін'іш], [й'европ'ейс'кий].

195 І. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість звуків і букв.

ЗРАЗОК. Дзюрчати – [дз'урч'ати]; 8 б., 7 зв.

Дзюдоїст, слов'янський, радіощі, сяє, мобільник, ясно, воїн, бджола, віджати.

II. Вимовте перші звуки та назвіть перші букви у словах.

196 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Визначте, який звук є спільним для кожної групи слів. Зіставте свою відповідь з відповіддю однокласника (однокласниці). Обґрунтуйте думку.

1. Лякати, мильний, любити, перелік.
2. Батько, сіяти, яблуко, кістка.
3. Чашка, пищати, шість, щілина.
4. Лісовик, уїдлиий, їхати, пісня.

197 Хто зможе правильно визначити, скільки разів ужито приголосний [д] у поданій групі слів?

Досвід, дядько, дешевий, джерело, діжка, дивосвіт, дитинство, відзимувати, спересердя, гандбол, бджола.

198 I. Спишіть речення. Підкресліть однією рисою слова, у яких звуків більше, ніж букв; двома – у яких букв більше, ніж звуків.

1. Щебечуть і джерґотять пташки, та шурхотять ящірки в траві (*Марко Вовчок*). 2. Шепче задумливо листя, в'яне, жовтіє, стріпує роси сріблясті (*М. Рильський*). 3. Спадала сутінь м'яко з даліни (*Б. Олійник*). 4. Мальви зоріють веселковими візерунками (*О. Довгон'ят*).

II. Схарактеризуйте письмово за зразком звуку у виділеному слові та позначення цих звуків на письмі. Скористайтеся картою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Дощ – [дошч].

[д] – пригол., дзвін., тв., буква *д*;

[о] – гол., буква *о*;

[ш] – пригол., глух., тв., буква *ш*;

[ч] – пригол., глух., тв., буква *щ*.

3 букви, 4 звуки.

§ 26. СКЛАД. НАГОЛОС

*Про те, із чого утворюються склади,
які з них відкриті, а які закриті, а також
про наголошування окремих слів*

ПРИГАДАЙМО. Що таке склад слова?

199 Прочитайте слова, які поділено на склади. Простежте, чи збігається в словах кількість голосних з кількістю складів. Чи є склади без голосного? А без

приголосного? Зробіть висновок, із чого складаються склади та від чого залежить їхня кількість у слові.

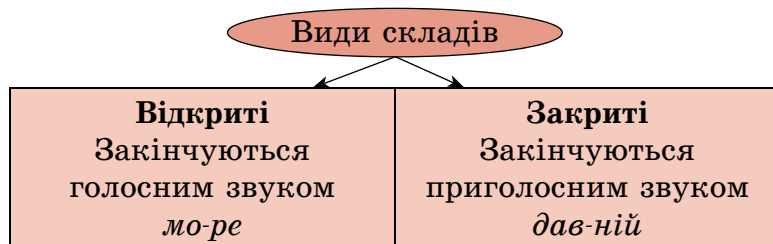
Мо-ре-пла-вець, твор-чий, о-вес, фа-у-на.

Поняття
складу

Склад – це частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря. **НАПРИКЛАД:** *о-лі-вець, книж-ка.*

Склад утворюється або тільки з одного голосного звука, або поєднанням одного голосного з одним чи кількома приголосними.

Види
складів

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

200 Спишіть, поділяючи слова на склади (де можливо). Підкресліть відкриті склади. Позначте наголос. Які з поданих слів односкладові, а які – двоскладові?

Світязь, тролейбус, ожеледь, виходити, вірність, сім'я, каштани, сільський, тінь, фізіологія, арія, віхола, день, вітер, високо, мобільний.

201 Хто зможе дібрати слово, у складах якого «заховалося» щонайменше дві ноти? А хто добере три таких слова? А п'ять?

ЗРАЗОК. *По-мі-до-ри, пе-ре-до-вий.*

Наголос

Вимову одного зі складів з більшою силою голосу називають **наголосом**.

Склад, на який падає наголос, називають **наголошеним**, а решту – **ненаголошеними**. **НАПРИКЛАД,** у слові *ві-тер* перший склад – наголошений, а другий – ненаголошений.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі слова можуть мати **подвійний** наголос. **НАПРИКЛАД:** *за́гадка і загі́дка; по́милка і помі́лка; за́вжди і завжди́.*

Словник

Довідником правильного наголошування слів служить **словник наголосів**.

202 I. Прочитайте пари слів. Простежте, як із зміною наголосу змінюється лексичне значення слова. Розкажіть про роль наголосу в мові.

Дорóга – дорога́, за́мок – замо́к, бі́гом – біго́м, па́рне – парне́, со́рок – соро́к, ніко́ли – ніколи́.

II. З кожним словом однієї з пар (на вибір) складіть словосполучення. Виконайте синтаксичний розбір цих словосполучень (письмово).

203 Прочитайте вголос слова, чітко вимовляючи голосні та приголосні звуки. Зверніть увагу на місце наголосу.

Ви́гадка, ви́падок, легкі́й, нові́й, прóстий, швидкі́й, відвезті́, навча́ння, чита́ння, диха́ння, діало́г, дітьми́, ста́туя, досхо́чу, живо́пис, зага́дка, сантимéтр, обрúч, дочка́, спі́на.

204 I. Спишіть слова, позначте місце наголосу. За потреби скористайтеся словничком наголосів, поданим у додатках.

Новий, гетьманський, виразний, олень, завдання, український, літопис, запитання, **одинадцять**, кидати, діалог, кілометр, легкий, чотирнадцять, корисний, столяр.

український
одина́дцять
чотирна́дцять
о́лень
тонкі́й

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією, а також поділіть на склади. Який із цих складів наголошений?

205 *ТРЕТЕ ЗАЙВЕ.* У кожній групі слів знайдіть одне, у якому наголошений другий склад. За потреби скористайтеся словничком наголосів, поданим у додатках.

1. Легкий, кілометр, одинадцять. 2. Вести, олень, льодовий.
3. Середина, дихання, горошина. 4. Нести, листопад, випадок.

206 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.* Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити канцтовари. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, правильно наголошуючи слова.

Потрібно купити:

1) 11 олівців

2) маркер (тонкий)

3) вузький скотч

4) лінійку (20 сантиметрів)

5) блокнот із твердою обкладинкою

6) клейку стрічку

207

За орфоепічним словником і словником наголосів проаналізуйте статті слів *людський* і *сміятися*. Розкажіть, як побудовано ці словники.

Логічний
наголос

У межах речення може виділятися голосом одне або кілька слів. Таке виділення слова називають **логічним наголосом**.

НАПРИКЛАД:

1. **На сьогодні** обіцяють сніг.
2. На сьогодні обіцяють **сніг**.

208

I. Прочитайте речення кілька разів, почергово виділяючи голосом різні слова. Як змінюється при цьому зміст речення?

1. Він розповідає про цікаву пригоду. 2. Завтра відбудеться перша зустріч. 3. Я читав цей вірш.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному по два різних запитання за змістом першого речення. Дайте відповіді на запитання однокласника (одно-класниці), виділяючи голосом потрібне слово.

209

I. Прочитайте текст перший раз мовчки. Визначте усно місця пауз, логічно наголошені слова, оберіть необхідний темп мовлення. Прочитайте текст другий раз уголос із правильною інтонацією. Розкажіть, що символізує рушник. У яких народних обрядах його використовують?

ДАВНІЙ НАШ ЗВИЧАЙ

Рушник на стіні. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної в Україні оселі, якої не прикрашали б рушниками. Вони навчали любити рідну землю і не забувати батьківської домівки. Хата без рушників, казали в народі, що родина без дітей.

Рушник. Він пройшов крізь віки, він і нині усимволізовує чистоту почуттів, глибину безмежної **любові** до своїх дітей, до всіх, хто не **чёрствіє душою** (За В. Скуратівським).

II. Виконайте усний фонетичний розбір виділених слів за поданим нижче зразком. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

- III. 1. Хто знайде в тексті слово з найбільшою кількістю складів?
2. Хто знайде односкладове слово з п'яти букв?

Фонетичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Записати слово фонетичною транскрипцією (під час письмового розбору).
2. Визначити у слові кількість складів та які з них відкриті, а які закриті.
3. Указати голосні звуки, дати їм характеристику (наголошені чи ненаголошені) та пояснити позначення на письмі.
4. Указати приголосні звуки, дати їм характеристику (тверді чи м'які; дзвінкі чи глухі; губні; шиплячі) та пояснити позначення на письмі.
5. Визначити кількість букв і звуків у слові.

Зразок письмового розбору

Дідусь – [д'ідус']; ді-дусь: 2 склади; І – відкр., ІІ – закр.
 [і] – гол., ненагол., буква *i*; [у] – гол., нагол., буква *y*;
 [д'] – пригол., дзвін., м'як., буква *d*; [д] – пригол., дзвін., тв., буква *d*; [с'] – пригол., глух., м'як., букви *s* і *ʃ*.
 6 букв, 5 звуків.

§ 27. ОРФОГРАМА. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛОВА З РЯДКА В РЯДОК

Про те, як під час написання слів користуємося правилами, як перенести слово з рядка в рядок, а також про те, чому деякі слова не можна переносити

210 *ПРИГАДАЙМО.* Які орфограми ви знаєте з початкових класів?

211 І. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тему та мікротеми. Що нового ви дізналися?

КАЗКА ВІД ШЕНБОРНА

У розкішному парку села Чинадієво, що на Закарпатті, ховається справжнє казкове диво – замок Шенборн. Спочатку з-за крон дерев з'являється висока башта, прикрашена годинником і родинними гербами, а потім – нижчі башти, чудово оздоблені вікна та входи.

А починалося все з дерев'яного мисливського будиночка в мальовничому урочищі, куди графи Шенборни приїжджали на полювання. У 1840 році на місці цієї хатинки вони звели мурований замок у романтичному стилі.

Замок Шенборн

Ця споруда нагадує календар, адже в ній 365 вікон (кількість днів у році), 52 кімнати (кількість тижнів) і 12 входів (кількість місяців). Усередині замку можна помилуватися вітражём* у каплиці, камінною залою, старими дерев'яними сходами, які охороняє зображення лева. На стелі люстра: жіноча фігурка, зроблена з оленьчих рогів (З довідника).

*Вітраж – малюнок на склі або візерунок з кольорового скла.

II. Зверніть увагу на підкреслені орфограми. Укажіть слова з вивченими орфограмами, поясніть написання.

212 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Тема для розмови – «Мої враження від замку (палацу, собору, парку, міста тощо), у якому довелося побувати». Під час спілкування намагайтеся правильно вимовляти звуки та наголошувати слова, робити необхідні паузи.

Орфограма

Правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих, називають **орфограмою**.

Словник

Довідником правильного написання слів служить **орфографічний словник**.

213 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що знайомий попросив вас розмістити на спеціальному сайті в Інтернеті оголошення про продаж будинку. Для цього по-

трібно спочатку надрукувати текст, який приніс ваш знайомий. Проте, як виявилося, в деяких словах є пропуски. Які букви (знаки) треба вставити на місці пропусків у словах?

Оголошен..я

Продаєт..ся будинок у місті Яготині Київс..кої області. При к..мна-ти і кухня загал..ною площ..ю 85 м². Дах покрито керамічною черепи-ц..ю. В..лике подвір..я, є сад з кр..ниц..ю, сарай, погр..б. Ціна договірна. Шел. ...

 214 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому невеличке слово *олія* можна поділити аж на три склади, але перенести з рядка в рядок не можна.

Перенос
слова

Частини слів з рядка в рядок **переносимо за складами**. **НАПРИКЛАД:** *ком-байн, ко-ло-дязь*. При цьому потрібно дотримуватися викладених нижче правил.

Правила переносу	Приклади
Одну букву не залишаємо в попередньому рядку і не переносимо в наступний	<i>оло-во</i> , а не <i>о-лво</i>
Не можна розривати буквосполучки <i>дж, дз</i> , якщо вони позначають один звук – [дж], [дз] або [дз']	<i>гу-дзик</i> , а не <i>гуд-зик</i>
Знак м'якшення і апостроф залишаємо біля попередньої букви	<i>роз'-яснити</i> , <i>шість-ма</i>
При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букви другої частини слова, якщо вони не становлять складу	<i>овоче-сховище</i> , а не <i>овочес-ховище</i>
Не можна розривати буквосполучки <i>йо, ьо</i>	<i>ра-йон</i> , <i>давньо-го</i>
Не можна відривати скорочення від слів, яких вони стосуються	<i>2012 р., 5 кг</i> , <i>Т. Г. Шевченко</i>

У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами. **НАПРИКЛАД:** *Дні-про й Дніп-ро; се-стра й сест-ра; суспіль-ство й суспільст-во; зем-ля і зе-мля; жит-тя і жи-ття*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід плутати правила поділу слова на склади з правилами переносу. **Порівняймо:**

Поділ на склади	Частини для переносу	ОРФОГРАМА
о – зе – ро	озе – ро	Перенос слів з рядка в рядок

215 Визначте, за яким правилом у кожній групі слова поділено на частини для переносу. Доберіть до кожної групи 1–2 аналогічних приклади і запишіть.

1. Си-джу, гу-дзик.
2. Мово-знавство, старо-слов'янський.
3. Буль-йон, братньо-го.
4. Даль-ній, від'-ємний.
5. Обо-рона, озе-ро.

216 I. Поділіть слова на частини для переносу (де це можливо) і запишіть.

ЗРАЗОК. *Ін-тер-нет.*

Потривожити, ходжу, віджити, підземний, 4 кг, алея, М. Коцюбинський, бездоріжжя, земля, гудзик,птаство, краєзнавство, обкласти, землетрус, витратити, дальній, надзвичайний, бур'ян, низько, академія, далекосхідний, Десна, вишня, український, 2014 р., п'ятигранний, район, визнати.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Укажіть кількість звуків і букв у кожному з них.

217 Спочатку поділіть подані слова на склади, а потім – на частини для переносу (де це можливо). Запишіть слова парами (за зразком). Чи завжди збігається кількість складів у слові з кількістю частин, які можна переносити? Чому?

ЗРАЗОК. *Я/го/да – яго-да.*

Орач, мрія, зумію, олівець, міський, п'ятнадцятий, Азія, вишня, оберіг.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Підкреслена буква позначає твердий звук у кожному слові рядка

А <u>щ</u> ирий, емб <u>л</u> ема	В <u>л</u> юбити, г <u>ч</u> ний
Б морський <u>й</u> , приро <u>д</u> а	Г <u>т</u> еніс, корі <u>н</u> ь

2. Усі приголосні дзвінки в обох словах рядка

А файл, зуб	В база, скайп
Б дуб, гедзь	Г дощ, джаз

3. Однакова кількість звуків і букв у кожному слові рядка

- А джазовий, їстоньки, підйомний
 Б дзвякає, яблунька, родючий
 В кав'ярня, щирість, учениця
 Г онлайнний, тьмянний, гущавінь

4. На другий склад падає наголос у кожному слові рядка

- А новий, листопад В обруч, дочка
 Б чотирнадцять, нести Г спина, швидкий

5. Правильно поділено на частини для переносу кожне слово рядка

- А знайом-ство, раннь-ого, природо-знавство
 Б Вінни-ця, про-цвітання, вод-жу
 В новот-вір, знан-ня, дер-жава
 Г хлібо-піч, баталь-йон, Дні-про

6. Виконайте фонетичний розбір слова *тюльпан*.

§ 28. ВИМОВА ГОЛОСНИХ. ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ НЕНАГОЛОШЕНИХ [Е], [И] В КОРЕНЯХ СЛІВ

Про чітку вимову наголошених голосних, особливості вимови ненаголошених звуків [e], [u], [o], а також про те, коли в слові слід писати букву е, а коли – и

ПРИГАДАЙМО. Як перевірити написання букв е, и в коренях слів?

I. Вимовте вголос подані слова, звертаючи увагу на місце наголосу.

зимá		зімонька
височінь		вісоко
озеро		озёр

II. Простежте, чи чітко й виразно звучать голосні [e], [u] у словах першої колонки. А другої? Зробіть висновок про особливості вимови звуків [e], [u] в наголошених і ненаголошених складах.

[a], [y], [i]

Усі **наголошені** голосні вимовляємо **чітко й виразно**. Голосні [a], [y], [i] вимовляємо чітко і в ненаголошених складах. **НАПРИКЛАД:** [мал'унок], [о́с'ін'], [ме́ду].

[o]

Ненаголошений [o] перед складом з наголошеним [у] вимовляємо з наближенням до [у]. **НАПРИКЛАД:** [зо^узул'а]. В інших випадках голосний [o] вимовляємо чітко.

[e], [u]

Ненаголошений [e] переважно вимовляємо з наближенням до [и]. **НАПРИКЛАД:** [зе^ирнó].

Ненаголошений [и] переважно вимовляємо з наближенням до [e]. **НАПРИКЛАД:** [зи^eма́].

Проте в закінченнях слів ненаголошені [e], [и] звучать виразно: [мо́ре], [ма́ми].

Словник

Довідником правильної вимови слів слугує **орфоепічний словник**.

219

Прочитайте вголос речення, правильно вимовляючи голосні звуки. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова з ненаголошеними [o], [e], [и]. Поясніть вимову наголошених і ненаголошених голосних у цих словах.

1. Тобі, голубко, хоч води напиться (*Л. Костенко*).
2. Кришталеві джерела до весни укрила крига (*С. Фоменко*).
3. Слухайтесь мене, то вас лихо не мине (*Нар. творчість*).

Букви e, u

Написання букв на позначення **ненаголошених [e], [и]** в коренях слів можна перевірити **наголосом**. Для цього потрібно **змінити слово** або **дібрати до нього спільнокореневе** так, щоб ненаголошений голосний [e] або [и] став наголошеним. **НАПРИКЛАД:** *великий*, бо *вéлич*; *липневий*, бо *лі́пень*.

Якщо написання сумнівного голосного не можна перевірити наголосом, то користуємося такими правилами:

У коренях слів пишемо	
букву e:	букву u:
<ul style="list-style-type: none"> • у сполуках <i>-ере-</i>, <i>-еле-</i>: <i>лелека</i>, <i>очерет</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • у сполуках <i>-ри-</i>, <i>-ли-</i> у відкритих складах: <i>гриміти</i>, <i>глитати</i>
<ul style="list-style-type: none"> • якщо при зміні слова сумнівний звук випадає: <i>вітер</i>, бо <i>ві́тру</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • у деяких дієсловах перед <i>р</i>, <i>л</i>, якщо далі є наголошений суфікс <i>-а-</i> (всупереч перевірному слову): <i>стира́ти</i>, хоч <i>сте́рти</i>; <i>здира́ти</i>, хоч <i>де́рти</i>
<ul style="list-style-type: none"> • якщо при зміні слова сумнівний звук чергується з [i] : <i>осені</i>, бо <i>осі́нь</i> 	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Написання [е], [и] не завжди можна пояснити правилом. **НАПРИКЛАД:** *левада, кишенья, минулий, пшениця, президент, метро, директор, пиріг, плекати, чекати, легенда, чернетка, колектив, мелодія.* Правопис таких слів треба запам'ятати.

ОРФОГРАМА

Букви *е, и* на позначення ненаголошених голосних у коренях слів

220 Спишіть слова, вставляючи пропущену букву *е* або *и*. Як вимовляємо в них ненаголошені [е], [и]? Поряд напишіть перевірні слова з наголошеними [е], [и], позначте наголос.

ЗРАЗОК. *Медо́вий* – *ме́д*.

Безз..мельний, с..лянин, зуп..нитися, пор..нати, в..сло, х..литися, л..пневий, в..чірній, в..шневий, т..плиці, ст..бло, ш..рокий, з..мувати, ст..лити.

221 Доберіть до слів таку їхню форму, щоб ненаголошений звук [е] випав. Запишіть слова парами, позначте орфограму. Поясніть написання букви *е* в ненаголошених складах поданих слів.

ЗРАЗОК. *Чо́вен* – *у човні́*.

Півень, вітер, терен, рівень, тиждень, гривень, кашель.

222 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Змініть свої слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений звук [е] прочергувався з [і]. Перевірте один в одного виконання завдання. Зробіть спільно висновки про те, чому в коренях усіх поданих слів пишемо букву *е*.

ЗРАЗОК. *Летіти* – *літати*.

Для першого учасника: сплесті́, променистий, пекти.

Для другого учасника: затекти, дзвеніти, месті́.

223 І. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм правильної вимови. Визначте його основну думку. Доберіть свій варіант заголовка.

МУЖНЯ УКРАЇНКА

У давні часи потерпала наша земля від нападів ординців. Зупинилися якось нападники біля степової річки на перепоchinoк. Іржали коні, галакала татарва́, тужіли й плакали полонені. І лише одна красива дівчина з-поміж бранців мовчала, не плакала, не тужила.

Мужня україно! Не скорилася ти ворогам, не хотіла, щоб твої сльози їх потішали. А про відважних складають легенди...

Підвела полонянка голову, глянула в ясне небо. Там ширяли степові орли. І тут сталося диво. Перетворилася дівчина на орлицю і полетіла вгору до пташиного гурту.

Перелякані татари повтікали. Прийняли орли дівчину в свою родину, і стала вона їхньою сестрою. А залишені татарами бранці розійшлися Україною й розповіли землякам про бачене диво (*Легенда*).

II. Випишіть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Позначте орфограму, поясніть написання.

III. Складіть і запишіть речення про героїчне минуле українського народу, використовуючи одне із запропонованих слів: *легендарний, величний, минулий, героїчний*.

224

I. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви *е* або *и*. Позначте орфограму. Правильність написання слів, щодо яких маєте сумнів, перевірте за словником.

Ст..повий, майст..р, л..лека, приб..р..жний, зв..селити, тр..вога, в..дмідь, бр..ніти, м..лодія, вос..ни, дзв..нить, ч..решня, гр..міти, підз..мелля, з..рновий, вел..тень, кол..сати, тижд..нь, дал..чїнь, пром..ніє, вит..рати, пш..ниця.

левада минулий пшениця мелодія

II. Виділені слова поділіть на частини для переносу з рядка в рядок.

225

I. Запишіть слова групами залежно від правила написання букв *е*, *и* в корені: 1) [е] чергується з [і]; 2) з випадним [е]; 3) сполуки *-ере-*, *-еле-*; 4) у корені перед наголошеним суфіксом *-а-*; 5) не можна пояснити правилом. Вставте пропущені букви.

Оч..*рет*, т..*леграма*, ч..*мпіон*, каш..*ль*, бер..*гиня*, дол..*тіти*, відб..*рати*, л..*вада*, шел..*стіти*, пал..*ць*, ч..*кати*, завм..*рати*, к..*шеня*, ч..*ревики*, в..*лосипед*, справ..*дливість*, запл..*сти*, ш..*ренга*, кол..*ктив*.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

І ТАКЕ БУВАЄ!

– Ми посадили біля школи гарний *клинок**, – розповідає мамі Світлана.

– І ти думаєш, що з нього щось виросте? Напевно, ти хотіла сказати *кленок*?

– Ні, ось навіть в орфографічному словнику написано – *клинок*.

Поясніть, чому сталося непорозуміння. Чого не знала Світлана?

**Клино́к* – знаряддя, яким ріжуть, колють або рубають.

§ 29. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як один звук впливає на інший, як правильно написати слово із приголосним, який звучить невиразно, та взагалі про правильну вимову

226

Вимовте вголос слова, звертаючи увагу на глухі приголосні, позначені виділеними буквами. Визначте позицію цих звуків у словах (перед голосним чи приголосним, глухим чи дзвінким). Простежте, у якій з колонок вказані звуки звучать чітко, виразно, а в якій – як парні їм дзвінки. Зробіть висновок про особливості вимови глухих приголосних.

просьба
боротьба

просити
боротися

Чітка
вимова

В українській мові приголосні **в кінці слів**, а також у середині слів **перед голосними** вимовляємо **чітко, виразно**.

Уподіб-
нення

Приголосні, що стоять поруч, можуть впливати один на одного.

Наближення у звучанні одного приголосного звука до іншого називають уподібненням. НАПРИКЛАД: пишемо *просьба*, а вимовляємо [прóз'ба], бо глухий [с'] перед дзвінким [б] уподібнився до нього за дзвінкістю.

Уподібнення приголосних звуків	
Глухі перед дзвінкими уподібнюються до парних дзвінких	<i>боротьба</i> [бород'ба]
<ul style="list-style-type: none"> Дзвінкий [г] перед глухими в деяких словах (<i>нігті, кігті, легко, вогко, дьогтю</i>) оглушується; його вимовляємо як [х]; префікс <i>з-</i> перед глухими вимовляємо як [с]; кінцевий приголосний у префіксах <i>роз-, без-</i> перед глухим вимовляємо дзвінко (у повільному темпі мовлення) або <i>глухо</i> (у швидкому темпі) 	<i>легко</i> [лехко] <i>зсунув</i> [с:унув] <i>розписав</i> [розпи'сав] і <i>росписав</i>
Тверді приголосні перед м'якими уподібнюються до парних м'яких	<i>пісня</i> [п'іс'на]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] змінюються відповідно на [ж], [ч], [ш]	<i>зжати</i> [ж:ати]
Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з'], [ц'], [с'] змінюються відповідно на [з'], [ц'], [с']	<i>книжці</i> [кніз'ці]
Сполучення <i>-ться</i> вимовляємо як [ц':а], а <i>-шся</i> вимовляємо як [с':а]	<i>пишуться</i> [пійшц':а] <i>дивишся</i> [діви'с':а]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дзвінки приголосні переважно не **оглушуються**. **НАПРИКЛАД:** *казка* [ка́зка], *ходьба* [ход'ба].

227 Прочитайте правильно слова, користуючись транскрипцією. Поясніть вимову звуків, позначених виділеними буквами.

ЗРАЗОК. У слові *боротьба* звук, позначений виділеною буквою, під впливом дзвінкого [б] вимовляємо як дзвінкий [б'].

Вишгород [в'їжгород],
 на флешці [фл'єс'ц'ї],
 легкий [ле^нхкий],
 берізка [бе^нр'їзка],
 танці [т'ан'ц'ї],
 радість [ра'д'їс'т'],
 на доріжці [дор'їз'ц'ї],
 білочці [б'їлоц'ї],
 зсадити [с:ад'їти],
 зжитися [ж:їтис'а].

228 Прочитайте речення. Випишіть слова, за вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Вимовте ці слова відповідно до норм орфоепії та запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть звуки, які уподібнюються. Скористайтеся орфоепічним словником.

ЗРАЗОК. Слід [с'л'їд].

1. У лузі пахне вогкою травою (О. Гончар). 2. З туману тихо, мов русалки, ідуть берізки до води (Д. Іванов). 3. Чого б ти не навчався, ти навчаєшся для себе (Петроній).

4. А небо засніжене ніжно так ніжиться (О. Лященко). 5. Солодкий мед духмяно пахне в ніч (Г. Овсієнко). 6. Життя, кажуть, зжити – не поле перейти (Панас Мирний). 7. Ген-ген поміж кущів малини перепоєз по стежці вуж (Є. Гуцало). 8. Тепле слово і кішці приємне (Нар. творчість).

ПИШЕМО	ВИМОВЛЯЄМО
-ться	[ц' :a]
-шся	[с' :a]
-жці	[з'ц'ї]
-чці	[ц' :ї]
-шці	[с'ц'ї]

229 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в усному мовленні можна сплутати подані нижче слова.

1. Мишці – (у) мисці. 2. Казці – (у) касці.

230 Прочитайте речення спершу так, щоб кінцевий звук у префіксах виділених слів вимовлявся як [с], а потім – як [з]. Від чого це залежить?

ЗРАЗОК. Безпечний – [бе^нзп'єчний] і [бе^нсп'єчний].

1. Та раптом пісня з закутків нічних розсипалась, як бісер, край дороги (Ю. Вавринюк). 2. Вербова гілка на столі у мене розцвіла... (М. Рильський). 3. Безтурботний і від води товстіє (Нар. творчість).

231 Прочитайте речення, дотримуючись правил орфоепії. Визначте, у якому з виділених слів префікс з вимовляємо як [ж], у якому – як [с], а в якому – як [з]. Від чого це залежить?

1. Зерно до зерна треба зжати сповна 2. Із чужого воза і посеред дороги зсадять. 3. Хто знання має, той мур зламає (*Нар. творчість*).

232 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вчитель фізкультури попросив вас повідомити (усно) ваших однокласників про проведення шкільних олімпійських ігор. Чи зможете ви правильно вимовити назви видів спорту в поданому оголошенні?

У наступну суботу на стадіоні відбудеться відкриття шкільних олімпійських ігор. До програми змагань включено такі види спорту: *легка атлетика, важка атлетика, вільна боротьба, фехтування, стрибки на батуті, футбол, гандбол, баскетбол.*

233 Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Сніданок, книжці, донечці, зсунути, безжурний, серезка, швидко, легко, молотьба, дивуєшся, віднімається.

234 I. Прочитайте слова, вимовляючи дзвінко звуки, які позначені виділеними буквами. Поясніть написання цих слів. Для цього усно змініть слово або доберіть спільнокореневе так, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук.

ЗРАЗОК. *Вудка – вудочка.*

Грядка, солодкий, редька, берег, голуб, гребти, рибка, близько, везти, гризти, мотузка, серезки, стружка, ніжка, дужка, мажте.

II. Запишіть фонетичною транскрипцією два слова (на вибір).

Сумнівний
приго-
лосний

Щоб правильно написати слово із сумнівним приголосним, потрібно так змінити слово чи дібрати до нього спільнокореневе, щоб після цього приголосного був голосний. НАПРИКЛАД: *кізті*, бо *кізоть*; *ложка*, бо *ложечка*.

Написання деяких слів не можна перевірити за допомогою правила. У таких випадках слід звернутися до словника. **НАПРИКЛАД:** *вокзал, призьба, футбол* та ін.

ОРФОГРАМА

Буква, що позначає сумнівний приголосний звук

235

I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поряд запишіть перевірне слово (де це можливо). Написання слів, до яких не можна дібрати перевірне слово, перевірте за словником.

Лю(д,т)ський, фу(д,т)больний, боро(д,т)ьба, бере(г,х)ти, ски(б,п)ка, ва(ж,ш)ко, ни(з,с)ько, ні(г,х)тик, бри(з,с)ки, кі(х,г)ті, при(з,с)ьба, моло(д,т)ьба, сте(ж,ш)ка, у ді(ж,з)ці, дьо(г,х)тьовий, во(к,г)зал, баске(т,д)бол, у ло(ж,з)ці.

II. Підкресліть слова, за вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. За потреби скористайтеся орфоепічним словником, поданим у додатках.

236

ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.

Розподіліть між собою групи слів. Продиктуйте один одному слова, дотримуючись норм вимови глухих і дзвінких приголосних. Перевірте написане.

1. Легкий, айсберг, подружці, натхнення, підказка, довідка, боротьба, ліжка.

2. Вогкий, кігті, дочці, солодкий, просьба, смужка, ходьба, рідко.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ**Орфоепічний тренажер**

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданої інструкції.

Звуки [б], [д], [з], [ж] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення:

Дуб, горб, лісоруб, будка, обпікся, швидко, кладка, хід, розвідка, прудко, берізка, черногуз, гарбуз, низка, верболіз, казка, боягуз, в'язка, стежка, доріжка.

§ 30. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, чому випадає приголосний, коли ми творимо чи змінюємо якесь слово, а також про те, чи слід писати букву, яка позначає цей звук

237

Прочитайте вголос ланцюжки слів. Вимовте слова так, щоб прозвучали всі звуки, позначені буквами. Яке слово в кожному ланцюжку (друге чи третє) вимовляти легше? Чому? На основі спостереження зробіть висновок про суть явища спрощення в групах приголосних.

1. Щастя → щаст+ливий → щасливий.

2. Виїзд → виїзд+ний → виїзний.

Поняття
спрощення

Іноді при творенні нового слова або його зміні виникає складний для вимови збіг приголосних звуків. Тоді в цій групі приголосних один із звуків випадає, і вимова стає легшою.

Випадання одного із звуків у групі приголосних називають спрощенням. **НАПРИКЛАД**, вимовляємо [чэсний], а не [чэстний], бо звук [т] випадає.

Вимова і
письмо

Спрощений у вимові приголосний, як правило, не позначаємо й на письмі.

Групи, у яких відбувається спрощення	Приклади
[ж д н] → [ж н]	тиждень – тижневий
[з д н] → [з н]	проїзд – проїзний
[с т л] → [с л]	щастя – щасливий
[с т н] → [с н]	радість – радісний

Пишемо т

ВИНЯТКИ

1. Не відбувається спрощення у словах *пестливий*, *хвастливий*, *кістлявий*.

2. Звук [т] не вимовляємо, проте букву *т* пишемо в таких словах: *шістнадцять*, *зап'ястний*, *хворостняк*, *контрастний*, *баластний*, *компостний*, *аванпостний*, *форпостний*. У цих словах пишемо *-стн-*, а вимовляємо [сн].

ОРФОГРАМА

Спрощення
в групах
приголосних

238

I. Замініть подані словосполучення на синонімічні з прикметником (за зразком). Утворені словосполучення вимовте і запишіть. Позначте орфограму.

ЗРАЗОК. Рідина для захисту – захисна рідина.

Розпорядок на тиждень, документ на проїзд, слова зі злістю, вчинок заради користи (*наживи*), землі області, ремінець на зап'ястя, яма для компосту*, лінія захисту, засіб для очистки, служба на аванпостах**.

**Компост* – природне добриво.

** *Аванпост* (*форпост*) – передовий сторожовий пост, укріплений пункт на кордоні.

II. З одним утвореним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть складне речення.

239 І. Прочитайте текст, звертаючи увагу на правильну вимову виділених слів. Визначте його тип і стиль мовлення. Висловіть свою думку щодо дій Гриня й Андрійка.

ПРИГОДА НА КОВЗАНЦІ

Катаючись на ковзанах, Гринь необережно вихопився майже на **серєдину** ріки, де лід найтонший. Аж раптом він почув під собою **зловісний** тріск – почув, що поринає у крижану воду.

В останню хвилину хлопець устиг ще вхопитися руками за край льоду і несамовито закричати. Але лід **тонкій**, **ломиться** йому під руками. Почувши крик, діти наче завмерли з переляку і **жалісно** подивилися на Гриня, а дехто з більших хлопців кинувся йому на рятунок. Та спинив їх старший Андрійко:

– Стійте! Ви його не врятуєте, а ще самі потопитесь.

Він десь-то читав або чув, що потопаючому треба подати якусь дошку чи жердку, щоб мав за що вхопитися руками... Погляд Андрійка впав на човен рибалки. І сяйнула **щаслива** думка:

– Гей, хлопці, суньмо човен по льоду, **впóперек** ріки, до Гриня.

Мов мурахи, вони вхопили човна й посунули по льоду. Що то буде? Андрійко вскочив у човен і став **спєреду**, а потім схилився з нього і вхопив за костенілі руки Гриня... Усі діти **радісно** зітхнули і похвалили рятувника за його **безкорисливий** вчинок (За О. Цегельською).

II. Випишіть з тексту п'ять слів, у яких відбулося спрощення. Одне із цих слів (на вибір) запишіть фонетичною транскрипцією. Чи відповідає вимова цього слова його написанню?

III. Знайдіть у тексті речення із звертанням.

240 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Тема для розмови – «Як уникнути нещасних випадків під час зимових розваг?»

241 Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву. Позначте орфограми, поясніть написання.

Радіс..но, віс..ник, учас..ник, що-тиж..невий, заздріс..ний, кіс..лявий, хвас..ливо, шіс..надцять, безжаліс..ний, виїз..ний, контрас..ний, швидкіс..ний, совіс..ний, зап'яс..ний, **перехрес..ний.**

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

242 Розподіліть слова на три групи: 1) у яких спрощення відбувається і воно відбивається на письмі; 2) у яких спрощення відбувається, але не позначається на письмі; 3) у яких спрощення не відбувається. Запишіть слова групами, вставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Жаліс..ливий, балас..ний, піс..ний, шіс..надцятий, хвас..ливий, пристрас..но, кіс..лявий.

243 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть орфограми.

1. Немає на світі нічого радіс(т)нішого й приємнішого, ніж лю(д,т)ська праця (О. Довженко). 2. Без труда щас(т)ливий тільки лінивий (Нар. творчість). 3. М(е,и)нув мені рік шіс(т)-надцятий, сімнадцятий починаю (Марко Вовчок). 4. Он на стрункій та в(е,и)сокій осічині листя пес(т)ливо тр(е,и)мтить (М. Старицький). 5. Після кількатиж(д)невих дощів, туманів та мряк вперше стало на годині* (О. Гончар).

II. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

*На годині стало (на погоді стало) – стало ясно, без хмар розпогодилось.

244 Напишіть невеликий роздум (5–7 речень) на тему «Вірний приятель – то найбільший скарб», використавши щонайменше три слова з довідки.

ДОВІДКА. Чесний, совісний, безкорисливий, радісно, щасливий, улесливий, заздрісний, захисник, доблесний.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що, крім паперових, є й електронні словники? В Україні видано лазерний диск «Словники України», який об'єднує кілька словників, зокрема орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів.

Це результат праці фахівців Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України.

§ 31. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

*Про те, як при творенні слів чи зміні їхньої форми замість одного голосного з'являється інший, а також про написання **и, і** після шиплячих та **г, к, х***

ПРИГАДАЙМО. З якими звуками може чергуватися голосний [і] в корені іменників?

245 Прочитайте пари дієслів. Якими звуками різняться корені слів у кожній парі? Простежте, чи залежать чергування звуків у цих словах від місця наголосу та від суфікса.

леті́ти – літа́ти

те́рти – стира́ти

ко́ти́ти – ката́ти

Поняття
чергування

Іноді при творенні слова чи зміні його форми замість одного звука з'являється інший. **НАПРИКЛАД:** *друг – дружити, стіл – стола*. Таку зміну звуків називають **чергуванням**.

Чергування
голосних

В українській мові можливі такі **чергування голосних звуків**:

Звуки, що чергуються	Приклади
[o], [e] з [i]	<i>коні – кінь, колесо – коліс</i> ПРИМІТКА. [o], [e] вимовляємо у відкритих складах, а [i] – у закритих
[o] – [a]	<i>схопити – хапа́ти, гонити – ганяти</i> ПРИМІТКА. [a] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксом <i>-а- (-я-)</i>

Звуки, що чергуються	Приклади
[e] – [i] [e] – [и]	<i>пекти – випіка́ти, стерти – стира́ти</i> ПРИМІТКА. [i] або [и] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксами -а- (-я-), -ува-
[o], [e] з нулем звука	<i>садок – садка, вітер – вітру</i> ПРИМІТКА. [o] та [e] випадають
[e] – [o]	<i>четверо – чотири, жени́ти – жо́нати́й</i> ПРИМІТКА. Чергування відбувається після шиплячих [ж], [ш], [ч]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чергуються звуки, а не букви.

246 I. Прочитайте пари слів. Визначте, які голосні чергуються в кожній парі.

Школа – шкільний, лебединий – лебідь, захопити – хапати, сплести – сплітати, здерти – здирати, терти – стирати, щодень – щодня, учень – учня, шестеро – шостий.

II. Слова у виділеній парі поділіть на склади та визначте, які із цих складів відкриті, а які – закриті. Поясніть умови чергування голосних.

247 Доберіть до кожного з поданих слів його форму або спільнокореневе слово, щоб відбувалося чергування голосних звуків. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, що чергуються. Підкресліть букви, які передають це чергування.

ЗРАЗОК. Школа – шкіл [o] – [i].

Нога, плести, соколи, четвертий, ломити, мести́, заганяти, пекти, стелити, беру, летіти, перехід, гора, женитися, корінь, застебнути.

248 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** I. Уявіть, що ви з родиною їдете до якогось міста. У касі потрібно купити квитки. Зверніться до касира за допомогою речення «Дайте, будь ласка, три квитки до ...», вставляючи по чергово на місці пропуску подані назви міст у потрібній формі. Візьміть до уваги, що назви міст у формі родового відмінка матимуть закінчення -а(я).

ЗРАЗОК. 1. Дайте, будь ласка, три квитки до Канева. 2. Дайте, будь ласка, три квитки до Змієва.

Київ, Харків, Чернігів, Миколаїв, Львів, Тернопіль, Бориспіль, Ірпінь.

II. Простежте, чи не відбувається чергування голосних звуків за зміни форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці.

249 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергуються.

1. Хочеш їсти калачі – не сиди на (піч). 2. Від своєї совісті не (втікати). 3. Кожна травичка на (свій корінь) росте. 4. З (вечір) пригожого аж до ранку вишивала дівчина вишиванку (*Нар. творчість*). 5. Угорі дупла кажан знайшов якусь щілину і причепився кігтями своїх (ніжки) до неї (*В. Іваненко*).

II. Підкресліть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Поясніть написання цих слів.

III. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

250 Спишіть слова, вставляючи пропущені букви *е* або *и*. Поясніть орфограми, опираючись на правила написання ненаголошених [е], [и] та відомості щодо чергування звуків.

1. Вит..рати, вит..рти, заст..лати. 2. Сп..кти, пол..тіти, поч..пити. 3. Хлоп..ць, січ..нь, лип..нь.

251 Хто за одну хвилину зможе дібрати п'ять дієслів, у коренях яких можливе чергування голосних звуків?

Букви *і*, *и*

У коренях слів після [ж], [ч], [ш] та [г], [к], [х] потрібно чітко вимовляти [і] та [и], які на письмі передаємо відповідно буквами *і* та *и*.

Букву *і* пишемо там, де вона позначає звук [і], який чергується з [о] або [е]. **НАПРИКЛАД:** чіпляти (бо зачепити), міжгір'я (бо гора).

Букву *и* пишемо там, де вона позначає звук [и], який **не чергується**. **НАПРИКЛАД:** чижик, хитрий, жити.

ОРФОГРАМА

Букви *и* – *і*
після *ж, ч, ш,*
щ та *г, к, х*
у
коренях слів

252 Випишіть спочатку слова, у яких на місці пропуску слід вставити букву *и*, а потім – у яких слід вставити букву *і*. Обґрунтуйте орфограму. За потреби скористайтеся словником.

Ч..тати, веч..рній, ч..пляти, ключ..к, щ..лина, ч..сло, шк..льний, щ..пці, щ..чка, щ..т, легк..сть, ж..ття, ш..сть, ш..ти, х..ст, переш..птуватися, х..тати, х..жак, щ..льний, ч..слений, ч..стота.

§ 32. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як при творенні слів чи зміні їхньої форми замість звуків [г], [к], [х] з'являються інші приголосні

ПРИГАДАЙМО. На які звуки змінюються приголосні [г], [к], [х] в іменниках перед закінченням [і]?

253

Прочитайте. Простежте, які зміни відбулися в коренях слів кожної групи. На основі спостереження розкажіть про можливі чергування приголосних в українській мові та за яких умов це відбувається.

1. Друг – друзі, дружити. 2. Молоко – у молоці, молочний.
3. Кожух – у кожусі, кожушок.

Чергування

В українській мові можуть чергуватися приголосні звуки.

Звуки, що чергуються	Приклади
[г] — [ж] [з']	нога — ніжка (на) нозі
[к] — [ч] [ц']	рука — ручка (в) руці
[х] — [ш] [с']	вухо — вушко (у) вусі
[д] — [дж] [т] — [ч]	ходити — ходжу́ летіти — лечу

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосні [г], [к], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с'] перед голосним [і].

254 Доберіть до поданих слів форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням приголосних. Запишіть слова групами. Вимовте звуки, які чергуються, та підкресліть букви на позначення цих звуків.

ЗРАЗОК. Дорóга – у дорозі, дорі́жка.

Молоко, флешка, рік, Кременчук, берез, книга, Острого, ворог, горох, тихо, муха, заходити.

255 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому подані слова вважаються спільнокореневими, хоча в їхніх коренях немає спільних звуків.

1. Річний – у році. 2. Нога – ніжка.

256 Поставте іменники у формі зазначеного біля них відмінка і запишіть. Вимовте звуки, які чергуються.

1. У давальному: Ольга, Галинка, учителька.
2. У місцевому: підлога, грядка, футболка.
3. У кличному: друг, парубок, козак.

257 Простежте, чи не відбувається чергування приголосних звуків за зміни форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці або назви річки, озера, урочища тощо, які є у вашій місцевості.

258 Прочитайте гумореску Грицька Бойка. Випишіть слова, у яких можливі чергування голосних або приголосних звуків. Хто знайде чотири таких слова? А хто шість? А хто сім?

НЕКУЛЬТУРНІ ХАЗЯЇ

Із гостини по сніжку
Хлопчики вертались,
А товариш запитав:
– Як вам гостювалосьь?
– Та нічого, все як слід...
Тільки, бачиш, друже,
В тому домі хазяї
некультурні дуже.
Навіть з наших кожушин
Снігу не струсили...
То ми так, як увійшли,
І до столу сіли.

259 I. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Запишіть утворені слова. Виділіть у них корені та підкресліть букви на позначення звуків, які чергуються.

1. На (язик) медок, а на (думка) льодок. 2. (Друг у множині) знаходить щастя, а перевіряє біда. 3. І короткий хвіст (муха) не подобається (Нар. творчість). 4. Червона калино, чого в (луг) гнешся? (І. Франко). 5. Близько сорока нових зірок з'являється в нашій (Галактика) кожного року (З енциклопедії).

II. Поясніть особливості вимови та написання виділених слів.

260 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Як ви розумієте вислів «Друзів знаходить щастя, а перевіряє біда»?

§ 33. ЧЕРГУВАННЯ У – В, І – Ї

Про те, коли потрібно вживати прийменник *у*, а коли – *в*, коли послуговуємося сполучником *і*, а коли – *ї*, а також про початкові букви *у* – *в* та *і* – *ї*

Прочитайте вголос подані парами сполучення слів. Простежте, сполучення якої колонки вимовляти легше. Чому? На основі спостереження зробіть висновок про те, у яких випадках треба вживати *у*, *і*, а в яких – *в*, *ї*, щоб досягти милозвучності.

1. Дуб і береза – дуб й береза.
2. Почав іти – почав йти.
3. Працюють у нас – працюють в нас.
4. Побачив усіх – побачив всіх.

Засіб
милозвуч-
ності

Одним із засобів милозвучності української мови є чергування *у* – *в*, *і* – *ї*. **ПОРІВНЯЙМО:**

працюва <u>в</u> у полі	працювала <u>в</u> полі
ві <u>н</u> ішов	вона <u>ї</u> шла

і, у

Сполучник *і*, прийменник *у* вживаємо:

- на початку речення перед приголосним (*У лісі багато грибів*);
- між приголосними (*прийшов і запитав, вечір у місті*);
- крім того, сполучник *і* вживаємо перед словами, що починаються на *ї, я, ю, є, ї*; прийменник *у* вживаємо перед словами, що починаються на *в, ф, св, хв, льв* (*зайшла у фойє, гори і яри*).

Початкові *і, у* вживаємо, якщо попереднє слово закінчується на приголосний (*він ішов, нашучитель*).

ї, в

Сполучник *ї*, прийменник *в* уживаємо:

- на початку речення перед голосним (*В очах палав вогонь*);
- між голосними (*живе в Одесі, річки й озера*);
- якщо попереднє слово закінчується на голосний (*пішли в садок*).

Початкові *ї, в* уживаємо, якщо попереднє слово закінчується на голосний (*вонаїде, нашівчителі*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чергування у – в, і – й чітко простежується в прозових творах, а в поетичній мові досить часто порушується з вимог ритму вірша.

262 I. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення і ключові слова (словосполучення).

ВЕРБА

Майже в усіх народів є улюблені рослини-символи. У канадців, скажімо, клен, у росіян – берізка, а в українців – верба й калина.

Верба – одне з найулюбленіших дерев у народі. Здавна супроводжує вона людські поселення й оселі. Обсадити вербою ставки й річки – значить укріпити береги, стримати зсуви. В усіх місцевостях України колись поширеними були тини з верболозу.

Здавна криниці переважно копали під вербою, бо вона – природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під цим диво-деревом, а у відро клали вербову дощечку. Це дезинфікує воду, поліпшує її смакові якості.

Верби-красуні над ставом – традиційна прикмета українського села (*З посібника*).

II. Простежте, як у тексті досягається милозвучність мовлення завдяки чергуванню у – в, і – й. Поясніть ці чергування.

263 I. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

Відпочили (у,в) аквапарку, (у,в) теплу воду, вихід (у,в) місто, купався (у,в)літку, читав (у,в)літку, працюють (у,в)трьох, працювати (у,в)трьох, зникли (у,в) лісі, день (і,й) ніч, Сашко (і,й) Юрко, дуби (і,й) ялини, знає (у,в)се, знав (у,в)се, фільм (і,й)де, друзі (і,й)дуть, наш (у,в)читель, наші (у,в)чителі, зайшла (у,в) фойє.

II. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

264 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.

1. Садок (у,в)же одцвівся (і,й) густо (у,в)крив землю білими пелюстками (*Г. Тютюнник*). 2. Плачуть (і,й) моляться білі троянди (*Л. Костенко*). 3. (У,В) своїм краї, як (у,в) раї (*Нар. творчість*). 4. (У,В) степу ще дужче розжеврїлось, (і,й) на **грядках**, (у,в) кого (у,в)же зорано, червоно виблискують скиби*, а (у,в) борознах, як **сніг** (у,в) проваллі, біліє опалий цвіт

(Г. Тютюнник). 5. Тато щось майструє (у,в) дворі (і,й) задоволено на гойдалку поглядає (В. Чухліб).

* *Скіба* – шар землі, який вивертає плуг під час оранки.

II. До виділених слів доберіть форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Дібрані слова запишіть.

III. Підкресліть граматичні основи двох перших речень.

265

Складіть невелике повідомлення (5–8 речень) про рослини, які є символами українського народу, дотримуючись правил уживання *у – в, і – й*.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Літеру *и* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А ст..хати, хв..лястий, пш..ниця

Б чов..н, гр..міти, нев..димка

В ш..рокий, шел..стіти, ч..ревики

Г сх..лятися, кр..хкий, м..нулий

2. Правильну вимову відображає фонетичний запис слова

А вúзько [вúз'ко]

Б лéгко [лéгко]

В солодкий [солóткий]

Г вéрнешся [вéрне^иш'а]

3. Уподібнення приголосних відбувається за вимови кожного слова рядка

А боротьба, злість

В зсунути довідка

Б граєшся, швидкий,

Г вуздечці, клавіатура

4. Чергування приголосних відбувається за зміни обох слів рядка

А сопілка, калина

В муха, вітер

Б веселка, допомога

Г молоко, вікно

5. Утворіть і запишіть прикметники від слів *щастя, тиждень*.

6. Запишіть слова *боротьба, вечірня* фонетичною транскрипцією.

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ЗВУКИ, ЯКІ КВАКАЮТЬ

Майже в усіх мовах світу звуки творяться шляхом видихання повітря, а в бушменських мовах (племена Південної Африки) – навпаки. Їхні звуки називаються клацаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий». Є звук, що нагадує бухкання корка. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Мовлення такою мовою створює дивне враження якогось клацання, квакання, звуків поцілунків.

ТРЕНУЙМО ВИМОВУ

СКОРОМОВКИ

1. Через грядку гріб тхір ямку.
2. Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг.
3. Пиляв Пилип поліна з лип, притупив пилку Пилип.

НА ДОЗВІМ!

ЧАРІВНЕ КОЛЕСО

Знайдіть слова, які заховалися в колесі. Читати можна в будь-якому напрямку, але не пропускаячи букв.

ПЕРЕТВОРЕННЯ

1. Перетворіть козу на вовка. Для цього, замінюючи щоразу одну букву, утворюйте нове слово, поки не «дійдете» до слова вовк.
2. Так само перетворіть море на поле.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово об'єднує 33 букви?
2. Який звук потрібно додати до слова іду, щоб швидше дістатися до якогось місця?
3. Назви яких букв починаються з е?
4. Що слід зробити з кладом, щоб знайти приміщення для його зберігання?
5. Як за допомогою звуків перетворити джмеля на рослину?
6. Який звук позначаємо на письмі трьома буквами?

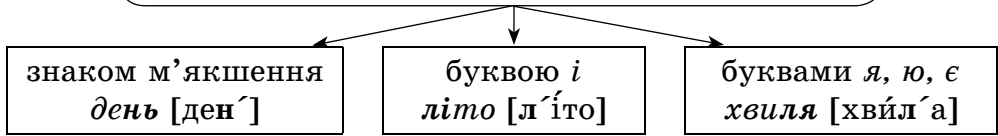
§ 34. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ ЗНАКА М'ЯКШЕННЯ

*Про те, якими буквами позначаємо на письмі
м'які приголосні звуки, коли пишемо знак м'якшення,
та взагалі про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. З якою метою використовують на письмі знак м'якшення?

266 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в слові *колодязні* є три м'які приголосні звуки, проте немає жодного знака м'якшення. Наведіть аналогічні приклади.

М'якість приголосних на письмі позначаємо:

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви *ь, і, я, ю, є* можуть позначати м'якість відразу двох приголосних. **НАПРИКЛАД:** *стіл* [с'т'іл].

267 I. Прочитайте виразно вірш. Який його основний мотив?

РІДНА МОВА

Народилася я в Україні,
де річки й світанки сині-сині.
Змалку вчила мене моя мати
мову й рідне слово шанувати.
Моя рідна українська мово,
я люблю твоє співуче слово.
Я без нього – наче без родини,
бо я донька рідної України.
Серце моє квітне як в обнові,
коли чую українське слово.
А воно, як птах, небес сягає,
краще мови рідної немає.

О. Довгон'ят

II. Знайдіть слова з м'якими приголосними та визначте, як позначено м'якість цих звуків на письмі: а) знаком м'якшення; б) буквами *я, ю, є*; в) буквою *і*. Поясніть уживання знака м'якшення.

III. Розгляньте ілюстрацію до вірша і складіть за нею речення, використавши щонайменше одне зі знайдених слів.

268

Прочитайте слова парами. Зверніть увагу на звук [н'] у словах першої колонки. Як на письмі позначено його м'якість? А чи в усіх словах другої колонки є цей звук? На основі спостереження зробіть висновок, як можна перевірити наявність чи відсутність знака м'якшення в словах першої колонки.

Місцевий відмінок

у хатинці
у скриньці
по стежинці
по доріженці

Називний відмінок

хатинка
скринька
стежинка
доріженька

Уживання знака м'якшення	
Пишемо ь	Не пишемо ь
1. Після букв, які позначають м'які приголосні [д´], [т´], [з´], [с´], [ц´], [л´], [н´], [дз´], у кінці слова та складу (<i>вісь, дядько</i>)	1. Після букв на позначення губних, шиплячих і [г], [к], [х], [г] (<i>до<u>щ</u>, дри<u>б</u></i>)
2. У суфіксах <i>-зьк-, -ськ-, -цьк-</i> (<i>морський</i>)	2. Після <i>р</i> у кінці складу і слова (<i>Хар<u>к</u>ів, чотир<u>м</u>а</i>)
3. У дієсловах на <i>-ть, -ться</i> (<i>вчат<u>ь</u>ся</i>)	3. Після <i>н</i> перед <i>ж, ч, ш, щ</i> (<i>тон<u>ш</u>ий, промін<u>ч</u>ик</i>). <u>Виняток</u> : <i>нян<u>ь</u>чити, брин<u>ь</u>чати</i> і похідні від них слова
4. Після букви <i>л</i> перед буквою на позначення м'якого приголосного (<i>і<u>д</u>аль<u>н</u>я, сі<u>л</u>ь<u>с</u>ький</i>)	4. Між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 3, 4 першої колонки) (<i>ку<u>з</u>н<u>я</u>, промін<u>ц</u>і</i>). <u>Виняток</u> : <i>т<u>ь</u>м<u>я</u>ний, рі<u>з</u>ь<u>б</u>яр</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли знак м'якшення уживається у формі **називного** відмінка іменника (*нянька*), то він **зберігається** й у всіх інших відмінках (*няньці*), а також в утворених від цього іменника прикметниках із суфіксом *-ин-* (*няньчин*). Коли ж у **називному** відмінку його нема, то й в інших відмінках і в прикметниках на *-ин-* його **не пишемо**.

ПОРІВНЯЙМО:**Пишемо ь**

скриньці (бо скринька)
Ольчин, Ольці (бо Олька)
неньці, неньчин (бо ненька)

Не пишемо ь

хатинці (бо хатинка)
Наталчин, Наталці (бо Наталка)

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення

269 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому слові після виділеної букви знак м'якшення не пишемо, а в другому – пишемо.

1. Волинський – тернопільський.
2. Олєнці – Ваньці.
3. Промінчик – ньєчин.

270 Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини, а також утворіть від них прикметники із суфіксом *-ин-*. Запишіть слова групами. Підкресліть знак м'якшення і поясніть його наявність чи відсутність.

ЗРАЗОК. *Лялька – ляльці, ляльчин.*

Вихователька, Тетянка, яблунька, рибалка, матінка, донька.

271 Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму.

Змен..шення, промін..чик, камін..чик, нен..чин, закін..чувати, дон..чин, брин..чання, гон..щик.

272 І. Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Поясніть його наявність чи відсутність.

1. Снігу мен..шає, чорними латами криєт..ся земля (*У. Самчук*).
2. Степ.. та воля – козац..ка доля (*Нар. творчість*).
3. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чались жита і починалася лука (*М. Коцюбинський*).
4. Із ледве чутним щебетанням низен..ко ластівка летить (*М. Рильський*).
5. О материн..с..ке слово, рідні очі, мені ви ніжніс..т.. і любов.. вливали (*В. Грінчак*).

ІІ. Підкресліть слова, за вимови яких тверді приголосні змінюються на м'які (уподібнюються).

273 Випишіть послідовно спочатку слова, у яких пишемо знак м'якшення, а потім – у яких не пишемо.

Дібровон..ці, едел..вейс, хатин..ці, Олен..чин, ремін..чик, снігурон..ці, освіт..ній, нян..чити, лікар.., аргентинс..кий.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів кожної групи прочитаєте назви двох українських річок.

274 **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ.** Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання знака м'якшення. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

275

I. Хто правильно визначить, скільки м'яких звуків є в кожному з поданих слів?

1. Танцювальний. 2. Яснісінький. 3. Схвильованість.

II. Запишіть за одну хвилину якомога більше слів, у яких: а) знак м'якшення пишемо в кінці слова; б) знак м'якшення пишемо після л.

276

I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму й поясніть написання.

Сяд..мо, ковал..с..кий, велетен..с..кий, чотир..ма, вишен..ка, (у) скрин..ці, (на) сторін..ці, боїт..ся, низ..кий, нян..чити, піс..ня, тан..цювати, різ..блення, камін..чик, брин..чить, мен..шен..кий, малесен..кий, надсилаєт..ся, донец..кий, Вас..чин, учител..чин, хлібопіч.., т..мяний.

тонший
менший
камінчик

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які звуки та з'ясуйте, як позначено їхню м'якість на письмі.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Вимовляйте [л] перед [е] твердо, не допускаючи його пом'якшення:

електрика, балет, білет, телефон, волейбол, лейтенант, лебідь, проблема, легенда, легко, колесо, елегантний, елементарний, календар, клеїти, палець.

2. Вимовляйте [з], [с] перед [е] твердо, не допускаючи їх пом'якшення:

газета, зерно, озеро, зебра, земля, вазелін, сезон, семеро, село, сестри, секрет, секунда, селезень.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
ба[л]ет	ба[л']ет
[л]екція	[л']екція
проб[л]ема	проб[л']ема
те[л]ефон	те[л']ефон

§ 35. СПОЛУЧЕННЯ БУКВ ЙО, ЇО

Про те, коли у словах пишемо буквосполучення йо, а коли – ъо, та взагалі про правильну вимову

277

Прочитайте речення. Знайдіть і вимовте вголос слова зі сполученнями букв йо, ъо. Простежте, яке із цих сполучень пишемо на початку складу, а яке – в кінці складу.

1. Степова далечінь знемагала в надвечірньому сонці, а тут все було ще соковитим, як ранньою весною (О. Гончар). 2. А вве-

чері, ще й сонце не зайшло, **батальйон** уже відвечерявся і знову шикувався: на цілу ніч мав бути марш та **бойові** навчання (О. Гончар).

Пишемо йо	Пишемо ьо
на початку слова або складу для позначення сполучення приголосного [й] з голосним [о]: <u>йод</u> , <u>його</u> , <u>район</u> , <u>Воробйов</u> , <u>мільйон</u>	в середині або в кінці складу для позначення м'якості приголосного перед [о]: <u>льон</u> , <u>тръох</u> , <u>Ковальов</u> , <u>сьогодні</u>

278 I. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи приголосні, м'якість яких позначено знаком м'якшення.

Льодовик, павільйон, йогурт, районний, Валерійович, дзьоб, ознайомлення, войовничий, польовий, третього.

ОРФОГРАМА
Сполучення букв йо, ьо

II. Поділіть слова на склади і запишіть. Підкресліть орфограму «сполучення букв **йо, ьо**», поясніть написання.

279 I. Спишіть слова, вставляючи сполучення **йо** чи **ьо**. Підкресліть орфограму. Перевірте написання за допомогою орфографічного словника.

Л..тчик, л..дяний, під..м, трет..го, бо..вий, пол..вий, зна...мий, бад..рий, міль..н, медаль..н, га..к, ..рж, буль..н, павіль..н, ма..р, Вороб..в, син..го, кур..з, ранн..го, ..дування, дз..бик, сер..зно, вол..вий, Корол..в, обідн..го.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

280 Виконайте це завдання за варіантами. До кожного з поданих слів доберіть спільнокореневе зі сполученням букв **йо** чи **ьо**. Якщо хоча б один учень з вашого варіанта правильно добре слово, то ваш варіант одержить один бал.

Для першого варіанта. Працювати, сім, гай, поле, лід, синіти, літати.

Для другого варіанта. Хвилюватися, три, бій, воля, колір, ранковий, воювати.

281 I. Спишіть речення, вставляючи на місці крапок сполучення букв **йо** чи **ьо** та розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми.

1. Тихо пл(е,и)ве блакитними річками л..н (М. Коцюбинський). 2. Є тисячі доріг, міль..н ву(з,с)ьких ст(е,и)жинок, є тисячі ланів, але один лиш мій (В. Симоненко). 3. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дал(ь)н..го стіна, що в за-

ході горіла (*Леся Українка*). 4. Над яром явір тонкостанний калині сл..зи вит(е,и)рав (*Д. Іванов*). 5. Буде ще після ц..го простір лиману*, і віт(е,и)р попутний, і біла зам(е,и)тіль ча..к над головою (*О. Гончар*).

* *Лиман* – затока з морською водою або озеро поблизу моря.

II. Визначте частини мови й підкресліть члени речення в першому реченні. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

І. Шишкін. Ліс-осічник

282 Уявіть, що ви літньої пори йдете лісовою стежкою. Що ви відчуваєте? Що бачите навкруги? Про що думаєте? Розкажіть про це. Завершіть свою розповідь висловлюванням про необхідність дбайливого ставлення до природи. Використайте в тексті слова із сполученнями букв *йо,ьо*, а також слова в переносному значенні.

ДОВІДКА. Мальовничий, бадьорий, схвильований, кольоровий, тьохкати, майоріти, літнього, надвечірнього, раннього, його, сьогодні, цього, тьохкати, синьою.

§ 36. УЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Про те, коли перед буквами я, ю, є, ї пишемо апостроф, а коли не пишемо, та загалом про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є губні приголосні? 2. У яких випадках букви я, ю, є позначають два звуки?

283 Прочитайте слова, звертаючи увагу на вимову звуків, позначених виділеними сполученнями букв. У словах якої колонки чується звук [й], а також роздільна вимова губного приголосного перед цим звуком? На основі спостереження зробіть висновок про роль апострофа.

в'язати

бур'ян

б'ють

цвях

буряк

бюро

Апостроф пишемо перед <i>я, ю, є, ї</i> :	Апостроф НЕ пишемо перед <i>я, ю, є, ї</i> :
1. Після букв <i>б, п, в, м, ф</i> : <i>рум'яний, солов'ї, черв'як</i>	1. Після <i>б, п, в, м, ф</i> , якщо перед ними в корені слова є буква на позначення приголосного, крім <i>р</i> : <i>св'ято, цв'ях</i>
2. Після <i>р</i> , що позначає твердий звук (у вимові чується [й]): <i>бур'ян, пір'я</i>	
3. Після префіксів, що закінчуються приголосним: <i>від'їзд, роз'яснення</i>	
4. Після першої частини складних слів, яка закінчується твердим приголосним: <i>дит'ясла, пів'яблука</i>	2. Після букви <i>р</i> , що позначає м'який звук [р'] (у вимові не чується [й]): <i>бур'як, крок</i>
5. У слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього словах: <i>Лук'яненко, Лук'янівка</i> тощо	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви *я, ю, є, ї* після апострофа позначають два звуки – [йа], [йу], [йе], [йї]. **НАПРИКЛАД:** *м'ята* [мйáта].

ОРФОГРАМА

Апостроф

284

ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому перше слово кожної пари пишемо з апострофом, а друге – без апострофа. Вимовте правильно слова.

1. Підв'язати – святкувати.
2. Торф'яний – медвяний.
3. Бур'ян – бур'як.

285

Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса *-ян-*. Запишіть слова парами. Підкресліть орфограму. Вимовте правильно утворені слова.

ЗРАЗОК. *Морква – морквяний.*

Різдво, дерево, кров, кроква*, торф, солома, трава, тьма, зоря.

**Крoквa* – з'єднані під кутом два бруси, на яких тримається дах.

286

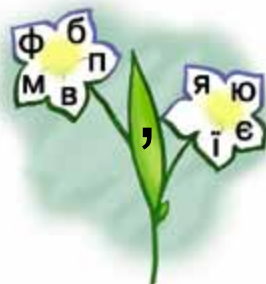
I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Позначте префікси. Підкресліть орфограму та поясніть уживання чи неживання апострофа.

Без..язикий, підв..язати, роз..яснити, без..іменний, зв..яз-ківець, з..їздити, возз..єднування, під..єднати, під..ярок, з..юрмитися, розм..як, без..ядерний, перед..ювілейний.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

287 Складіть усно невеликий текст-опис (3–4 речення) на тему «Квіти – очі природи», використавши якомога більше слів з довідки. Поясніть написання обраних вами слів.

ДОВІДКА. *Рясно, духмяно, м'яко, різнобарв'я, різнотрав'я, медвяний, п'янкий, зів'ялий, надвечір'я, трав'янистий, в'ється, в'юниться, любов'ю.*

288 ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від інших написанням.

1. Мавп(')ячий, черв(')як, від(')ємний.
2. Трох(')ярусний, пів(')яблука, духм(')яний.
3. Р(')ясно, дзв(')якнути, з(')єднання.
4. Риб(')ячий, без(')язикий, верб(')я.

289 I. Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без апострофа. Написання слів, щодо яких виникли сумніви, перевірте за словником.

Зв..язатися, медв..яний, під..їзний, зап..ясний, св..ятковий, різдв..яний, цв..ях, рівноправ..я, духм..яний, матір..ю, пів..ящика, тьм..яніє, солов..їний, любов..ю, міжгір..я, Лук..яненко, бур..яковий, лл..ється, моркв..яний, дит..ясла, св..ященик, переджнив..я, б..ється, мавп..ячий.

СВЯТО
ДУХМЯНО
ПІВ'ЯБЛУКА
ЛЮБОВ'Ю

II. Поміркуйте, які дві орфограми «заховалися» в кожному з виділених слів.

290 Доберіть якомога більше слів, у яких після *б, л, в, м, ф* перед *я, ю, є, ї* не пишемо апостроф.

291 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви загубили ключі, тому вирішили написати оголошення і повісити його біля свого будинку. Які слова в поданому оголошенні ви напишете з апострофом?

*10 березня біля п(')ятого під(')їзду будинку загублено зв(')язку ключів із дерев(')яним брел(')оком, на якому вирізьблено ім(')я Св(')ятослав. Про знахідку прошу повідомити за номером ...
Наперед вд(')ячний(-а).*

292 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання апострофа. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

293 I. Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, апостроф і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть усі вивчені орфограми й пунктограми.

1. Полум..яні язики відривалися від гілок поволі спадали до землі й кричали під ногами (*У. Самчук*). 2. Бджоли сонячним дощем падають на медв..яний лан (*М. Стельмах*). 3. Сміються плачуть солов..ї і б..ють піснями в груди (*Олександр Олесь*). 4. Маю я св..яте синівське право з матір..ю побути на самоті (*В. Симоненко*). 5. І океанів тих немає, щоб вірні роз..еднать серця (*М. Рильський*).

II. Знайдіть два слова, у кожному з яких звуків більше, ніж букв. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією.

§ 37. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як на межі частин слова збігаються однакові приголосні, та про позначення цих звуків двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь, префікс і суфікс слова?

294 Прочитайте вголос слова. Зверніть увагу на вимову звуків, які позначені двома однаковими буквами. На межі яких частин слова збігаються ці приголосні? Зробіть висновок, у яких випадках простежується збіг однакових приголосних.

Осінній, сонний, оббігти, беззвучний, спецех.

Подвоєння
букв

Збіг при-
голосних

Приголосні звуки в деяких випадках вимовляємо довше, ніж звичайно. На письмі такі звуки позначаємо подвоєними буквами (двома однаковими буквами), а в транскрипції – значком [:]. **НАПРИКЛАД:** осінній [ос'ін':ій].

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі:

✓ префікса й кореня	<i>відділити, оббігти</i>
✓ кореня й суфікса	<i>денний, розрісся</i>
✓ двох суфіксів	<i>глибинний, письменник</i>
✓ частин складного слова	<i>спорттовари, спецех</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ан- (-ян-), -ин-, -їн-*, букву *н* не **подвоюємо**. **НАПРИКЛАД:** глиня^ний, журавли^ний, солов'ї^ний.

ОРФОГРАМА

Подвоєні
букви

295 І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його поділ на абзаци. Чи доводилося вам бувати на гірських річках? Розкажіть про свої враження.

ПІСЕННА ДУША ЧЕРЕМОШУ

Віддавна переказують, що до схід сонця злітаються із Чорногóri* найдужчі орли полоскати свої дзьоби і крила в бистрині Черемошу. Ріка ця несе водограї, щоб химерними закрутинами обіймати задумливі гуцульські гори. Шумить, вирує і піниться Черемош, як оскажений, розпорошує дрібні бризки, оббиває камінні береги, нестримним плином перекочує через холодні брили...

Про що шепочуть пінні хвилі? Які таємниці ховає в собі незмовкна мелодія невидимих струн зачарованої арфи? Яку пісню награв вона, де її початок і кінець? Серцем пізнавати її глибинну печаль і коломийково-грайливі наспіви – така вдача гуцула, що увібрав у свою мову та пісню голос рідної ріки.

Снує одвічну пісню швидкоплинний Черемош, а її відгомін западає в душу, наповнюючи емоціями, яких не змити хвилями часу... (За І. Пільгуком).

*Чорногора – гірський масив у Карпатах.

ІІ. Знайдіть і вимовте шість словосполучень зі словами, у яких є подвоєні букви. Поясніть особливості вимови та написання цих слів.

296 I. Запишіть слова в три колонки залежно від місця збігу приголосних: 1) на межі префікса й кореня; 2) на межі кореня й суфікса; 3) на межі частин складного слова. Позначте корені в словах, підкресліть орфограми.

Туманність, пасся, годинник, віддалятися, юннат*, беззубий, фіззарядка, оббитий, стінний, сезонний, роззброїти.

*Юннат – юний натураліст.

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією. Визначте в ньому кількість звуків і букв. Який звук уподібнюється за вимови цього слова?

297 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів один із префіксів з довідки. Позначте ці префікси, підкресліть та поясніть орфограми.

Земельний, зоряний, ділити, з'єднувати, дати, бити, бігати, бризкати, дерти, дражнити.

ДОВІДКА. Без-, від-, об-, воз-, під-.

298 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів суфікс -н-. Позначте цей суфікс, підкресліть та поясніть орфограми.

ЗРАЗОК. Камін – камі^нний.

Полудень, телефон, закон, рівнина, зміна, мільйон, екран, істина, судина, салон, баштан.

299 Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні виділених слів кожної пари. Якими частинами мови є ці слова? З кожним словосполученням однієї пари (на вибір) складіть усно одне речення.

Ціна товару – **цінна** порада; **хвилина** мовчання – **хвилинна** перерва; відома **істина** – **істинна** мужність.

ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо -нн-	Пишемо -н-
Змін+н+ий (бо утворено від <i>зміна</i>)	Бджол+ин+ий (бо утворено від <i>бджола</i>)

300 **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Спишіть словосполучення, вставляючи, де потрібно, букву *н*. Перевірте один в одного правильність виконання завдання.

Цін..ий подарунок, журавлин..ий клич, двохвилин..а затримка, осин..е гніздо, Півден..ий Буг, щоден..е меню, олов'ян..ий солдатик.

туманний
туманність
туманно

301 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Обґрунтуйте написання.

Дерев'яни..ий, глибин..ий, безвин..о, закон..о, безсон..ий, від..авна, бджолин..ий, без..ахисний, електрон..ий, кін..ий, під..аватися, годин..ик, закордон..ий, від..звонити, роз..броїти, спорт..овари, розріс..я.

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Які орфограми «заховалися» в кожному з них?

302 Чи правильним є твердження, що в слові *віддзвеніти* на межі префікса й кореня спостерігається збіг однакових приголосних? А подвоєння букв? Обґрунтуйте відповідь, доберіть аналогічні приклади.

§ 38. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, у яких випадках у словах подовжуються приголосні звуки, та про позначення таких звуків на письмі двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є м'які звуки? 2. За якої умови шиплячі звуки напівпом'якшуються?

303 Прочитайте вголос іменники жіночого роду. Визначте їхнє число та відмінок. Між якими звуками (голосними чи приголосними) стоять звуки, позначені виділеними буквами? Зробіть висновок про подвоєння букв в іменниках жіночого роду.

ніччю папороттю памороззю	радістю щирістю любов'ю
---------------------------------	-------------------------------

Подвоєння

Подвоєними буквами позначаємо на письмі подовжені м'які і напівпом'якшені приголосні.

Подовжуються приголосні [д´], [т´], [з´], [с´], [ц´], [л´], [н´], [ж´], [ч´], [ш´] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках середнього роду на -я . Виняток: назви малих за віком тварин (<i>гусеня, каченя</i>)	<i>збіжжя, знання, гілля, читання</i>
у деяких іменниках чоловічого й жіночого роду на -я . Виняток: слово <i>стаття</i> у формі Р. в. мн. – <i>статтей</i>	<i>суддя, Ілля, рілля, стаття</i>

Подовжуються приголосні [д´], [т´], [з´], [с´], [ц´], [л´], [н´], [ж´], [ч´], [ш´] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини	<i>пиччу, подорожжю</i>
у формах дієслова <i>лити</i> та споріднених дієсловах	<i>ллю, зілляти</i>
у прислівниках на <i>-ня, -ню</i>	<i>спросоння, попідтинню</i>

Подовження зберігається і в усіх похідних словах (*життя – життєвий, гілля – гіллячка*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Приголосні подовжуються, якщо стоять між голосними. **НАПРИКЛАД:** *митт^ю*, АЛЕ: *рад^іст^ю*, *безсмерт^я*.
2. Не подовжуються губні приголосні та [р]. **НАПРИКЛАД:** *люб^ов'ю*, *кр^ов'ю*, *мат^ір'ю*.

304 I. Поясніть наявність чи відсутність подвоєння букв у поданих географічних назвах.

Запоріжжя, Закарпаття, Поволжя, Поділля, Білогір'я, Білопілля, Полісся, Заболоття, Россю, Прип'яттю, Керчу.

II. Чи є в місцевості, де ви проживаєте, географічні об'єкти, назви яких пишемо з подвоєними буквами?

305 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому одне з поданих слів пишемо з подвоєними буквами, а інше – без подвоєних букв.

Блакиттю – гордістю.

306 I. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини і запишіть, поряд зазначте подовжений звук (якщо він є). Підкресліть орфограми, поясніть написання.

ЗРАЗОК. *Молод^дю [д´:].*

Міць, честь, суміш, подорож, мідь, сталь, щедрість, мати, розповідь, ніч, вись, якість, любов, паморозь, медаль, печаль.

II. Вимовте утворені слова, дотримуючись правил орфоепії.

307 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, тип мовлення. Чим приваблює відвідувачів заповідник «Асканія-Нова»?

«АСКАНІЯ-НОВА»

Є на півдні України заповідник «Асканія-Нова». На його території знаходяться цілинний степ і перелogi, дендропарк*, зоопарк, землі сільськогосподарського призначення, населені пункти.

Щорічно «Асканію-Нову» відвідують десятки тисяч людей. Хтось приїздить, щоб ознайомитися із системою збереження довкілля, вивчити природні процеси. А хтось просто насолоджується подорожжю, прямуючи до місць відпочинку на узбережжях Чорного й Азовського морів...

У заповіднику можна зустріти лисицю, захоплену полюванням на полівок, сполохати зайця, побачити оленя, байбаків, які вигріваються на земляних горбочках біля нір. Тут науковці виявили майже 500 видів квіткових рослин.

Неповторні краєвиди степу зі стадами екзотичних і аборигенних копитних тварин, чудова природа, місцини з буйною рослинністю створюють дивовижне **відчуття безмежжя** і допомагають людині зрозуміти своє місце на планеті Земля (*Із журналу*).

* *Дендропарк* – великий парк з різними видами дерев і кущів.

II. Випишіть слова з подвоєними буквами. Підкресліть ті з вписаних слів, у яких подвоєні букви позначають подовжені приголосні. Поясніть вимову й написання.

III. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Вимовте їх, дотримуючись правил орфоепії.

308

ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. З якою метою створюють заповідники і що в них можна побачити? Що зображено на фото до попередньої вправи?

309

I. Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Істин...а ввічливість полягає в доброзичливому ставлен...і до людей (*Ж.-Ж. Руссо*). 2. Від серця до серця мелодія л..ється

(П. *Перебийніс*). 3. Сонце стоїть високо, сипле рясним промін..ям у відкриті юні облич..я (О. *Гончар*). 4. Колисав мою коліску вітер рідного Поділ..я і зливав на сон..і вії степового запах зіл..я (Олександр *Олесь*).

II. Знайдіть в останньому реченні слова, до яких можна дібрати форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Запишіть слова парами.

310 ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від двох інших особливостями написання.

1. Л..ється, передгроз..я, стат..ей.
2. Лют..ю, хитріст..ю, кров..ю.
3. Ган..а, качен..я, вугіл..я.

311 Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Підкресліть орфограми й обґрунтуйте написання. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Плаван..я, облич..я, зал..ється, гіл..ястий, любов..ю, стал..ю, безділ..я, щеплен..я, гусен..я, ділен..я, пам'ят..ю, скатерт..ю, колос..я, Поліс..я, безсмерт..я, відкрит..я, ртут..ю, насін..я, суд..я, стат..я, стат..ей, Іл..я, зіл..я, бажан..я, свіжіст..ю, зран..я, навман..я.

лється
гіллячка
Ілля
матір'ю

§ 39. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

*Про те, коли у словах іншомовного походження пишемо букви **и** та **і**, подвоєні букви, апостроф, а також знак м'якшення*

312 Прочитайте речення, чітко вимовляючи виділені слова іншомовного походження. Які труднощі, на вашу думку, можуть виникнути під час написання цих слів?

1. **Бразилія** – найбільша країна Латинської Америки і одна з найбільших у світі. 2. У Києві за проектом архітектора **Растреллі** збудовано Андріївську церкву. 3. Поблизу американського міста **Х'юстона** знаходиться Космічний центр імені Ліндона Джонсона. 4. Типовий краєвид у Дністровському **каньйоні*** – круті скелясті або заліснені береги, мальовничі острови (З *енциклопедії*).

**Каньйон* – вузька річкова долина, глибоко врізана в корінну породу.

Іншомовні
слова

Слова, запозичені з інших мов, називають **іншомовними**. **НАПРИКЛАД:** *тонна, піца, рингтон, директор, каньйон, ін'єкція*.

Буква *и*

Букву *и* пишемо:

1. У загальних назвах після *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* перед буквою на позначення приголосного (*диплом, риф*).

Це так зване «правило дев'ятки» (букву *и* пишемо після дев'яти вказаних букв). Усі ці букви є в реченні «*Де ти з'їси цю чашу жиру*».

2. У географічних назвах:

а) які закінчуються на *-ида, -ика* (*Атлантида, Корсика, Мексика*);

б) після *ж, ч, ш, щ, ц* (*Чилі, Алжир, Вашингтон, Чикаго, Лейпциг*);

в) зі сполученням *-ри-* перед буквою на позначення приголосного (*Крит, Париж, Мадрид, але Австрія*);

г) у деяких назвах після *д, т* та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою (*Аргентина, Бразилія, Ватикан, Сирія, Сицилія, Братислава*).

Буква *і*

Букву *і* пишемо:

1. На початку слів (*ідея, Іліада*).

2. У кінці невідмінюваних слів (*журі, таксі*).

3. Перед буквами на позначення голосних звуків та [й] (*геніальний, аудієнція*).

4. Після букв, що не входять до «дев'ятки» (*бізнес, фініш*).

5. У власних назвах після букв на позначення приголосних, крім шиплячих (*Лісабон, Міссісіпі, Дідро, Грімм*).

ПРИМІТКА. Пишемо *и*, а не *і*: а) у словах, що давно засвоєні українською мовою (*лимон, миля, спирт, вимпел, єхидна, кипарис* та ін.); б) у словах церковного вжитку (*диякон, єпископ, митрополит* тощо).

ОРФОГРАМА

Букви *и, і* в словах іншомовного походження

313 Прочитайте вголос словосполучення і поясніть написання виділених букв *и*, *і* в словах іншомовного походження. Сформулюйте «правило дев'ятки».

Веселий рингтон, новий монітор, смачні чипси, київське «Динамо», яскраві гірлянди, знайомий силует, бразильський карнавал, міфічна Атлантида, браті Грімм, танцювальні ритми.

«Правило дев'ятки»

314 I. Спишіть слова, вставляючи пропущену букву *и* або *і*. Підкресліть орфограму. Для перевірки написання скористайтеся орфографічним словником.

1. Велос..пед, роум..нг, ч..пси, парк..нг, пр..нтер, інтонац..я, д..плом, м..трополит, д..ректор, глад..олус, аргент..нський, ц..стерна.

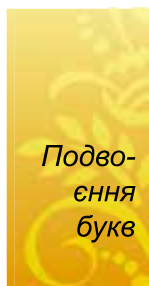
2. Д..дро, С..dney, Ваш..нгтон, Мекс..ка, Ч..лі, С..нгапур, Сан-Франц..ско, Лейпц..г, Ват..кан.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть спонукальне речення.

315 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слово *дизель* пишемо з буквою *и*, а *Дізель* – з буквою *і*.

316 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою тести. Знайдіть у своєму тесті одне словосполучення, у якому є слово з пропущеною буквою *і*. Поясніть один одному відповідь, оцініть виконання.

1. А аргент..нське танго	2. А т..бетська медицина
Б ч..лійська сосна	Б мадр..дський «Реал»
В мекс..канський серіал	В л..війська нафта
Г л..ванський кедр	Г браз..льський карнавал

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно **не подвоюємо**. **НАПРИКЛАД:** *сума, піца, спагеті, маса, грип, шасі, інтермецо, бароко*.

Подвоюємо букви:

- в окремих загальних назвах (*ванна, тонна, пánна, ві́лла, мánна, мадонна, нéтто, брúтто, бóнна, пéнні**);

- у власних назвах та похідних від них словах (*Голландія, Марокко, Руссо, Магеллан, голландський, марокканський*);
- за збігу однакових приголосних звуків префікса і кореня (*інновація, ірраціональний*).

ОРФОГРАМА

Подвоєні
букви в словах
іншомовного
походження

**Нéтто* – вага товару без упаковки; *брúтто* – вага товару з упаковкою; *бóнна* – гувернантка; *пéнні* – англійська монета.

317

Поясніть написання поданих власних назв іншомовного походження. Утворіть від них прикметники і запишіть слова парами. Чи в усіх утворених словах зберігаються подвоєні букви? Для перевірки написання скористайтеся словником.

ЗРАЗОК. *Андорра – андоррський.*

Голландія, Марокко, Калькутта, Яффа, Ніцца, Міссісіпі, Міссурі.

318

І. Спишіть слова, вставляючи на місці крапок, де потрібно, пропущену букву. Підкресліть орфограми, поясніть написання. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи подовжені звуки.

Піц..*ерія*, реклам..*а*, бравісим..*о**, кол..*ектив*, сум..*а*, тон..*а*, ван..*а*, мадон..*а*, ір..*еальний*, Растрел..*і*, Рус..*о*, Шил..*ер*, ап..*етит*, ал..*ея*, нет..*о*, грип..*и*, віл..*а*, груп..*а*, Магел..*ан*, контр..*еволюція*, програм..*а*.

**Бравісимо* – вигук, який уживається як вияв похвали.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

Апо-
строф

Апостроф у словах іншомовного походження **пишемо** перед *я, ю, є, ї* після:

- букв *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р* (*комп'ютер, кар'єра, Монтеск'є, Руж'є, миш'як, прем'єр*);
- префікса, що закінчується буквою на позначення приголосного (*ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура*).

Апостроф **не пишемо**, коли букви *я, ю* позначають один звук [а], [у] (*бюджет, мюзикл, Мюллер, бязь**).

ОРФОГРАМА

Апостроф
у словах
іншомовного
походження

*Бязь** – густа бавовняна тканина.

319 І. Прочитайте вголос словосполучення, дотримуючись орфоепічних правил. Поясніть наявність чи відсутність апострофа в словах іншомовного походження.

Медові мюслі, інтерв'ю з кумиром, державний бюджет, комп'ютерна програма, розчин для ін'єкції*, п'єдестал пошани, смачне пюре, стогривнева купюра, прем'єра фільму, гравюра** на металі.

Гравюра

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть особливості їхньої вимови.

**Ін'єкція* – впорскування під шкіру або у вену лікувальних речовин.

***Гравюра* – вирізьблений на спеціальній пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка.

320 І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Правильність написання перевірте за словником.

Кур..ер, р..юзак, п..юре, Х..юстон, М..юнхен, б..юро, п..едестал, прем..єра, прем..єр-міністр, бар..єр, інтерв..ю, Г..юго, ад..ютант, миш..як, б..юджет, кон..юнктура, м..юзикл, комп..ютер.

ІІ. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть словосполучення. Визначте головне і залежне слово.

Знак м'якшення

Знак м'якшення у словах іншомовного походження вживаємо для позначення на письмі м'якості приголосних [д´], [т´], [з´], [с´], [л´], [н´] у таких випадках:

перед *я, ю, є*, що позначають звуки [йа], [йу], [йе] (*ательє, мільярд конференсьє*);

перед *йо* (*каньйон, бульйон*);

у кінці слова (*Рафаель, медаль*);

після *л* перед буквою на позначення приголосного (*альбатрос*).

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення у словах іншомовного походження

321 І. Спишіть слова, вставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму, поясніть написання. За потреби зверніться до орфографічного словника.

Н..ютон, Болон..я, Д..юма, порт..ера, міл..йонер,
 конферанс..є, т..юбик, кан..йон, бракон..єр, ател..є, д..юбель,
 ал..янс, павіл..йон, бул..йон, н..юанс, він..етка*.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть їхню вимову.

**Віньетка* – прикраса у вигляді невеличкого малюнка.

322

ЧОМУ ТАК?

Прочитайте слова і вимовте звуки, позначені виділеними буквами. Поясніть, чому перше слово пишемо з апострофом, друге – зі знаком м'якшення, а третє – без цих знаків.

Кон'юнктура – Ньютон – нюанс.

323

I. Прочитайте слова, дотримуючись орфоепічних правил. Значення невідомих вам слів з'ясуйте за тлумачним словником. Знайдіть у словах орфограми, поясніть написання.

Париж, дисплей, талісман, Чикаго, дискусія, Скандинавія, Гаррі Поттер, ангіна, лібрето*, інтермецо, іммігрувати, Шиллер, ралі, кар'єр, фюзеляж, інтер'єр, бюлетень, Льюїс, шампінйон, монпансьє, сеньйор, жульєн, конс'єржка, компанйон.

**Лібрето* – літературний текст опери, оперети; сценарій балету.

II. Складіть і запишіть невеликий діалог (3–4 репліки), використавши одне з поданих слів (на вибір).

324

ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.

Уявіть, що ви зі своїми рідними або ж друзями складаєте список покупок. Чи всі слова в поданому списку ви зможете написати правильно? Біля одного слова хтось із дорослих поставив знак питання. Як ви вважаєте, чому?

Потрібно купити:

спагет..і – 1 кг

сир «Гол..андський» – 300 г

заготовку для піц..и – 2 упаковок

шампін(ь)йони – 1 кг

зелень для бул(ь)йону – 1 пучок

? ч(і,и)пси – 2 пакки

м(')юслі (з курагою та родзинками) – 2 пакки

л(і,и)мон – 1 шт.

325 Розподіліть слова на чотири групи залежно від орфограми: 1) букви *и, і*; 2) подвоєні букви; 3) апостроф; 4) знак м'якшення. Слова запишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми.

Гол(л)андець, спагет(т)і, пр(і,и)нтер, міл(ь)ярд, атлет(і,и)ка, ауд(і,и)торія, грав(')юра, аж(і,и)отаж, барок(к)о, п(')юре, груп(п)а, тон(н)а, віл(л)а, Магел(л)ан, марок(к)анець, Атлант(і,и)ка, Корс(і,и)ка, Мавр(і,и)танія, Ваш(і,и)нгтон, порт(ь)єра, ін(н)оваційний, ател(ь)є, прем(')єрний.

326 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Випишіть кожен зі словника іншомовних слів 6–8 слів, щоб проілюструвати всі вивчені орфограми в словах іншомовного походження. Продикуйте ці слова однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

§ 40. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

327 І. Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічних правил. Визначте його тему та основну думку. Що корисного для себе ви дізналися?

СНІДАЙТЕ ВЧАСНО

Сніданок – найважливіша частина нашого щоденного меню. Від того, що ми з'їли, вставши з ліжка, багато в чому залежить наше самопочуття протягом дня.

Учені довели, що люди, які нехтують сніданками, більшою мірою схильні до стресів, судинних захворювань, депресії та ослаблення імунітету. Крім того, якщо вранці ви не поїли,

будьте певні, що за обідом з'їсте мінімум у два рази більше, ніж зазвичай, щоб відновити витрачені сили.

Привчіть себе їсти не раніше ніж через півгодини після **пробудження**. Нашому організму потрібен час, щоб прийти в себе після сну. Уставши з ліжка, випийте півсклянки **тепленької** води. Це активізує процеси **життєдіяльності** в організмі. Якщо ви не любите звичайну воду, додайте туди кілька крапель лимонного соку або чайну ложку меду. Випивши води, займіться звичними справами: прийміть душ, одягніться, зберіть сумку. За цей час шлунок почне працювати – і ви відчуєте легкий голод (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінками звуками; в) глухими звуками.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
3. Знайдіть щонайменше три слова, за вимови яких приголосні уподібнюються.
4. Знайдіть щонайменше два слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
5. Поясніть доцільність чергування у – в.
6. Випишіть п'ять слів з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
7. Виконайте фонетичний розбір слова *сніданок*.

328 I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Без нашого Гриця вода не осв(')ятит(ь)ся. 2. В(е,и)лике дер(е,и)во поволі росте. 3. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че. 4. Хоч бли(з,с)ько, та сли(з,с)ько. 5. Яке корі(н,нн)я, таке й насі(н,нн)я. 6. Лобом муру не проб(')єш(ь). 6. (І,Й)буд(е,и)нь, і н(е,и)діля – все лінивому безді(л,лл)я. 7. Дома (і,й)стіни допом(о,а)гають.

II. Вивчіть напам'ять два з поданих прислів'їв (на вибір).

329 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Тема для розмови – «Чому в народі кажуть, що дома й стіни допомагають?».

330 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як ...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Підкреслена буква позначає той самий звук в усіх словах рядка

А Тернопіль, монітор, рішення

Б сіль, сюїта, сьомга

В купатися, Тиса, тямущий

Г дисплей, Одеса, Дністер

2. Апостроф на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

А різдв..яний, під..єднати, ластів..я

Б тьм..яний, суб..єктивний, пів..ідальні

В арф..ярка, зв..язківець, бар..єр

Г св..ященик, розв..язати, безвір..я

3. Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

А полтавс..кий, балкон..чик, здаєт..ся

Б брин..чати, сіл..ський, внучен..ці

В сім..десят, малесен..кий, зірон..ці

Г на стеблин..ці, черкас..кий, дз..обати

4. Подвоєні букви треба писати в усіх словах рядка

А гуаш..ю, радіст..ю, зустріч..ю

Б маз..ю, недбаліст..ю, заметіл..ю

В акварел..ю, подорож..ю, мит..ю

Г мід..ю, матір..ю, тін..ю

5. Букву *и* на місці пропуску треба писати в усіх іншомовних словах рядка

А Атлант..да, Пар..ж, Гр..мм

Б Браз..лія, с..лует, мон..тор

В л..мон, г..рлянда, Аргент..на

Г ч..пси, ц..стерна, д..ректор

6. Запишіть іменники *любов*, *юність*, *сіть* в орудному відмінку однини.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що вивчає фонетика, орфоепія та орфографія?
2. У чому полягає відмінність у творенні приголосних і голосних звуків? Наведіть приклади дзвінких і глухих, м'яких і твердих приголосних.

3. Як позначають м'якість приголосних на письмі? Наведіть приклади.

4. Дайте визначення складу слова. Наведіть приклад поділу слова на склади.

5. Як правильно перенести слово з рядка в рядок? Наведіть приклади.

6. Які звуки і за яких умов уподібнюються? Наведіть приклади.

7. Які чергування голосних і приголосних характерні для української мови? Наведіть приклади.

8. Що таке спрощення? У яких групах приголосних воно відбувається?

9. Які приголосні і за яких умов подовжуються? Наведіть приклади.

10. Назвіть орфограми, вивчені в цьому розділі. Доберіть по два приклади на кожну з них. Поясніть написання дібраних слів.

Збірник творчих робіт

Проект

Об'єднайтеся в групи (по 2–5 учнів) і колективно виконайте запропоноване творче завдання (на вибір).

Види творчих завдань:

- написати казку, оповідання чи вірш;
- скласти комікс;
- намалювати ілюстрацію, плакат чи карикатуру;
- розробити макет головної сторінки веб-сайту (на аркуші паперу).

Орієнтовні теми творчих робіт: «У світі фонетики та орфоєпії», «Пригода в країні Звуків», «Як подружилися голосні і приголосні звуки», «Букви в гостях у звуків», «Острів Фонетики», «Секрети орфографії», «Царівна Орфоєпія», «Букви та звуки в туристичному поході».

Оформіть роботу на стандартному аркуші паперу. Скріпіть аркуші з роботами учнів свого класу в одну книжку; зробіть обкладинку, доберіть назву, вкажіть клас, школу, рік видання.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?

Свою мову мають і тварини, і рослини. Бджола, наприклад, повернувшись до вулика, виконує своєрідний «танець»: він сигналізує іншим, куди потрібно летіти.

Здатність папуг досить точно наслідувати людське мовлення зовсім не означає, що вони можуть свідомо володіти людською мовою. Отже, набір звукових сигналів у тварин лише зі значними застереженнями можна назвати *мовою тварин* (Із довідника).

У СВІТІ БУКВ

Власні назви можуть позначатися різною кількістю букв. У Норвегії, наприклад, є містечко, що зветься *А*, у Франції – село *І*. На території Росії є річки *Ю* і *Я*.

* * *

Є словники, у яких слова розташовані за алфавітом не перших, а останніх літер слова. **НАПРИКЛАД:** *а, ба, баба, прабаба* і т. д. Такі словники називаються зворотними.

НА ДОЗВІЛІ

МОВНИЙ ЕКСПРЕС

Добираючи слова, потрібно дістатися від одного міста до іншого. Умова: кожне наступне слово має починатися складом, на який закінчується попереднє. Наприклад, здійснити поїздку від *Калинівки* до *Володарки* можна так: *Калинів-ка – ка-ли-на – на-пра-во – Во-лодарка*.

Здійсніть такі поїздки: Жмеринка – Васильків, Полтава – Канів, Ялта – Калуш, Черкаси – Запоріжжя, Одеса – Коломия, Бровари – Козятин, Лубни – Коломия.

УСМІХНІТЬСЯ

– Васильку, – звернувся вчитель до учня, – як буде минулий час від дієслова «прокидатися»?

– Спати, – відповідає учень.

* * *

– Як ви впізнали, що я українець? Ви хіба чули, як я говорив по-українськи?

– Ні, але я чув, як ви говорили по-англійськи.

*Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня линеш, рідне слово.*

Д. Білоус

Лексикологія

Ви знатимете:

- що вивчає лексикологія;
- групи слів за значенням.

Ви вмітимете:

- визначати однозначні й багатозначні, загальноживані і стилістично забарвлені слова, синоніми, антоніми, омоніми;
- пояснювати значення і походження відомих слів;
- користуватися словниками;
- добирати з-поміж синонімів, антонімів найбільш відповідні контексту;
- використовувати в мовленні вивчені лексичні засоби.

Лексикологія (від *грец.* *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

§ 41. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Про те, що означають слова, скільки значень вони можуть мати, та взагалі про використання слів відповідно до їхнього значення

331

Порівняйте подані записи. У якій колонці маємо слова, а в якій – сполучення звуків? Зробіть висновок, за якої умови сполучення звуків може бути словом.

ляосе
сінет
крицяни

оселя
теніс
криниця

Лексика

Сукупність усіх слів мови, її словниковий склад називають лексикою.

Лексичне значення

Усі слова, крім службових, мають лексичне значення. **Лексичне значення – це те, що слово означає. НАПРИКЛАД,** іменник *пасажир* означає людину, яка здійснює поїздку різними видами транспорту.

Словник

Лексичне значення слова пояснюють у словниках, які називають **тлумачними**.

332

ЧОМУ ТАК? I. Поміркуйте, чому слова *вишня* і *слива* мають по два лексичних значення, а *жолудь* і *яблуна* – лише по одному.

II. Поміркуйте, чому *носом* назвали частину чайника, літака, пароплава. Як слова можуть набувати нових лексичних значень?

333 I. Прочитайте текст, визначте його тему. Випишіть слова, які найбільш характерні для опису весни. Простежте, як вони допомагають розкрити тему.

Сніг уже скрізь почав танути, з гіл'ок капали великі краплі води. Зграї пташок поверталися додому. На гілочках з'явилися невеличкі **пуп'янки**. Пахли вони чимось солодким, приємним.

За кілька днів новá несподіванка. Там, де були пахучі, липкі пуп'янки, з'явилися ніжні зелені листочки. Багато дерев укрилося квітами. **Дикі** груші, яблуні – усі вони стали вродисті та пишні. Різнобарвні квіти з'явилися на кущах: білі – на ожині, рожеві – на **шипшині**. Високо, високо зацвіли гірські фіалки (За В. Іваненко).

Ф. Захаров. Останній сніг

- II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів. Визначте також їхнє граматичне значення (рід, число, відмінок).
- III. Знайдіть у першому абзаці й обґрунтуйте вивчені орфограми.

Однозначні
слова

Слова, які мають одне лексичне значення, називають **однозначними**. **НАПРИКЛАД:** *автобус, скотч, борщ, достиглий, киянин*.

Багатозначні
слова

Слова, які мають два і більше лексичних значень, називають **багатозначними**. Такі слова означають предмети, дії, явища, які в чомусь подібні між собою. **НАПРИКЛАД,** слово *ручка* має такі значення: 1) маленька рука; 2) частина предмета, за яку його держать; 3) приладдя для письма.

334 Розкрийте значення слів *голова*, *глибокий* і *летіти* в поданих словосполученнях. Доведіть, що ці слова багатозначні.

1. Голова людини, голова поїзда, голова зборів.
2. Глибоке провалля, глибока осінь, глибокі знання.
3. Летіти на літаку, летіти на велосипеді, летіти з дерева.

335 I. Розподіліть слова на групи й запишіть: а) однозначні; б) багатозначні. Скористайтеся тлумачним словником.

Ручка, зірка, банкомат, медсестра, ноутбук, посіяти, журавель, крило, соловейко, теплий, перо, весна, помідор, ходити, корінь, підмет, Десна, корабель, холодний.

II. З одним багатозначним словом (на вибір) складіть два речення, у кожному з яких це слово вживалося б з іншим лексичним значенням.

336 **ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА.** Дайте відповіді на запитання і поміркуюте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Який журавель не літає? 2. Якою голкою не пошиєш сорочки? 3. На якому полі нічого не росте? 4. Яка стрілка не показує час? 5. Для якого кореня не треба землі? 6. З якого полотна не пошиєш сорочки?

І ТАКЕ БУВАЄ!

– Арсене, чому ти після уроків не підійшов до мого класу, як ми домовлялися? – обурився Степан.

– Я підходив, постояв біля дверей, але нікого не було.

– Ні, були! Ми всім класом після уроків сиділи на стадіоні.

– Зрозумів! – засміявся Арсен. – Просто ...

Продовжте репліку Арсена. Поясніть, що стало причиною такого непорозуміння.

337 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть багатозначні слова і поясніть лексичне значення, у якому вжито кожне з них. Які ще значення вони мають?

1. Місяць на небі зіроньки сяють. 2. До доброї криниці стежка протоптана. 3. Іди, іди дощику зварю тобі борщику у новому горщику. 4. Гонор* голову ломить а холод душу. 5. Ой у полі озéречко там плавало відéречко там козаки молодії ко-ничéньки напува́ли (*Нар. творчість*).

**Гóнор* – перебільшене уявлення про свою гідність; чванливість.

338 З'ясуйте лексичні значення виділених слів, користуючись поданими нижче відомостями з культури мовлення. Чи доречно ці слова вжито в реченнях? Відредагуйте і запишіть речення.

1. Особливо **людяні** площі й вулиці міста у свята. 2. Найважче **лічити** душу людини. 3. Софія та Максим навчаються у **музикальній** школі. 4. У Маринки **музичний** слух.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Лікувати – застосовувати ліки та інші засоби припинення болю, захворювання. *Лікувати хворого, лікувати травами.*
Лічити – називати числа в послідовному порядку, рахувати. *Лічити дні, лічити вголос.*

Людний – багатолюдний. *Людна площа.* **Людяний** – доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний учинок.*

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальна дитина, музикальний слух.* **Музичний** – який стосується музики як виду мистецтва. *Музична школа, музичний фільм.*

§ 42. ПРЯМЕ І ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Про те, як назва одного предмета (ознаки, дії) переноситься на інший, та взагалі про виразність і образність мовлення

ПРИГАДАЙМО. У яких стилях мовлення широко використовують слова в переносному значенні?

339 I. Прочитайте текст. Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вживається в ньому прикметник *золотий*. Поміркуйте, як виникають переносні значення слів.

На селі в нас казали, що в Івашка Манжули золоті руки. Коли я вперше про те почув, то став приглядатися до Івашка: які вони, золоті руки?.. Зроблені із золота і блищать, як у діда Тимофія зуби або в моєї мами сережки?.. Аж ні!.. Звичайні-сінькі, такі, як у всіх. Тоді тато пояснив: золотими їх тільки звать, тому що вони дуже вмілі. І справді, Івашко – мастак!.. За що б не взявся – одразу зробить! (За *О. Пархоменком*)

II. Складіть якомога більше словосполучень, у яких прикметник *золотий* уживався б у переносному значенні.

Пряме
значення

Переносне
значення

Багатозначні слова можуть уживатися в **прямо-му й переносному** значеннях.

Пряме значення – це властиве слову звичайне значення. **НАПРИКЛАД:** *сокіл – хижий птах родини соколинних.*

Переносне значення – це значення образне, пов'язане за смыслом із прямим. Таке значення виникло внаслідок перенесення назви одного предмета (ознаки, дії, явища) на інший на основі схожості форми, кольору, функції тощо. **НАПРИКЛАД:** *сокіл – юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю.*

ПОРІВНЯЙМО:

Пряме значення	Переносне значення
<i>гострий меч</i> <i>промінь світла</i> <i>схобити на зупинці</i>	<i>гостре слово</i> <i>промінь надії</i> <i>сходить ранок</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У тлумачних словниках переносне значення слова подано з позначкою *перен.*

340 Випишіть з кожної групи одне сполучення слів, у якому багатозначне слово вжито в переносному значенні. Складіть речення з одним виписаним сполученням.

1. Глибока криниця – глибокі знання.
2. Вершина знань – вершина гори.
3. Зерно пшениці – зерно істини.
4. Солодкий торт – солодкі слова.
5. Ллється музика – ллється вода.
6. Пливе думка – пливе корабель.
7. М'яка тканина – м'який характер.
8. Сяє обличчя – сяє сонце.

341 1. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Розкажіть, чому лелека не відлетів до вирію і хто його доглядав.

ПОКЛИК ЛЕЛЕЧИЙ

На довгих ніжках ішов великий птах. Я впізнав у ньому лелеку, званого ще бузьком. Тільки чому він записався в пішоходи, замість того, щоб міряти крилами небесні простори?

І чому йде по втоптаному сніжку так, як міг би йти по шовковій луговій траві?

Біля колодязя, де сріблилася намерзлою кригою вода, лелека спинився. Стрельнув довгою шиєю в один та другий бік, тоненько клацнув дзьобом. І потягнувся поглядом у вечірні небеса. Може, йому вже причувався в сизій висоті поклик лелечий. Але ще не час повертатися лелекам додому, ще не пора озиватися в глибоких небесах. Наприкінці серпня він не зміг одлетіти з побратимами до вирію, бо переламав крило, а тому й зостався на догляд дітей у людському гнізді (За Є. Гуцалом).

II. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. Простежте, як ці слова роблять мовлення образним, поетичним.

342 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Складіть усно з кожним словом по два сполучення: один з вас використовує подане слово в переносному значенні, а другий – у прямому.

ЗРАЗОК. *Кр́аяти**: *краяти хліб, краяти небо.*

М'який, теплий, вершина, сіяти.

**Кр́аяти* – різати що-небудь на шматки, розрізувати; *перен.* вриватися, врїзуватися в простір, у воду тощо.

343 Складіть і запишіть три речення з багатозначним словом *зелений* у таких значеннях: 1) один із семи кольорів веселки; 2) недостиглий, незрілий; 3) недосвідчений через свою молодість. Яке із цих значень переносне?

344 I. Прочитайте уривки з народних пісень. Знайдіть епітети, які виражено за допомогою прикметників, ужитих у переносному значенні. Яка роль епітетів в усній народній творчості?

1. Ой коню мій, коню, та золота грива, возьми мене, коню, де дівчина мила.
2. Шовкова трава на покоси лягає, козак дівчину та й про життя питає.
3. Стояла тополя край чистого поля. Стій, тополенько, стій, не розвивайсь, буйному вітроньку не піддавайсь.
4. Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була? Взяли ж мене поламали і в пучечки пов'язали – така доля моя! Гірка доля моя!

II. Простим чи складним є друге речення? Визначте його граматичну основу.

Малюнок Надії Бондар,
11 років

345 ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання і поміркуюте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Що біжить без ніг? 2. Що летить без крил? 3. Що плаче без сліз? 4. Яким словом можна зігріти? 5. Якого променю не побачиш?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова з переносним значенням роблять мовлення виразним, образним, поетичним. Тому їх широко використовують у художньому стилі.

346 I. Доберіть до поданих іменників прикметники або дієслова з переносним значенням. Утворені сполучення запишіть.

Земля, річка, сонце, хмаринка, листя, ліс, весна.

II. Напишіть твір-опис на тему «Пробудження весни» (5–7 речень), використавши деякі з утворених сполучень слів, а також епітети й порівняння. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися?

§ 43. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ (НЕЙТРАЛЬНІ) І СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА

Про те, які слова закріпилися за тим чи іншим стилем мовлення, а які можна вживати без будь-яких обмежень

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте стилі мовлення?

347 Прочитайте речення. Визначте, з яким стилем мовлення співзвучне кожне з них. Яке з виділених слів властиве мовленню науковців, а яке доречно вживати лише в усному невимушеному спілкуванні?

1. З давніх часів людина використовує природні **волокнисті** матеріали для виготовлення одягу й різних предметів домашнього вжитку (*З підручника*). 2. Ти послухав би, що він каже. Він каже... Та що ти **тямиш**? (*М. Коцюбинський*).

Загально-
вживані

Слова, які вживають в усіх стилях мовлення, називають загальновживаними (нейтральними).

НАПРИКЛАД: *хліб, банк, спати, великий, сім, мало.*

Стилі-
стично
забарвлені

Слова, які вживають лише в окремих стилях мовлення або в одному з них, називають стилістично забарвленими.

НАПРИКЛАД: *дітлашня, жаднюга, фотосинтез.*

Групи стилістично забарвлених слів

Назва групи	Стиль, у якому вживаємо слова	Приклади
Наукова лексика	Науковий	<i>доданок, молекула, прислівник</i>
Офіційно-ділова лексика	Офіційно-діловий	<i>інструкція, міністерство, ініціювати</i>
Суспільно-політична лексика	Публіцистичний	<i>парламентар, демократія, загальнодержавний</i>
Розмовна лексика	Розмовний, художній	<i>мобіла, шкандибати, прочухан</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У художніх творах розмовні слова вживають для характеристики персонажів.

Емоційна лексика

Серед стилістично забарвлених слів окрему групу становить **емоційно-експресивна лексика**. Вона служить для вираження почуттів, емоцій, позитивних чи негативних оцінок. **НАПРИКЛАД:** *дитинчата, білявенький, ніженьки, дубище, здоровило, базікати, збіговисько*. Емоційно-експресивні слова вживають переважно в **розмовному і художньому** стилях.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У словниках біля розмовних слів роблять помітку *розм.*, зневажливих – *зневажл.*, пестливих – *пестл.* тощо.

348 Випишіть стилістично забарвлені слова. Визначте, у якому стилі може бути використане кожне з них. Чим ці слова відрізняються від загальноживаних?

Швидко, радіус, супермаркет, зирити, дивитися, ледащо, ферма, функціонувати, гриль, серденько, високий, загальнонародний, велик, реклама, суфікс, відфутболити, військово-патріотичний, жити, фотосинтез, декларація*, дітлашня.

**Декларація* – офіційна заява з приводу чогось, урочисте проголошення яких-небудь принципів, а також документ, у якому вони викладені.

349 I. Прочитайте текст та визначте його стиль мовлення. Знайдіть стилістично забарвлені слова, обґрунтуйте доцільність їх використання.

Бобри, переселені в новій ставок або річку, одразу ж беруться за гідробудування*. І у водоймі вище греблі змінюється фауна. З'являється багато молюсків, водяних комах і їхніх личинок, а це принадажує водоплавних птахів. До повалених бобрами дерев приходять жититися зайці, копитні тварини, мишовидні гризуни (*З підручника*).

**Гідробудування* – будівництво споруд для використання води.

II. З'ясуйте, чи вжито в тексті слова в переносному значенні. Якщо ні, то чим це можна пояснити.

350 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Уявіть, що у вас з'явилася нагода звернутися одним-двома реченнями до дорослих від імені всіх дітей планети. Що ви сказали б?

351 Хто зможе дібрати таку синонімічну пару, у якій одне слово було б стилістично забарвленим, а інше – нейтральним? **НАПРИКЛАД**: *плакати, рюмса-ти*.

352 I. Розгляньте репродукцію картини «Жінка з полотном».

К. Трутовський. Жінка з полотном

II. Уявіть себе в ролі екскурсовода. Перед вами група п'ятикласників. Розкажіть їм, що ми бачимо на картині «Жінка з полотном». У розповіді використовуйте емоційно-експресивну лексику. Чи доречною в цій ситуації буде офіційно-ділова чи суспільно-політична лексика?

353 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть стилістично забарвлені слова. Для яких стилів мовлення вони характерні та чи доречно вжиті в реченнях?

1. Двометровий здоровило Грицько був як кажуть у гарячому купаній. Слово йому скажи – він уже **заводиться** (*В. Нестайко*). 2. Побазікати можна і з приятелем а помовчати – лише з вірним другом (*О. Ільченко*). 3. У демократичних державах конституційно затверджені принципи свободи віросповідання світогляду та **совісті** (*З виступу*). 4. Епітет виділяє в зображуваному якось характерну рису визначальну якість явища чи предмета індивідуалізує їх (*З підручника*).

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Яке фонетичне явище відбувається за вимови цих слів?

354 Прочитайте речення. Чи всі слова в них ужито доречно? Відредагуйте речення.

1. Коли я грався на вулиці, мій телефон перестав функціонувати. 2. Спасибоньки Вам за позитивне вирішення питання, порушеного в моєму зверненні. 3. Велосипед брата перейшов у моє розпорядження. 4. У золотистих промінцях вранішнього сонця виблискували на травиці атмосферні опади.

§ 44. СИНОНІМИ

Про особливості слів-синонімів, їхню роль у мовленні та взагалі про красу й багатство української мови

ПРИГАДАЙМО. Що таке синоніми?

355 Прочитайте речення і знайдіть слова-синоніми, які означають *настання світанку, ранку*. Які ще слова з таким же лексичним значенням ви знаєте? Доведіть, що синоніми урізноманітнюють мовлення. За потреби скористайтеся довідкою.

1. Почало світати... Зорі меркли в синьому небі, само воно біліло (*Панас Мирний*). 2. Розвиднялось. Світлішало небо, бліднули зорі (*О. Іваненко*). 3. Іще надворі й не сіріє, а Клим уже до річки йде (*С. Воскресенко*). 4. Гості роз'їхались уже, як дніло надворі (*І. Нечуй-Левицький*).

ДОВІДКА. Світати (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.

Ознаки
синонімів

Синоні-
мічний ряд

Роль
у мовленні

Синоніми – це слова, різні за звучанням, але однакові чи близькі за лексичним значенням.
НАПРИКЛАД: *красивий, гарний, привабливий, чарівний, чудовий.*

Синоніми утворюють **синонімічні ряди**. У синонімічному ряду є **опорне** (стрижневе) слово, яке виражає найзагальніше значення синонімів. У словнику синонімів його подають першим.

Синоніми допомагають:

→ точніше висловити думку

→ уникнути повторів

→ зв'язати речення в тексті

→ зробити мовлення виразним, образним

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

356 I. Спишіть речення. Підкресліть синоніми як члени речення та надпишіть над цими словами частину мови. З якою метою автори скористалися синонімами?

1. Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадає її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність? (*О. Довженко*). 2. Величезні, гігантські кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах (*М. Коцюбинський*). 3. Місяць тихо, крадькома викочується увесь на небо (*М. Коцюбинський*). 4. Небо гуготило, ревло, клекотало, біснувалося, сліпуче розверзало свої нетрі (*Є. Шморгун*).

II. Знайдіть у реченнях стилістично забарвлені слова. Поясніть їхню роль.

III. Поясніть уживання розділових знаків при однорідних членах речення.

357 I. Прочитайте текст, обираючи з поданих у дужках синонімів найбільш доцільний. Обґрунтуйте свій вибір.

СОКІЛ-БОРИВІТЕР

Я (*йшов, крокував, прямував, ступав*) лугом і (*несподівано, раптом, миттю, зненацька*) помітив, що високо над травною, тріпочучи крилами, висить на одному місці птах. Я подивився в бінокль і побачив (*маленького, невеликого, мізерного*) сокола-

боривітра... Він (*уважно, пильно, зосереджено*) дивився вниз і раптом, щось **помітивши**, каменем упав у траву. Одна мить – і в кігтях у нього було мишеня, що небережно **визирнуло** з нірки. Як же міг птах здалеку (*помітити, побачити, углядіти*) свою **крихітну** здобич?

Справа в тому, що багато хижих птахів володіють дивовижно (*проникливим, гострим, далеким*) зором. І помічає боривітер мишеня за десятки метрів (*За В. Танасійчуком*).

II. Доберіть до виділених слів синоніми. Усно перекажіть прочитане, використовуючи дібрані синоніми.

358

Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди й запишіть. Підкресліть опорне (стрижневе) слово кожного ряду. Поясніть відмінність у відтинках лексичного значення синонімів одного з рядів. Перевірте виконання завдання за допомогою словника синонімів, поданого в додатках.

Говорити, запашний, нещастя, гущавина, уздріти, балакати, гомоніти, зарості, углядіти, хащі, лихо, духмяний, нещастя, пахучий, нетрі, побачити, біда, ароматний.

359

ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першій парі словосполучень виділені слова є синонімами, а в другій – ні.

1. **Глибока** яма, **бездонне** провалля.
2. **Глибокий** сон, **бездонне** провалля.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кожне значення багатозначного слова має «свої» синоніми.

ПОРІВНЯЙМО:

- ✓ *тихий* чоловік – *слухняний, лагідний, мовчазний*;
- ✓ *тихий* голос – *слабкий, приглушений, ледве чутний*;
- ✓ *тихий* хід – *безшумний, повільний, неквапливий*.

360

Доберіть синоніми до слова *добрий* у поданих сполученнях. Що слід враховувати, виконуючи це завдання?

1. Добрий обід.
2. Добра людина.
3. Добрий урожай.
4. Добре слово.

361

Доберіть якнайбільше синонімів до слів: а) *йти* (роблячи кроки, пересуватися); б) *говорити* (передавати щось словами); в) *швидкий* (який швидко біжить, летить тощо).

362

I. Доберіть по 2–3 синоніми до кожного з поданих слів. Утворені синонімічні ряди запишіть. Визначте відмінність у відтінках лексичного значення (якщо вони є) синонімів одного з рядів.

Радісний, ввічливий, думати, завірюха, повільно.

II. З двома синонімами одного ряду (на вибір) складіть і запишіть речення.

363

Прочитайте уривок з народної пісні. Знайдіть синоніми та простежте, як вони сприяють відтворенню найтонших почувань. Поясніть роль синонімів в усній народній творчості.

Скажи мені правду, мій добрий козаچه,
Що діяти серцю, коли заболить?
Як серце застогне і гірко заплаче,
Як дуже без щастя воно защемить?

364

Відредагуйте речення, замінивши одне зі спільнокоренових слів синонімом. Відредаговані речення запишіть. Розкажіть про роль синонімів у мовленні.

1. Мама робила в лікарні й пишалася своєю роботою. 2. Сніжна заметіль замела все навколо. 3. Навіть у вихідний день до школи прийшло багато школярів. 4. Помітивши за вікном товариша, хлопець непомітно вислизнув з хати. 5. У повідомленні повідомлялося про новий кінофільм.

§ 45. АНТОНІМИ

Про слова з протилежним лексичним значенням, їхню роль у тексті та взагалі про точність і виразність мовлення

ПРИГАДАЙМО. Що таке антоніми?

365

Прочитайте речення. Знайдіть у них антоніми. У якому реченні антоніми вжито лише для чіткого розрізнення понять, а в якому вони виступають ще й засобом створення образності? На основі спостереження зробіть висновок про роль антонімів у мовленні.

1. Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя (*У. Самчук*).

2. Щоб визначити правий і лівий береги річки, треба стати обличчям у напрямі течії (*З підручника*).

Ознаки антонімів

Антоніми – це слова з протилежним лексичним значенням.

Антоніми завжди виступають **парами** і є словами тієї самої частини мови. **НАПРИКЛАД:** чорний – білий, день – ніч, вгорі – внизу, іти – стояти.

Багатозначне слово може мати кілька антонімічних пар. **ПОРІВНЯЙМО:**

- ✓ *тихий* (який здійснюється повільно) – *швидкий*;
- ✓ *тихий* (який звучить слабо) – *голосний*;
- ✓ *тихий* (без хвилювання) – *тривожний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова типу *старий – нестарий* не є антонімами, бо перше слово стверджує наявність ознаки, а друге – просто її заперечує. Але слова *воля – неволя*, *друг – недруг* є антонімами, бо в цих випадках префікс *не-* формує слово з новим лексичним значенням.

Роль у мовленні

Антоніми допомагають:

- чітко розрізнити поняття
- висловити протилежні думки
- яскраво й образно показати різні явища

366 Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Випишіть антонімічні пари і поясніть їхню роль у тексті.

Територію, на якій чергуються ділянки лісу і степу, називають лісостеповою зоною. Тут тепле літо й помірно холодна зима. Опадів випадає менше, ніж у зоні мішаних лісів, але більше, як у степах. На степових ділянках переважає чорноземний ґрунт. Природні умови сприятливі для росту і розвитку дикорослих та багатьох культурних рослин. У цій зоні переважно трапляються ділянки листяних лісів (*З підручника*).

367 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому слова в першій парі є антонімами, а в другій – ні.

1. Північ – південь.
2. Північ – схід.

368 I. Замініть прикметники у словосполученнях антонімами. Запишіть утворені словосполучення. Скористайтеся словником антонімів.

Старе дерево, старий велосипед, глибока річка, глибокі знання, тихе щebetання, тихий сон, свіжий хліб, свіжий огірок.

II. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення з однорідними членами.

369

Хто добере більше антонімів, за допомогою яких можна порівняти два малюнки?

370

I. Спишіть прислів'я, вставляючи в кожному з них пропущений антонім до виділеного слова. Визначте частини мови антонімів. Вивчіть напам'ять два прислів'я (на вибір).

1. Не несися **високо**, бо ... сядеш. 2. Хоч **далеко**, та ходить легко, а хоч ..., та ходить слизько. 3. Лучче з **доброго** коня впасти, ніж на ... їхати. 4. **Мудрого** шукай, ... обходь. 5. **Дешево** юшку надвір виливають, а ... поїдають. 6. **Праця** чоловіка годує, а ... марнує.

II. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

371

Складіть і запишіть діалог (6–7 реплік) на тему «Погода». Використайте в діалозі порівняння, а також подані або дібрані самостійно антонімічні пари.

Спекотно – холоднувато; північний – південний; вранці – ввечері; радісно – сумно.

§ 46. ОМОНІМИ

Про слова, які звучать однаково, але мають різне значення, та чим такі слова відрізняються від багатозначних

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають багатозначними?

372

Прочитайте пари сполучень, у яких виділені слова є омонімами. З'ясуйте, чи однаково вимовляємо й пишемо виділені в парах слова. А чи однакові вони за лексичним значенням? На основі спостереження зробіть висновки про особливості омонімів.

Маленький **ніс** – **ніс** книжку;
водяна **пара** – **пара** коней;
дерев'яна **лава** – вулканічна **лава**.

Ознаки
омонімів

Слова, які однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, називають омонімами. **НАПРИКЛАД:**

кран – кран

коса – коса

Омонімія
і багато-
значність

Омоніми потрібно відрізнити від багатозначних слів. **ПОРІВНЯЙМО:**

Багатозначне слово	Омоніми
✓ крило (птаха, літака) Лексичні значення цього слова пов'язані між собою, впливають одне з одного	✓ кран (умивальника) ✓ кран (підйомний) Ці слова не пов'язані між собою лексичним значенням

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При омонімії маємо **різні слова**, а при багатозначності – **одне слово** з кількома значеннями.

373 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з омонімами своєї групи, уникаючи двозначності. Про результати виконання завдання розкажіть один одному.

1. Бал (шкільна оцінка) – бал (вечір відпочинку);
балка (яр з пологими схилами) – балка (колода).
2. Лютий (назва місяця) – лютий (злий);
чередá (рослина) – чередá (гурт свійських тварин).

374 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першій парі речень виділені слова є омонімами, а в другій – ні.

1. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – З-під шапки виглядав **вихор** волосся.

2. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – **Вихор** війни пронісся по країні.

375 І. Прочитайте каламбури, побудовані на омонімії. Доведіть, що однозвучні в кожному з них слова – омоніми.

1. Хто це там навколо хижі
Протоптав глибокий слід?
Може, близько звірі хижі?
Обережним бути слід!

2. «Нас з Китом у морі кільки!» – похвалилась Крабу Кілька
(Г. Гарченко).

II. Спробуйте скласти подібні жартівливі віршики з омонімами.

376 Визначте, у яких парах словосполучень є багатозначні слова, а в яких – омоніми. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Теплий день, теплий погляд.
2. Степова чайка, козацька чайка.
3. Веселі діти, нікуди діти. 4. Чиста совість, чиста тарілка. 5. Перлובה крупа, перлובה намисто. 6. Чашечка квітки, чашечка для кави. 7. Вити гніздо, голосно вити. 8. Склад будматеріалів, склад слова.

ОМОНІМИ

багатозначне слово

377 Складіть: а) два речення з багатозначним словом *ключ* так, щоб це слово було вжито з різними значеннями; б) два речення із словом *ключ* так, щоб відповідні слова виступали омонімами.

І ТАКЕ БУВАЄ!

– Оленко, я назбирав повний кошик лисичок! – похвалився Андрій.

– А ці лисички не повтікали з кошика? – здивувалася дівчинка.

– Та ні.

– Значить, вони не вміють бігати.

Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між Андрієм і Оленкою?

378

I. Спишіть речення, підкресліть омоніми, надпишіть над ними частину мови.

1. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. творчість*). 2. Пам'ятаю, вишні доспівали, наливаючись сонцем в саду (*В. Сосюра*). Друзі тихо доспівали свою пісню. 3. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, як ключ (*О. Різниченко*).

II. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією два слова, у кожному з яких кількість звуків і букв різна.

Лексичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Пояснити лексичне значення слова.
2. Визначити, однозначним чи багатозначним є слово.
3. Визначити, у прямому чи переносному значенні вжито слово.
4. Дібрати до нього синоніми, антоніми (якщо можливо), назвати його омоніми (якщо є).

379 I. Спишіть перший абзац тексту «Поклик лелечий» (вправа 341). Підкресліть орфограми.

II. Виконайте усно лексичний розбір слів *великий* і *шовковий*, ужитих у списаному уривку.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО		НЕПРАВИЛЬНО
Українською	Російською	
будь-яка мелодія через тиждень чекали дві години заважати працювати замовити рингтон перекладати текст йому щастить	любая мелодия через неделю ждали два часа мешать работать заказать рингтон переводить текст ему везет	люба мелодія через неділю чекали два часа мішати працювати заказати рингтон переводити текст йому везе

§ 47. ПОХОДЖЕННЯ (ЕТИМОЛОГІЯ) СЛОВА

Про те, як народжуються слова та як вони набувають нових значень, розширюють або звужують старі

380 Розкажіть про походження назви вашого міста (села, селища) чи іншого населеного пункту вашого краю. Чи згодні ви з твердженням, що історія будь-якого населеного пункту – це частина історії країни?

Походження слів

Найстаріші слова *сонце*, *син*, *хліб* та багато інших прийшли до нас із далеких часів. Їхнє походження оповите тьмою віків. Проте є багато слів, походження яких доволі прозоре. **НАПРИКЛАД:** *всудихід*, *морозиво*, *водолаз*, *жовтень*.

Розвиток
слів

У процесі розвитку суспільства слова можуть набувати нових значень, розширювати або звужувати старі. **НАПРИКЛАД**, слово *стріляти* спочатку означало «випускати стріли з лука», а нині ним називають стрільбу з будь-якої зброї. Слово *чорнило* спершу означало будь-яку чорну рідину, а зараз – рідину, якою пишуть, і вона може бути різного кольору.

Етимологія

Походження слова ще називають **етимологією**. Походження слова можна з'ясувати за **етимологічним словником** або **довідником**.

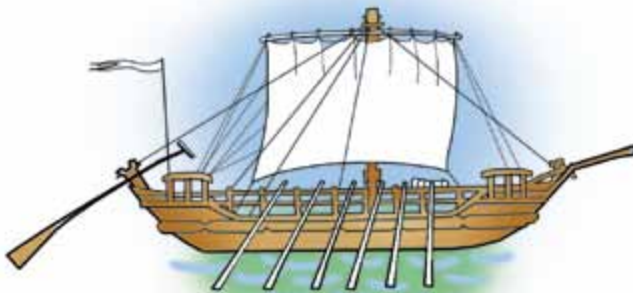
381

I. Прочитайте текст. У підручнику з якого шкільного предмета його можна було б розмістити? Розкажіть, що нового ви дізналися із цього тексту.

КОЗАЦЬКІ СЛОВА

Козаки були вмілими воїнами не тільки на суходолі, а й на морі. Їхні славнозвісні човни, які називалися чайками, не боялися ні бурі, ні оснащених важкими гарматами турецьких галер. Слово *чайка* походить од тюркського «чаїк-каїк», що значить *човен, дубок*. Чайки були, як правило, понад 12 метрів завдовжки. На кожному сідало кілька десятків веслярів. Козацький флот інколи мав до сотні морських чайок і був грізною зброєю в боротьбі з ворогом.

Слово *козак* також прийшло до нас із тюркських мов, де воно означало «вільна людина; шукач пригод, бродяга» (За *М. Слабошпицьким*).

Козацька «Чайка»

II. Доповніть усно прочитане своїми міркуваннями про значення козацтва для України. Чому необхідно знати історію своєї країни?

382 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що іноземець попросив вас розповісти щось з історії України. Про що (кого) найперше ви розповіли б?

383 Поясніть походження поданих слів, користуючись етимологічними підказками. Які із цих слів із часом розширили своє значення?

Слово	Етимологічна підказка
Альбом	Давні римляни писали різні повідомлення на столах з побіленою поверхнею. У перекладі з латинської мови слово <i>альбом</i> означає «білий»
Олівець	Колись спеціальні палички для письма виготовляли з олова
Березень	Однією з перших прокидається від зимової дрімоти береза

384 Прочитайте уривок з вірша Дмитра Білоуса. Розкажіть, як автор пояснює походження слова *кенгуру*. Які інші цікаві історії про походження слів ви знаєте?

ВИПАДКОВА НАЗВА

Коли англійці ступили вперше до австралійців на материк і там уздріли якусь тварину – сумчасте диво на двох ногах, – подивувались якусь хвилину, аж гульк – тубілець іде на шлях.

Англієць якось йому зненацька: – Що за тварина ця чудернацька? – Та слів англійських не чувши й близько, низнав плечима той: – Кенгуру! (що означає по-австралійськи «не розумію», «не розберу»).

Отак і стало це кенгурисько відоме в світі як кенгуру.

Д. Білоус

385 Дізнайтеся з довідкової літератури, що означає ваше ім'я та яке його походження.

386 І. Поясніть лексичне значення та походження трьох з поданих слів (на вибір). Які словники допоможуть вам правильно виконати завдання?

Академія, портфель, одеколон, ескімо, бібліотека, канікули, гривня, футбол.

II. Уявіть, що ви берете участь у телевізійному шоу юних ерудитів. Підготуйте невеликий виступ (1–2 хвилини), у якому розкрийте значення і походження одного з поданих слів (на вибір).

Для вас, допитливі!

Чи знаєте ви, що слово *воротар* спочатку вживалося із значенням «сторожа біля воріт»? Багато цікавих історій про життя слів та культуру мови ви можете знайти на сторінках книжок **Євгенії Чак «Мандрівка в Країну слова»** і **«Таємниці слова»**.

Про те, що вас найбільше вразило в цих книжках, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 48. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ»

387

I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Що символізують кольори українського прапора?

Малюнок Богдана Грищенка, 12 років

ПРАПОР УКРАЇНИ

Єдиного офіційного **прапора** в Київській Русі не було. Кожен із князів мав власний стяг. Спочатку на прапорах зображали фантастичних тварин і рослини, а після прийняття християнства – хрест і святих.

У Запорозькій Січі кожен полк, **сотня** мали свій стяг. Особливо популярними були **малинові** прапори, однак часто траплялися й синьо-жовті.

1918 року Центральна Рада визначила синьо-жовтий прапор **державним** символом Української Народної Республіки.

Його кольори символізували чисте небо, що розкинулося над жовтим морем хлібного лану.

Нині синьо-жовтий прапор повернувся до нас як символ державності України. Гордо замайорів він на нашій землі (*З довідника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичні значення виділених слів. Які із цих слів однозначні, а які – багатозначні? Який словник може вам знадобитися для виконання цього завдання?

2. Чи є в тексті слова, вжиті в переносному значенні? Складіть і запишіть речення зі словом *чисте*, ужитим у переносному значенні.
3. Знайдіть у тексті стилістично забарвлені слова. Обґрунтуйте доцільність їх використання.
4. Який синонім до слова *прапор* ужито в тексті? З якою метою? Виберіть з тексту 2–3 слова, які можна замінити синонімами. Запишіть синонімічні ряди.
5. Виконайте усно лексичний розбір слів *прапор*, *державність*.
6. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.

388 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Що найперше постає у вашій уяві, коли вимовляєте слова «рідний край»? Із чого, на вашу думку, починається Батьківщина?

389 Випишіть з текстів казок, народних пісень 4–5 речень з епітетами, порівняннями чи синонімами. Яка роль цих засобів в усній народній творчості?

І ТАКЕ БУВАЄ!

– Сергію, приходь до мене дивитися новий фільм. А ще я познайомлю тебе зі своєю бабусею.

– А вона не буде розпитувати мене про мої оцінки в школі? Ти ж знаєш, що в мене з математикою не все гаразд.

– Ні, моя бабуся дуже тактична людина.

– Невже вона володіє майстерністю ведення бою? – здивувався Сергій.

Поясніть, чому здивувався Сергій. Про яку рису характеру бабусі хотів сказати його товариш?

390 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Знайдіть помилки в оголошеннях. Відредагуйте усно ці повідомлення.

Кіоск не працює. На больничному.

У продажу є соняшникове масло.

Увага! Поїзд прибуде із запізненням на два часа.

Вчасно і якісно виконаємо любе ваше замовлення.

Оголошуємо набір учнів до музикальної школи.

391 І. Спишіть речення, уникаючи лексичних помилок. Поясніть суть допущених помилок. Скористайтеся відповідями в додатках

1. Мандрівка тривала дві неділі.
2. По радіо звучала його любима пісня.
3. Наталка старанно відноситься до своїх обов'язків.
4. Сергійко вірно відповів на запитання вчительки.
5. Назар на уроках уважний, не мішає іншим.
6. Слідуюче заняття гуртка відбудеться через тиждень.

II. Проведіть спостереження за мовленням ваших однокласників. На основі зібраного матеріалу підготуйте таблицю «Говори правильно».

392 Підготуйте усне повідомлення на одну з мовознавчих тем: «Краса і багатство української синонімії», «Омоніми та багатозначні слова в мові», «Загальноновживані та стилістично забарвлені слова», «Походження слова».

393 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Лексикологія» я навчився (навчилася) багато нового. Наприклад...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. У переносному значенні вжито всі виділені слова рядка
 - А відкритий характер, грати на скрипці, глибока печаль
 - Б запашний коровай, ніс людини, теплий погляд
 - В холодний погляд, спадає вечір, рожеві мрії
 - Г висока тополя, телефонувати друзів, гірка правда
2. Стилiстично забарвленими є всі слова рядка
 - А телик, периметр, кумекати
 - Б планшет, епохальний, квітень
 - В псевдоідея, кохання, куцохвостий
 - Г відгомоніти, цікавий, відозва
3. Синонімічний ряд утворюють слова
 - А золотий, золотим, золоті
 - Б заморозки, приморозки, сніжки
 - В гіллястий, крилатий, розкидистий
 - Г ледарювати, лінивий, байдикувати
4. Омоніми використано в рядку
 - А золота голова – золотий перстень
 - Б хитра лисичка – зібрати в кошик лисички
 - В людина стогне – земля стогне
 - Г гострий ніж – гострий на язик
5. Лексичну помилку допущено в рядку

А плутати слова	В вимикати світло
Б освітлена вулиця	Г мішати вчитися

6. Складіть два речення зі словом *гарячий* так, щоб у першому реченні це слово вживалося в прямому значенні, а в другому – в переносному.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що вивчає лексикологія?
2. Що називають лексичним значенням слова?
3. Дайте визначення прямого й переносного значень слів. Як виникає переносне значення? Наведіть приклади.
4. Розкажіть про поділ слів на загальнозживані (нейтральні) та стилістично забарвлені. Наведіть приклади.
5. Що таке синоніми? Розкрийте їхню роль у мовленні.
6. У чому особливість омонімів? Наведіть приклади таких слів.
7. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів? А чим подібні?
8. Які слова називають антонімами? Поясніть їхню роль у мовленні. Наведіть приклади.
9. Що таке етимологія слова? Розкажіть про походження кількох слів (на вибір).
10. Розкажіть, з якою метою укладають словники. Які словники ви знаєте? У чому особливість кожного з них?

Об'єднайтеся в групи. Придумайте та розіграйте в ролях рекламний ролик (сценку) на одну з поданих тем.

Проект

1. СЛОВА – СКАРБИ.

Ця реклама має спонукати правильно добирати слова у властивому для них значенні.

2. ПЕРЛИНИ СИНОНІМІЇ.

Ця реклама має переконати в тому, що синоніми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

ЯК ЦЕ БУЛО

БУТЕРБРОД ЧИ САНДВІЧ?

Слово *бутерброд* німецьке, воно складається з двох слів: *бутер* – «масло» і *брот* – хліб. Проте у нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб із сиром, ковбасою, повидлом, а масла може й не бути. Цікаво, що німці наші «бутерброди без масла» звать *тартинами*. Про *сандвіч* розповідають таку історію: лорд Джон Сандвіч був пристрасним гравцем. Не бажаючи відриватися від карт, щоб повечеряти, він придумав зручний для нього вид бутерброда. Шматочок м'яса чи сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне кажучи, те, що ми беремо із собою до школи, в дорогу, – є не що інше, як сандвіч, хоча ми зємо його теж бутербродом (А. Коваль).

СЛОВО ПРО СЛОВО

✓ Слово *пломбір* походить від назви французького міста Пломб'є. Саме тут і придумали цей вид морозива.

✓ Слово *магнолія* (рослина) завдячує прізвищу французького ботаніка XVII століття Магнолю.

✓ Слова *футбол*, *баскетбол*, *волейбол* мають спільну батьківщину – Англію. Частина *бол* (ball) у цих словах – по-англійськи «м'яч». А перші частини різняться: *фут* – «нога», *баскет* – «кошик», *волей* – «політ».

✓ Є слова, які за життя «придбали» величезне багатство значень. Наприклад, дієслово *ставати* має більше 20 значень, *іти* – аж 30, а іменник *крило* – 10.

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Якої коси не розчешеш? 2. Яким ключем хати не замкнеш? 3. На якій лаві не всидиш? 4. Яка мушка не літає? 5. Яку чéреду не женуть на пасовище?

УСМІХНІТЬСЯ

* * *

- Дівчинко, ти любиш солодкий стіл?
- Ні, я люблю солодкі десерти.

* * *

- У якому під'їзді ти живеш?
- Я живу в квартирі, а не в під'їзді, – обурився хлопець.

У тобі, мово, несяжна душа народу.

С. Плачинда

Будова слова. Орфографія

Ви знатимете:

- з яких значущих частин складаються слова;
- особливості будови вивчених частин мови.

Ви вмітимете:

- розбирати слова за будовою;
- розрізняти форми слова і спільнокореневі слова;
- складати речення з використанням слів із суфіксами і префіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Будова слова – це розділ науки про мову, що вивчає значущі частини слова, їхнє значення і функціонування.

§ 49. ОСНОВА СЛОВА І ЗАКІНЧЕННЯ. ЗМІННІ ТА НЕЗМІННІ СЛОВА

*Про те, що виражають основа слова і закінчення,
про нульове закінчення, а також про слова,
які не мають закінчень*

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Як визначити закінчення у слові?

I. Прочитайте словосполучення. Визначте в них головні й залежні слова.

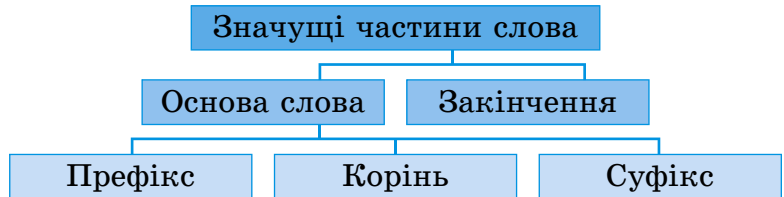
Рвати **яблука**, **вишневого** варення, **працювали** за комп'ютером.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. У якому відмінку й числі вжито виділений іменник?
2. У якому числі, відмінку й роді вжито виділений прикметник?
3. У якій особі й числі вжито виділене дієслово?
4. Яка значуща частина слова допомогла вам відповісти на ці запитання?

Значущі частини

Слово має здатність ділитися на найменші **значущі частини**, які є будівельним матеріалом для слова.

Закінчення

Закінчення – це значуща частина слова, яка змінюється. **НАПРИКЛАД:**

соловейк ☐	зимов ☐	ход ☐	ліс ☐
соловейк ☐	зимов ☐	ход ☐	ліс ☐
соловейк ☐	зимов ☐	ход ☐	ліс ☐

Нульове закінчення

Закінчення може бути **звуковим** і **нульовим**.

Звуковим називають закінчення, що виражене звуком і позначене на письмі буквою.

Нульовим називають закінчення, що не виражене звуком і не позначене буквою. **ПОРІВНЯЙМО:**

Роль
закінчення

Основа

Слова з нульовим закінченням	Слова зі звуковим закінченням
хліб □ яблунь □	хліб ом яблун і

Закінчення служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні. Закінчення виражає **граматичне значення** слова (*рід, число, відмінок, час тощо*). **НАПРИКЛАД**, у слові *хліб* □ нульове закінчення виражає таке граматичне значення: чоловічий рід, однина, називний відмінок.

Основа слова – це частина слова без закінчення. **НАПРИКЛАД**: *дуб*, *блакитний*, *прочитали*.

Основа виражає **лексичне значення** слова. До її складу входить корінь, а також префікс (префікси) і суфікс (суфікси). **НАПРИКЛАД**: *ліс*, *гірський*, *приклад*, *заземлений*.

395 I. Використавши подані слова, відновіть прислів'я і запишіть. Позначте закінчення в тих словах, форму яких ви змінили.

1. Голова, без, розум, як, ліхтар, без, свічка. 2. І, сила, перед, розум, никну. 3. Що, написано, перо, не, вивезеш, і, віл. 4. Їж, борщ, з, гриби, держу, язик, за, зуби. 5. Гарними, розмови, гості, не, наситиш.

II. Підкресліть слова, у яких закінчення виражає граматичне значення множини.

396 I. Знайдіть форми п'яти слів. Запишіть окремо форми кожного слова. Позначте закінчення та основу. Визначте усно граматичні значення 3 слів (на вибір), виражені закінченнями.

Біжимо, **ніч**, шелестимо, зеленій, картоном, ночами, біжиш, зеленого, ночі, шелестиш, зелене, біжу, картону, зелений, біжать, **картон**, ніччю, шелестять.

II. Доведіть, що виділені слова мають нульове закінчення. Поясніть лексичне значення цих слів. Яка частина слова є носієм лексичного значення?

397 Назвіть якомога більше закінчень, які може мати кожне з поданих слів.

Веселка, веселковий.

Незмінні
слова

Закінчення мають лише **змінні** слова. **Незмінні** слова не мають закінчень.

Незмінними є:

- прислівники (*зверху*, *вночі*, *високо*);
- неозначена форма дієслова (*ходить*, *читає*);
- окремі іменники іншомовного походження (*кіно*, *поні*, *журі*, *ательє*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова з **нульовим закінченням** потрібно відрізнати від слів, у яких немає закінчень. Так, слова *дуб*, *будинок* мають нульове закінчення, яке стає звуковим («видимим») при зміні слова. А слова *наодинці*, *швидко* закінчень не мають, бо це **незмінні** слова.

398 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в словах першої групи є закінчення, а другої – немає.

1. Далеко *ий*, гор *а*, літ *о*, **вихід**.
2. Далеко, вгорі, влітку, ходити.

399 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Випишіть по-спідовно незмінні слова. Обміняйтеся зошитами й перевірте правильність виконання.

Ключ. Підкресліть у кожному виписаному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв можна прочитати назву міста, в якому знаходиться зображений на фото замок.

Замок

Група 1. Узимку, веселка, журі, гортати, горобець, обідати, далекий, раненько, образно, написаний, далеко.

Група 2. Улітку, веснянка, жувати, солодкий, голосно, обгородити, вибігаю, радіти, опівночі, червоний, дивно.

400 I. Запишіть слова в три колонки: а) зі звуковим закінченням; б) з нульовим закінченням; в) без закінчення (незмінні).

Лісник, лісники, далеч, далеко, далекий, височина, високо, вись, вчора, вчорашній, поні, кінь, зебра, перехід, виходити, ходжу, малювати, малюнок, зоопарк, арена, метро, осінній.

II. Із двома словами останньої колонки (на вибір) складіть і запишіть речення. Підкресліть ці слова як члени речення.

§ 50. КОРІНЬ СЛОВА.

СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА

Про те, як правильно визначити корінь у слові, про слова зі спільним коренем, а також про роль цих слів у тексті

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь слова?

401 I. Прочитайте вірш. Поміркуйте, чи можна виділені слова вважати спільнокореневими. Зробіть висновок про особливості спільнокореневих слів.

Світлячка, що в травах мерехтів,
Обережно вніс я до **світлиці**.
Вимкнув **світло**, але він **світиться**
В кам'яному брані не хотів.

Я тоді надвір його узяв,
І стріпнулись криленята кволі,
І, відчувши, що ізнов на волі,
Світлячок од щастя засіяв.

М. Луків

II. Поміркуйте, чи будуть спільнокореневими слова *світлячок* і *світлячка́*.

*Корінь
слова*

Корінь слова – це головна значуща частина слова, яка спільна для всіх спільнокореневих слів і виражає їхнє загальне лексичне значення.

НАПРИКЛАД: *літо*, *літечко*, *по-літньому*, *влітку*.
Усі ці слова пов'язані загальним лексичним значенням – віднесеності до пори року, що настає після весни. Це значення виражає корінь *літ*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Унаслідок чергування звуків корінь може змінювати свій звуковий склад. **НАПРИКЛАД:** *друг* – *друзі*; *сидіти* – *сиджу*; *вітер* – *вітру*.

Спільно-кореневі слова

Слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями називають **спільнокореневими**. **НАПРИКЛАД:** *мороз*, *морозиво*, *заморожений*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Спільнокореневі слова можуть належати як до однієї, так і до різних частин мови.

Форми слова

Потрібно розрізнити спільнокореневі слова і форми слова. **Форми слова** мають одну й ту саму основу, але різні закінчення і різняться між собою лише граматичними значеннями.

ПОРІВНЯЙМО:

Спільнокореневі слова	Форми слова
літо	літ <u>о</u>
літній	літ <u>а</u>
влітку	літ <u>ом</u>

402 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першого рядка є спільнокореневими, а другого – ні.

1. *Горе*, *горювати*, *горенько*, *загорювали*.
2. *Горе*, *горіти*, *горище*, *загорнути*.

403 Позначте в словах корені, дібравши усно до цих слів по 2–3 спільнокореневих. У яких з поданих слів корінь може змінювати звуковий склад?

Барабан, земля, зелений, шість, книга, ходити, дуб.

404 I. Запишіть слова у дві колонки: а) спільнокореневі зі словом *читанка*; б) форми слова *читанка*.

Читанці, читацький, читанки, читанкою, читати, читець, читанок, перечитати, читаночка, читанками.

II. Поясніть, як ви розрізнили спільнокореневі слова й форми слова. У словах першої колонки позначте корені, а в словах другої колонки – закінчення.

405 Прочитайте зашифровані слова. Який корінь їх об'єднує?

❁ка, ❁нути, ❁ник, роз❁нути, за❁чати.

406 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Розгляньте репродукцію картини І. Айвазовського та розкажіть про свої враження від неї.

Шлях мандрівок Івана Айвазовського часто пролягав через **Україну**. Крása її **краєвидів**, особливо степів, надихнула художника на створення численних полотен.

На картині «Очерет на Дніпрі поблизу Олешок» змальовано **краєвид** пониззя Дніпра. До **берега**, зарослого **очеретом**, пристав великий човен. Люди приїхали заготовляти **очерет**. **Вітер** напinaє **вітрило**, а вдалині височіють **вітряки**, повернувши крила вітрові назустріч. Це пожвавлює горизонталь **прибережної** смуги.

Українська тема в творчості Айвазовського присутня і в образах міст, і в **краєвидах** Чорного моря (За Ю. Белічком).

I. Айвазовський. Очерет на Дніпрі поблизу Олешок

II. Визначте, які з виділених слів є спільнокореневими. Обґрунтуйте свою думку. Простежте, як спільнокореневі слова допомагають зв'язати речення в тексті.

407 I. Згрупуйте спільнокореневі слова й запишіть. Доберіть до кожної групи слів ще по одному спільнокореновому. Позначте корені, закінчення.

Морський, водяний, водити, водичка, теплий, заводити, моряк, нарада, примор'я, наводити, підводник, море, тепло, теплесенький, водянистий.

II. Поясніть відмінність у значенні слів: а) *водяний, водянистий*; б) *земний, земляний*. З кожним із цих слів складіть словосполучення «іменник+прикметник». За потреби скористайтесь тлумачним словником.

408 Прочитайте речення. Знайдіть у них помилки, пов'язані з невиправданим уживанням спільнокореневих слів. Запишіть речення, уникаючи помилок. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Річні оцінки цього року в мене найкращі.
2. Ми зробили з паперу паперових птахів.
3. Щоранку я роблю ранкову зарядку.
4. Бабуся назбирала малини і зварила малинове варення.
5. Нові робітники швидко виконали роботу.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
проїзд пасажирським транспортом побудували будинок із цегли працівники взялися до роботи	проїзд пасажирів пасажирським транспортом побудували цегляний будинок із цегли робітники взялися до роботи

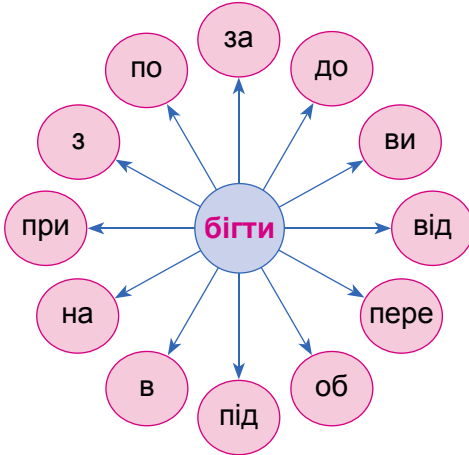
§ 51. ПРЕФІКС І СУФІКС

Про те, як визначити префікс і суфікс, про їхню роль у слові, а також про слова, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке префікс? 2. Що таке суфікс?

409 Розгляньте схему. Поясніть, які додаткові значення вносять префікси до лексичного значення дієслова *бігти*? Поясніть роль префіксів.

Префікс

Префікс (від лат. *prae* – попереду і *fixus* – прикріплений) – це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** *пречудовий, виїхати, передплата, спитати, безхмарний.*

410 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Оберіть кожен одне з поданих слів – *клеїти, копати*. Утворіть за допомогою префіксів якнайбільше нових слів від обраного дієслова і запишіть. Позначте префікси. Обміняйтеся зошитами і перевірте один в одного правильність виконання.

411 Доберіть до поданих слів антоніми. Запишіть утворені антонімічні пари. Позначте префікси й корені.

Розв'язаний, відв'язаний, вмикати, вилізати, вдихати, відцвітати, прихилитися.

412 I. Спишіть слова, позначте в них префікси.

Співучасник, списати, примазати, протитанковий, міжміський, прочитати, надписати, передосінній, прабаба.

II. Доберіть до кожного слова і запишіть слово з таким самим префіксом. З двома дібраними словами складіть і запишіть речення.

Суфікс

Суфікс (від лат. *sufficus* – прикріплений) – це значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** *палець, бідний, бігли, сріблястий, сільський, дічина, далеко, ходити.*

Творення слів

Для утворення слів тієї чи іншої частини мови використовують певні суфікси. **НАПРИКЛАД:**

- суфікси *-ар(-яр), -иц, -ист, -іст, -тель* служать засобом творення іменників (*газетяр, шахіст, учитель*);
- суфікси *-н-, -ив-, -ськ-, -еньк-* служать для творення прикметників (*осінній, красивий, морський*);
- суфікси *-и-, -а-, -ва-, -ува-, -ти-* допомагають утворювати дієслова (*писати, просити, зимувати*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прислівники та неозначена форма дієслова не мають закінчень, тому після кореня в них можуть бути лише суфікси. **НАПРИКЛАД:** *швидко, ходити, нести.*

413 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в словах *молоко*, *квіти*, *вітру* виділені букви входять до складу закінчень, а в словах *глибоко*, *щоранку*, *читати* – до складу суфіксів.

414 I. Запишіть слова в три колонки: а) іменники; б) прикметники; в) дієслова. Виділіть суфікси і закінчення (де це можливо).

Матуся, дубок, дрібненький, перечитати, зубчик, відлітати, активний, сушений, шахтар, човники, мудрість, записала, водичка, бетонний.

II. З одним словом (на вибір) складіть речення з прямою мовою. Накресліть схему речення.

415 I. Прочитайте слова, знайдіть у них корені й суфікси. Поясніть відмінність у лексичному значенні слів. Які суфікси надають словам відтінку згрублості, а які – пестливості?

Скрипка – скрипаль – скрипочка; вітер – вітерець – **вітрище**; ведмідь – ведмедик – ведмедище; квіти – квітень – квітник – квітувати.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

Окремі суфіксальні й префіксальні слова можуть надавати тексту **емоційного забарвлення** та виразності.

Слова з відтінками здрібнілості, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, збільшеності, згрублості тощо можна утворити за допомогою **суфіксів**. **НАПРИКЛАД:** *вітер* – *вітерець*, *вітрюган*; *кіт* – *котик*, *котиче*; *хлопець* – *хлопчєня* – *хлопчисько*, *діти* – *дитоньки* – *диточки* – *дітки*.

Особливої експресії, відтінку урочистості набувають слова з префіксами *по-*, *па-*, *пра-*, *уз-*. **НАПРИКЛАД:** *паморозь*, *прадавній*, *порозходилися*.

416 Перебудуйте подані речення, посиливши їхнє емоційне забарвлення й виразність. Для цього замініть виділені слова спільнокореновими із суфіксами позитивної чи негативної оцінки.

ЗРАЗОК. *Здалося, що десь близько пролетіла сова.* – *Здалося, що десь близенько пролетіла сова.*

1. Посіявся **рясний** дощ.
2. Перед нами розкинувся **ліс**.
3. **Вовк** повільно підкрадався до села.
4. З-під торішнього листя пробилася перша **трава**.
5. **Вітер** виє голодним вовком.

417 I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте написання виділених слів. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

СТЕЖИНА

Якщо дружити зі **стежиною**, вона багато цікавого розповість. Тетянка вийшла на ганок, а стежинка неначе взяла її за руку і повела за собою.

Довкола картопелька цвіте **біло-рожево**, соняхи в золоті **бубни** вигупують. Зелений огірочок виповз із **грядки** на **стежку**. Квасоля-повитиця **пишається** на високих тичках, їй звідтіля все видно. А гарбуз та гарбузиха з гарбузенятами сховалися під лапатим листям, щоб сонце не напекло (За В. Чухлібом).

II. Знайдіть іменники, яким суфікси надають зменшувально-пестливого відтінку. З якою метою ці слова використано в тексті? Позначте в них суфікси.

III. Доберіть із тексту по одному слову, які відповідали б таким схемам:

⌒□; —⌒⌒⌒□; ⌒⌒□.

418 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Запишіть не менше 8 назв різних овочів і фруктів зі зменшувально-пестливими суфіксами. Складіть і запишіть п'ять речень з дібраними словами. Поясніть, якого забарвлення надали ці слова реченням.

ВАРІАНТ Б. Запишіть не менше 8 назв різних овочів і фруктів зі зменшувально-пестливими суфіксами. Напишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «Влітку на городі», використавши деякі з дібраних слів. Поясніть, чи надали ці слова вашому тексту емоційного забарвлення й виразності.

Розбір слова за будовою

Послідовність розбору

1. Пояснити лексичне значення слова; визначити, до якої частини мови воно належить.
2. Визначити закінчення і основу. Вказати граматичні значення, які виражає закінчення.
3. Визначити корінь, дібравши спільнокореневі слова.
4. Визначити префікс (префікси), суфікс (суфікси).

Зразок усного розбору

Липень. Слово має нульове закінчення, що вказує на називний відмінок, однину, чоловічий рід. Основа слова – *липень*. Добираючи спільнокореневі слова (*липа*, *липневий*, *липовий*), виділимо корінь – *лип*. Після кореня є суфікс *-ень*.

Зразок письмового розбору

Липень □

419 I. Прочитайте виразно текст, виділяючи найважливіші за змістом слова підвищенням голосу. Знайдіть речення, у якому виражено основну думку прочитаного.

А. Мещерський. Лісовий пейзаж

Батьківщина – це дім. Дім, де ти народився, **виріс**, з якого **щоранку** біжиш у школу і куди повертаєшся. Дім, у якому легко й радісно жити. І байдуже, чи буде то **хатина** в тайзі, чи шістнадцятиповерховий **красень** на березі **великої** річки, чи юрта в **далекій** тундрі... (Л. Захар'їн).

II. До яких частин мови належать виділені слова?

III. Виконайте усний розбір виділених слів за будовою. Розбір трьох з них запишіть.

420 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Що, на вашу думку, означає любити рідну землю?

§ 52. ОРФОГРАМИ В ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИНАХ СЛОВА

Про основні правила написання букв у префіксах, коренях, суфіксах, закінченнях

ПРИГАДАЙМО. 1. Як вимовляємо префікс з перед дзвінкими приголосними, а як – перед глухими? 2. Як вимовляємо кінцевий приголосний префіксів *роз-*, *без-* перед глухим приголосним?

Префікс
з-(зі-,с-)

На письмі перед буквами *к, п, т, ф, х* префікс *з-* передаємо відповідно до вимови буквою *с*. Перед усіма іншими приголосними префікс *з-* передаємо на письмі буквою *з*. **ПОРІВНЯЙМО:**

с̄казати

з̄шити

с̄фотографувати

з̄носити

Префікси
роз-, без-

Префікси **роз-, без-** завжди пишемо з буквою **з**.
НАПРИКЛАД: розказати, безпечний.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для милозвучності та полегшення вимови перед коренем, який починається кількома приголосними, вживаємо звук [ʎ]. **НАПРИКЛАД:** *зіграти, розіграти, підіграти.*

ОРФОГРАМИ

- Букви **з – с** у префіксі **з-(с-)**
- Буква **з** у кінці префіксів **роз-, без-**

421 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові в префіксі пишемо букву **з**, а в другому – **с**, хоча в обох випадках буква на позначення сумнівного звуку стоїть перед **х**.

Розхвилювався, схвилювався.

422 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Підкресліть у словах орфограми «букви **з – с** у префіксі **з-(с-)**», «буква **з** у кінці префіксів **роз-, без-**».

1. Не (з,с)тримати хвилю Черемошу, коли він **зануртує**, (з,с)кидаючи з себе зимову одіж (*І. Пільгук*). 2. Недалеко від печери крикнула (з,с)полохано сова, вдарила крильми, (з,с)ко-
лихнувши тишу. 3. Люблю, коли в вікно ро(з,с)крите шумлять **бе(з,с)журно** дерева (*В. Сосюра*). 4. Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу, купаючи своє (з,с)кісне проміння в (з,с)пінених хвилях потоку (*І. Франко*).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

423 I. Від поданих слів утворіть нові слова за допомогою префікса **з-** (**с-**, **зі-**). Запишіть утворені слова у дві колонки: а) з буквою **з** (**зі-**) у префіксі; б) з буквою **с** у префіксі. Зверніть увагу, що в обох колонках має бути однакова кількість слів.

Робити, ховати, формувати, гадати, хвалити, рветься, єднати, питати, сохнути, косити, рівняти, терти, гріти, планувати, чистити, цементувати, кріпити.

II. З одним утвореним словом кожної колонки складіть і запишіть речення з однорідними членами.

424 Випишіть послідовно лише ті слова, у яких у префіксі пишемо букву з.

..хвалити, бе..апеляційний, ..фотографувати, ..добути, бе..славний, ро..ставити, ..садити, ..початку, ро..хвалений, ро..фарбувати, ..топтати.

Ключ. Підкресліть у виписаних словах другу букву кореня. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву одного з міст України.

е, и в суфіксах

Запам'ятайте деякі закономірності в написанні *е* та *и* в суфіксах:

- букву *и* пишемо в суфіксах *-ик, -иц(я), -чик, -ив(о), -ищ(е), -иськ(о)*. **НАПРИКЛАД:** братик, вогнище, морозиво;
- букву *е* пишемо в суфіксах *-ечк-, -еньк-, -есеньк-*, у словах із зменшено-пестливим значенням. **НАПРИКЛАД:** рученька, донечка, більшенький.

425 I. Запишіть слова під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим. Виділіть суфікси у словах та обґрунтуйте написання в них ненаголошених голосних.

Палиця, гарнесенький, стрічечка, **ніженька**, промінчик, меншенький, корінчик, працівник, печиво, рівнесенький, **ключик**, тонесенький, доріженька.

II. Доберіть і запишіть спільнокореневі слова до виділених слів.

426 I. Прочитайте вірш. Якою ви уявляєте кобзу, зроблену вітром? Які почуття викликає у вас вітер? Як слід читати його слова?

ВЕСНЯНИЙ ВІТЕР

Вітер зробив собі кобзу,
кобзу **велику** дуже:
стільки в ній струн великих,
скільки **дерев** у лісі,
стільки в ній струн маленьких,
скільки в **сте**пу травинок.
Вітрові грім сміявся:
– Ну та й музика з тебе!
Он яку кобзу маєш,
тільки не чуть, як граєш!
Вітер шумів **тихенько**:
– Я не для тебе, громе,

ту свою кобзу маю,
ту свою пісню граю.
Граю я птицям раннім,
граю вітрилам білим,
граю я тихо-тихо,
я ж бо – **весняний** вітер.

Є. Горєва

II. Пригадайте правила написання букв *е*, *и* в корені слова. Випишіть виділені слова. Обґрунтуйте написання.

III. Знайдіть і випишіть слова із суфіксами, що надають тексту емоційного забарвлення. Розберіть їх за будовою.

427

I. Спишіть прислів'я, вставляючи на місці пропуску букву *е* або *и*. Обґрунтуйте написання. Підкресліть орфограми в коренях слів.

1. Що нині ут..че, те завтра не зловиш. 2. В..рба водою живе, в..рба воду і б..реже. 3. Тиха вода високі б..реги підм..-ває. 4. Набалакався – і в торбу не вб..реш. 5. З ким пов..дешся, того й наб..решся. 6. Під л..жачий камінь вода не т..че.

II. Поясніть, як ви розумієте зміст записаних прислів'їв. Опишіть життєву ситуацію, за якої можна було б використати останнє прислів'я.

428

Поставте дієслова у формі другої особи однини теперішнього часу й запишіть у дві колонки: а) з буквою *е* в закінченні; б) з буквою *и* в закінченні. Обґрунтуйте написання. Виділіть закінчення.

ЗРАЗОК. *Косити – косиш.*

Писати, кричати, малювати, гукати, читати, заходити, телефонувати, стріляти, просити, викосити, знаходити.

§ 53. НАПИСАННЯ І ВИМОВА ПРЕФІКСІВ *ПРЕ-*, *ПРИ-*, *ПРІ-*

*Про правила написання букв е, и, і на позначення
сумнівних голосних у префіксах*

429

Прочитайте подані парами слова. Чи виразно в них звучать ненаголошені *е*, *и* в префіксах? Який префікс можна замінити словом *дуже*? Зробіть висновок, як можна перевірити написання префіксів *пре-*, *при-*.

Предобрий – **придобритися**; **премудрий** – **примудритися**;
претихий – **притихнути**; **престарий** – **пристаркуватий**.

Префікс пре-

Префікс *пре-* пишемо в прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки. Цей префікс за значенням відповідає слову *дуже*. **НАПРИКЛАД:** *премудрий (дуже мудрий), превисоко (дуже високо)*.

Префікс *пре-* пишемо також у запозичених зі старослов'янської мови словах *презирство, презирливий, преосвященний, преподобний, престол* і под.

Префікс при-

Префікс *при-* пишемо в словах, що означають:

- наближення, приєднання до чогось (*приїхати, приклеєний*);
- неповноту дії чи ознаки (*присісти, приморожений, прикуснути*);
- знаходження біля чогось (*прикордонний, пригірок*).

Префікс прі-

Префікс *прі-* пишемо лише в трьох словах: *прізвище, прізвисько, прірва*.

Вимова

Ненаголошений голосний [e] у префіксі *пре-* у вимові наближається до [u].

Ненаголошений голосний [u] у префіксі *при-* у вимові наближається до [e].

ОРФОГРАМА

Букви *e, u, i* в префіксах

430

I. Прочитайте виразно слова вголос, звертаючи особливу увагу на вимову префіксів *пре-, при-*.

Пришити, присадибний, предовжелезний, прибудувати, презавзятий, прищеплювати, придорожній, презлий, прибережний, приземлитися, привокзальний, премудрий, приїздити, приковувати, прикордоння, преніжний.

II. Запишіть слова в три колонки залежно від значення префікса: а) наближення, приєднання до чогось; б) знаходження біля чогось; в) найвищий ступінь ознаки.

III. Складіть і запишіть з одним словом кожної колонки речення. Підкресліть орфограму «букви *e, u, i* в префіксах».

431

Спишіть слова, вставляючи пропущену букву *e, u* або *i*. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Пр..вітати, пр..щедрий, пр..звище, пр..лютий, пр..порошений, пр..правлений, пр..здоровий, пр..танцювати, пр..солодкий, пр..сісти, пр..землений, пр..дорого, пр..гальмувати, пр..горіти, пр..чудово, пр..рва, пр..гірклий, пр..гіркий.

432 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам потрібно попросити тата приєднати педаль до велосипеда за допомогою гвинтів. Або ж у вас розірвалася кишеня, і треба попросити про допомогу бабусю... Замініть подані сполучення слів словом-синонімом.

1. Приєднати за допомогою гвинта; приєднати за допомогою молотка і цвяхів; приєднати за допомогою мотузки; приєднати за допомогою голки з нитками.
2. Ненадовго лягти, ненадовго сісти, ненадовго встати.
3. Неповністю вкрити, неповністю загасити, неповністю закрити, неповністю зачинити.

433 Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксами *пре-, при-*. Якого значення надали словам префікси? Запишіть дібрані слова, підкресліть та поясніть орфограму в префіксах.

Дніпро, поганий, солити, звати, колоти, пудра, дорóга, солодкий, копати, кропити, святий, чудовий, лаштувати, сьорбати, чіпляти, зачиняти, згадати, старець, заховати, мудрий.

434 **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен словниковий диктант (8 слів) на правопис префіксів *пре-, при-, роз-, без-, з- (зі-, с-)*. Продиктуйте один одному дібрані слова. Перевірте правильність написання.

435 I. Запишіть слова в дві колонки: а) з префіксами; б) без префіксів. Підкресліть орфограми. Поясніть лексичні значення слів другої колонки. За потреби скористайтеся словником іншомовних слів.

Презентація, привілей, предківський, прекрасно, пріоритет, престиж, прем'єра, презлющий, прибережжя, президент, престрашений, преамбула, предвічний.

II. Випишіть з тлумачного словника або словника іншомовних слів п'ять слів з початковою частинкою *пре-*, яка входить до складу кореня.

436 I. Спишіть речення, вставляючи в префіксах пропущену букву *е* або *и*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Пр..дорожні берези струшували холодну росу (*М. Стельмах*). 2. Ліс пр..брався в іній та ожеледь (*Г. Тютюнник*). 3. А пр..мудрим умам, роботящим рукам перелогі орать (*Т. Шевченко*). 4. Стоять дерева, мов зелені коні, що в літо пр..скакали із весни (*В. Малишко*). 5. Тихо сіяв на пр..в'яле листя, на пр..смажені трави і хліба дрібний, як роса холодний, дощ (*С. Васильченко*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір першого речення.

§ 54. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ»

437 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви дізналися? Яке речення тексту виражає основну думку прочитаного?

УКРАЇНЦІ – ЗІРКИ СВІТОВОГО БАЛЕТУ

Уродженці Києва Вацлав Ніжинський і Сергій Лифар стали одними з найяскравіших зірок за всю історію світового балету.

«Бог танцю» Вацлав Ніжинський на сцені повністю перетворювався – глядачів вражали його легендарний **стрибок** і здатність зависати в повітрі, витончена грація, абсолютне розуміння стилю.

Сергія Лифаря називали «добрим генієм балету ХХ століття». У юності він співав у церковному хорі Софійського собору, відвідував клас фортепіано в Київській консерваторії. Понад тридцять років був солістом, хореографом, керівником балетної трупи «Гранд-опера» у Франції. Відірваний від батьківщини, він до кінця життя думками линував на береги Дніпра. І на своїй могилі на паризькому кладовищі заповів **написати** лише чотири слова: «Serg Lifar de Kiev» – «Серж Лифар із Києва».

Н. Віллон. Балет

Сьогодні естафету В. Ніжинського і С. Лифаря підхопив український танцівник, вихованець Київського хореографічного училища Іван Путров – одна з найяскравіших зірок **світового балету**. На його спектаклі в Лондоні спеціально приїздять шанувальники з Америки, Японії, Австралії, з усієї Європи.

Неможливо уявити світовий балет без плеяди* яскравих талантів з України (*Із журналу*).

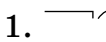

* *Плеяда* – група визначних діячів у якійсь галузі.

II. Виконайте завдання до тексту.

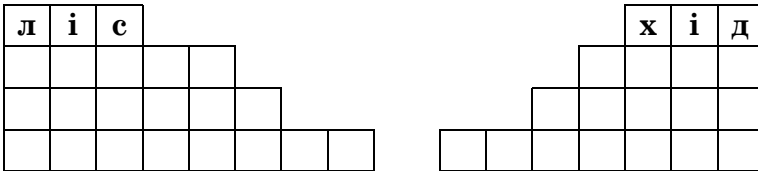
1. Випишіть по три слова зі звуковим і нульовим закінченням. Які граматичні значення виражають ці закінчення?
2. Випишіть декілька слів, які стосуються музичного й хореографічного мистецтв. Доберіть до них спільнокореневі. Виділіть корені.
3. Виконайте письмовий розбір за будовою виділених слів.
4. Випишіть 3–4 дієслова з префіксами. Доберіть до кожного з них по три спільнокореневих з іншими префіксами. Якого значення надали ці префікси словам?
5. Доберіть дві форми іменника *балет* та два спільнокореневих слова до нього. З одним спільнокореневим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

438 ПОЗМАГАЙТЕСЯ. Хто найшвидше добере слова до поданих схем?

1. . 2. . 3. . 4. . 5. .

439 Накресліть «східці» у зошиті та заповніть їх спільнокореневими словами.

440 Підготуйте невелике усне повідомлення (на 2 хвилини) на тему «Будова слова». Доберіть приклади слів для ілюстрації теоретичних положень. Скористайтеся відповідною таблицею, поданою на форзаці.

441 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Будова слова. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як ...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Нульове закінчення мають усі слова рядка

- А вітер, кінь, плач
- Б весна, прохолода, віхола
- В ідуть, ідеш, ідемо
- Г повільно, далеко, взимку

2. Формами одного слова є всі слова рядка

- А день, днями, днем
- Б ніч, нічний, нічник
- В рука, ручище, рученька
- Г днювати, денний, вдень

3. Спільнокореневими є всі слова рядка

- А читати, читання, чистити
- Б читав, читали, читала
- В переходити, ходулі, вихід
- Г будувати, будильник, збудити

4. З-поміж слів *висота, високо, поні, вечір* незмінними є

- А перше й друге
- Б друге й третє
- В третє й четверте
- Г усі слова

5. Правильно записано всі слова рядка

- А спитати, знести, зфальшивити
- Б зкосити, зшити, бездіяльний
- В спалений, розвідка, бесхитрісний
- Г спекти, безпечний, розтривожити

6. Букву *е* на місці пропуску слід писати в кожному слові рядка

- А пр..їхати, пр..бігти, пр..нести
- Б пр..красний, пр..хороший, пр..тихий
- В пр..чудовий, пр..великий, пр..міський
- Г пр..гасити, пр..милий, пр..чистий

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є значущі частини слова? Яка з них виражає граматичне значення?
2. Що таке закінчення? Як його визначити в слові? Наведіть приклади слів з нульовим закінченням.
3. Поясніть відмінність між змінними і незмінними словами. Чи однакові за змістом твердження «слово має нульове закінчення» і «слово не має закінчення»?
4. Які слова називають спільнокореневими? Чи однаковими є поняття «спільнокореневі слова» і «форми слова»? Проілюструйте відповіді прикладами.
5. Поясніть роль суфіксів і префіксів. Що спільного між префіксом і суфіксом, а що відмінного?
6. Розкажіть про особливості вимови й написання префіксів *при-*, *при-*, *пре-*. Наведіть приклади.
7. Чи може існувати слово без кореня? А без префікса? А без суфікса? Кожну відповідь ілюструйте прикладами.

Об'єднайтеся в групи і підготуйте вікторину з 8–10 запитань на тему «Будова слова. Орфографія» (на основі теоретичного матеріалу та вправ цього розділу).

Проект

Проведіть вікторину для учнів інших груп.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ГОРОД
В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів з коренем *гóрод* (Самгородок, Вишгород, Звенигородка). У період Київської Русі це слово означало огорожене поселення, укріплене товстими стінами і вежами.

І ТАКЕ БУВАЄ!

I. Прочитайте текст. Простежте, як слова із суфіксами здрібнілості, пестливості надають об'єктові зображення гумористичних відтінків.

ПЕТРУСИК

Лист синові

«Дорогий синочку Петрусику! Уже сьома днинка, як ти від нас ту-ту в табір відпочинку. Ми так хвилюємося, бо ж ти вперше без матусеньки й татусенька. Будь цяця, мий рученятка. А головне, не дружи з поганими, невихованими дітками – вони навчать тебе всяких дурниць. Будь здоровенький».

Лист батькам Петруся

«Шановні Петрусикові матусенько й татусеньку! Поспішаю потішити, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. У перший же вечір він закоротив двигунчика, і ми досі сидимо без світла. Ремонтик обійдеться нам в одну тисячку. Має дуже великий потяг до природоньки – у лісочку розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га сосничка, у результаті чого нам подано рахуночок на три тисячки. Уранці намагався провести з Петрусиком виховну бесіду... Після цієї розмовоньки я

написав заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

Вашого посланнячка Петрусикові ще не віддав – він туп-туп з динамітиком на ставочок глушити рибоньку.

З табірним привітиком директор Давидюк-Вовченко».

II. Прочитайте текст удруге, замінюючи емоційно забарвлені слова синонімами з нейтральним значенням. Що, на вашу думку, втратить текст?

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 55. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

442 І. Прочитайте виразно текст, правильно інтонуючи речення. Чому, на вашу думку, Мишкові сподобалося приходити в сад на світанку?

ЯБЛУКО І СВІТАНОК

Малий Мишко часто приходив у сад до свого дідуся. Дідусь пригощав онука смачними яблуками, грушами, медом. Та Мишко не міг відірвати очей від великого-великого, білого й ніжного яблука, яке виросло аж на вершечку однієї яблуні.

– Дідусю, милий, дозвольте мені, я полізу й зірву он те яблуко.

– Ні, – каже дідусь. – Це яблуко буде тому, хто прийде в сад на світанку й попрацює часинку.

Кілька разів збирався Мишко прийти в сад на світанку, та не міг подолати лінощів. Нарешті зібрався-таки з силами, розплющив очі перед світом, ударив кулаком подушку й побіг до дідуся в сад. Налив бджолам води, позрізав сухі гіллячки.

Заграла ранкова зоря. Підходить Мишко до яблуні з омріяним яблуком – і дух затаїв. Таке диво! Яблуко на самісінькому вершечку не біле, а рожеве, як небо на світанку.

– Ну, що ж, тепер яблуко твоє, – тихо каже дідусь. – Лізь і зривай.

В. Фомюк. Яблуня

- Ні, дідусю... Нехай завтра...
- Чому? – дивується дідусь і радіє.
- Хочу побачити ще один світанок (*В. Сухомлинський*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті речення спонукальні та окличне. Які емоції, почуття передав автор окличним реченням?
2. Назвіть ужите в тексті звертання. Визначте частину мови та відмінок цього слова.
3. Знайдіть по одному реченню з однорідними додатками, означеннями та присудками. Яка роль цих однорідних членів речення в тексті?
4. Утворіть з двох перших речень одне складне й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.
6. Знайдіть діалог. Поясніть уживання розділових знаків при діалозі.
7. Випишіть усі словосполучення з першого речення. Виконайте синтаксичний розбір двох з них (на вибір).
8. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

443 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Відредагуйте по черзі словосполучення (усно). Правильність виконання перевірте за допомогою рубрики «Культура мовлення» на с. 35 та відповідей у додатках.

Вибачте мене, дякую вас, хворий грипом, сталося по неухважності, милуватися з краєвиду, потребує допомогу, сподіватися кращих часів, турбуватися за дітей, контрольна по історії, чемпіон по тенісу, іти за хлібом.

444 Сформулюйте і запишіть 2–3 правила безпечної поведінки на воді або в громадських місцях. Використайте речення з одним головним членом.

445 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Ходить лип(е,и)нь під стіною жита шлях-дорогу м'яко вист(е,и)ля (*Б. Степанюк*). 2. Старен(ь)ка груша дихає на пальці їй певно снят(ь)ся повні жмені груш (*Л. Костенко*). 3. Ніч пл(е,и)ве нечутно і широко і ро(з,с)ливають(ь)ся сріблясті хвилі (*А. Гарасевич*). 4. Холоне степ і невкипілі зорі рогатий жук виймає рогач(е,о)м (*Л. Костенко*). 5. (С,з)хилились вишні в розпачі німім і ронять цвіт в(е,и)сільний у калюжу (*Л. Гудзь*).

II. Визначте частини мови в першому реченні.

446 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Хто (в)літку буде співати той (в)зимку буде танцювати (*Нар. творчість*). 2. За селом розлогі поля синіє ліс л(е,и)тять птахами хмаринки і хмаринками птахи (*У. Самчук*). 3. Відвічний ліс шу-

мів над ним **тужливо** або стогнав і плакав і р(е,и)вів (*І. Франко*).
 4. Навшпиньки тиша ходить у саду щоб гілку не труснути нена-
 роком (*Г. Дудка*). 5. Нащо ж **ти** калино губиш свою вроду погляд
ясноокий топ(е,и)ш в синю воду? (*О. Довгон'ят*).

II. Визначте частини мови виділених слів. Слово *елітку* розберіть за будовою.

447 I. Перебудуйте прості речення з однорідними членами на складні і за-
 пишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. Із-за гір виглянуло сонце і швидко висушило росу на
 траві. 2. У саду росли гарні троянди і радували серце малень-
 кої господині.

II. Перебудуйте подані речення на речення з прямою мовою і запишіть. Роз-
 ставте потрібні розділові знаки.

1. У хаті батько урочисто сповіщає, що Святий вечір уже
 почався (*О. Воронай*). 2. Пересміявшись і споважнівши, дід
 урочисто каже, що лебеді полетіли на тихі води, на ясні зорі
 (За *М. Стельмахом*).

§ 56. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

448 I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тип
 і стиль мовлення. Що виражає заголовок до тексту – тему чи основну думку?

ТРИПІЛЬЦІ

У 1893 році **видатний** український учений Вікентій Хвóйка
 виявив біля містечка Трипільля Київської області залишки по-
 селення, вік якого сягав кількох тисячоліть. Нині в Україні
 знайдено багато подібних пам'яток. За назвою місця перших
 розкопок історики назвали племена, що колись давно населя-
 ли Україну, трипільськими.

Свої жйтла трипільці розташовували
 колами навколо великого майдану. Стіни
 помешкань **споруджували** на дерев'яному
 каркасі й обмазували глиною. Зовні їх
 розмальовували смугами червоного, жов-
 того та білого кольорів. Дах перекривали
 солом'яними або очеретяними сніпками.
 В оселях була піч.

З кременю та каменю трипільські май-
 стри **виготовляли** різні знаряддя праці:

сокири, серпі, свёрдла. З кістки, ро́гу, дерева і глини робили інструменти для обробки шкур, плетіння та в'язання. Дуже поширеним був глиняний посуд: мискі, го́рщики, макітри, глечики. Характерна ознака цих виробів – витонченість форм і яскравий розпис (*З посібника*).

**Кре́мій* – дуже твердий мінерал чорного, бурого або жовтого кольору.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, чому племена, які колись населяли Україну, назвали трипільськими. Як називають представників цих племен?

2. Поясніть лексичне значення слів *пам'ятка, поселення, макітра*. Скористайтеся тлумачним словником.

3. Поясніть пряме й переносне значення слова *кремій*. З яким значенням (прямим чи переносним) це слово вжито в тексті?

4. Знайдіть слова і словосполучення, характерні для наукового стилю мовлення. Чи доречно ці слова вжито в тексті?

5. Чим можна пояснити відсутність у тексті слів з переносним значенням?

6. Знайдіть у другому абзаці синоніми і поясніть їхню роль.

7. Доберіть синоніми до виділених слів. Скористайтеся словником синонімів.

8. Випишіть із тексту назви знарядь праці та виробів. Користуючись виписаними словами, розкажіть, чим займалися трипільці.

449 I. Складіть і запишіть по одному реченню зі словом *пливти* в прямому й переносному значенні.

II. Складіть і запишіть одне речення із стилістично забарвленими словами.

450 Замініть у кожному реченні прикметник *крутий* найбільш доречним синонімом.

1. Грузовик зупинився за крутим поворотом. 2. Річка біжить між крутими берегами. 3. Характер у хлопця був крутий. 4. Із сушених яблук зварили крутий узвар. 5. З манки зварили круту кашу.

451 Доберіть синонім і антонім до виділеного слова в реченні.

Вітрець **рушив** – почало колесом сніг крутити (*Панас Мирний*).

452 Складіть усно висловлювання на тему «Які риси характеру я хочу в собі виховати?» (3–5 речень). Використайте синоніми й антоніми для надання висловлюванню виразності.

453 Відредагуйте текст, користуючись поданою нижче рубрикою «Культура мовлення», і запишіть його правильно.

Нова школа, у якій ми навчаємося, світла і простора. Її працівникам довелося прикласти багато зусиль, щоб учням було тут зручно й уютно. У класах стоять новенькі парти та книжкові шкафи, стіни обклеєно гарними обоями, пол полаковано. В актовому залі постелено коврові доріжки.

Чергові стежать, щоб ніде не було грязі, на великих перервах відкривають вікна, щоб провітрити приміщення.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
книжкова шафа	книжковий шкаф
підлога	пол
килимові доріжки	коврові доріжки
шпалери	обої
докладати зусилля	прикладати зусилля
відчиняти вікно	відкривати вікно
вимикач	виключатель
бруд	грязь
затишно	уютно

§ 57. БУДОВА СЛОВА ТА ОРФОГРАФІЯ

454 І. Прочитайте текст. Як ви думаєте, чому саме до шкільного колодязя ходив набирати воду дідусь? Чому вода із цього колодязя здавалася йому найсмачнішою?

ДОБРОГО ВАМ ЗДОРОВ'Я!

Біля школи живе старий чоловік, дід Іван. Немає в нього нікого: ні рідних, ні знайомих. Було два сини – й ті загинули на фронті. А дружина померла недавно.

Щодня приходять дід Іван до школи по воду.

– У шкільному колодязі дуже смачна вода, – каже він сусідам.

Щойно дідусь підходить до колодязя, до нього підбігають діти.

– Дідусю, давайте допоможемо вам витягти води, – кажуть вони.

Дідусь усміхається, не встигне й відпочити біля колодязя, як відро вже повне.

– Доброго вам здоров'ячка, дідусю! – щебечуть діти.

Ці слова звучать для діда прекрасною **музикою**. Від них на серці стає тепло й радісно (*В. Сухомлинський*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. У реченнях з прямою мовою знайдіть слова із суфіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності.
2. Знайдіть спільнокореневі слова. Простежте, чи допомагають вони зв'язати речення в тексті.
3. Випишіть по два слова з нульовим закінченням та без закінчення. Розберіть їх за будовою. Які із цих слів називаємо незмінними?
4. Знайдіть три слова, у складі яких є префікс. Назвіть префікси.
5. Випишіть форми слова *колодязь*. Позначте закінчення і визначте, які граматичні значення вони виражають.
6. Доберіть усно до виділених слів по дві їхні форми та по два спільнокореневі слова.
7. Розберіть за будовою слова *дзвінок, шкільний, прекрасний*.

455 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Які ваші плани на літні канікули?

456 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

1. (З,с)тихне м(е,и)лодія, й (з,с)хлипне поволі срібна хмаринка перлистим дощ(е,о)м (*З. Мороз*). 2. Та раптом пісня з

закутків нічних ро(з,с)сипалась, як бісер, край дороги (Ю. Вавринюк). 3. Настояна на матіолі тиша пр(е,и)спала смагли глеки на т(е,и)ну (Д. Іванов). 4. Стомившись, день (з,с)хилився на плечі (Л. Гудзь). 5. За 10 хвилин космічний корабель може (з,с)фотографувати до 1 млн км² з(е,и)мної поверхні (З довідника). 6. Я пр(е,и)горнусь до тебе тін(н)ю (О. Довгон'ят).

II. Визначте в першому реченні змінні й незмінні слова.

III. Підкресліть граматичні основи речень. Яке з речень є складним?

457

Розгадайте ребуси. Слова-відгадки розберіть за будовою.

К
КИД

100ВП

РО+ГА

НЕ
СТИ

458

Розберіть за будовою виділені слова. З одним словом (на вибір) складіть речення.

Прибережний, провідник, земляний, добирати.

459

Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть та поясніть орфограми.

Бе(з,с)формений, бе(з,с)платний, (з,с)хвалити, (з,с)кривдити, (з,зі)м'яти, (з,с)фальсифікувати, (з,с)нести, (з,с)творити, пер(е,и)писати, пр(е,и)погано, пр(е,и)в'ялий, пр(е,и)землитися, пр(е,и)великий, пр(е,и)старий, пр(е,и)слати, пр(е,и)садибний.

460

Складіть і запишіть невеликий твір (5–7 речень) на тему «Шкільна родина». Використайте спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті. Який стиль мовлення ви оберете?

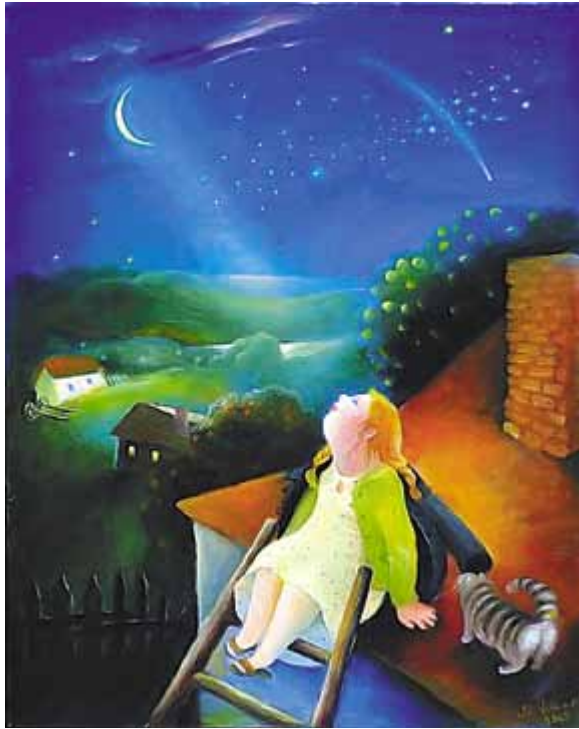
§ 58. ФОНЕТИКА ТА ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ

461

I. Прочитайте виразно текст уголос, дотримуючись орфоепічних правил. Що переважає в ньому: опис чи розповідь? Обґрунтуйте свою думку.

ЛІТО ПРИЙШЛО

Скажіть, ви не знаєте, чому це небо стало таке синє-синє, а хмарки в ньому пливуть такі біленькі-біленькі? Чому так **раненько** прокидається сонечко, а коли настає йому час іти на спочинок, то ніяк не хоче лягати у свою колиску? Чому в нічному небі так мерехтять зорі, а **місяць** так пильно **розглядає** себе в тихому дзеркалі ставочка?

Віллон Н. Дивлячись у нічне небо

Чому крізь густу стіну хлібів так ласкаво всміхаються сині очі волошок? Чому важкий сердитий джміль так низько хилить до землі солодку голівку конюшини?

Чому?

Літо прийшло! (Ю. Старостенко)

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть слова з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
3. Знайдіть три слова, у яких звуків менше, ніж букв.
4. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінками звуками; в) глухими звуками.
5. Знайдіть щонайменше два слова, за вимови яких приголосні уподібнюються.
6. Знайдіть щонайменше три слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
7. Поясніть доцільність чергування у – в, і – й.
8. Виконайте фонетичний розбір слова *джміль*.

462 Поміркуйте, одним чи двома звуками розрізняються слова в кожній з пар. Назвіть цей звук (ці звуки).

Сила – сіла, дим – дім, рис – ріс, бик – бік, злива – слива.

463 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. За вимови яких з них приголосні уподібнюються? Прочитайте слова вголос, дотримуючись орфоепічних правил.

Вогкий, кігті, серезка, донечці, солодкий, просьба, боротьба, на стежці, зшити.

464 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

В(е,и)сняний, кр(е,и)ничний, л(е,и)монний, ч(е,и)решенька, бері(з,с)ка, кі(г,х)ті, соло(д,т)кий, сте(ж,ш)ка, шви(д,т)-кий, проїз(д)ний, контраст(т)ний, криничен(ь)ці, тон(ь)шого, сіл(л)ю, від(д)ілити, радіст(т)ю, між(')ярусний, тьм(')яний.

465 Спишіть слова іншомовного походження, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

Браз(и,і)лія, Атлант(и,і)да, д(и,і)плом, ген(и,і)альний, піц(ц)а, тон(н)а, Гол(л)андія, ван(н)а, Растрел(л)і, ап(п)арат, Марок(к)о, груп(п)а, ін(')єкція, м(')юзикл, комп(')ютер, кан(ь)-йон, ател(ь)є, міл(ь)ярд, бул(ь)йон.

466 *ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.* Доберіть кожен окремо по 5–7 слів на вивчені орфограми. Продиктуйте ці слова однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

467 I. Прочитайте прислів'я і поясніть, як ви їх розумієте. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Хто багато обіцяє, той рі(д,т)ко слова дотримує. 2. В(е,и)-селий гість – сім(')ї радість. 3. Лагідний язик може тя(ж,ш)ко вдарити. 4. Знай біл(ь)ше, а говори мен(ь)ше. 5. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че.

II. Підкресліть граматичні основи.

468 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.* Уявіть, що на канікулах ви поїхали на відпочинок. Напишіть у зошиті текст електронного листа другу (подрузі) з коротким повідомленням про своє місцеперебування, погодні умови тощо. Підкресліть вивчені орфограми.

УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Тема 1. МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

469 Уявіть, що вам потрібно пояснити п'ятирічній дитині, звідки береться дощ. Чи відрізнятиметься ваше пояснення від розповіді на цю саму тему на уроці природознавства? Чим саме?

Мовлення

Мовлення – це використання мовних засобів (слів, речень, текстів тощо) для спілкування.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Аудіювання слід відрізнати від слухання. **Аудіювання** – це процес одночасного слухання й розуміння мовлення людини.

470 I. Поміркуйте, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдаєтеся, коли:

- ✓ перебуваєте в музеї;
- ✓ граєте у футбол чи волейбол;
- ✓ переглядаєте кінофільм;
- ✓ надсилаєте смс-повідомлення;
- ✓ шукаєте інформацію в мережі Інтернет.

II. Розгляньте малюнок. Розкажіть, для якого виду мовленнєвої діяльності може знадобитися кожен з предметів.

III. Доведіть, що мобільний телефон є універсальним засобом, за використання якого можливі всі види мовленнєвої діяльності.

471 I. **ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має прочитати гумореску вголос, а інший послухати і переказати її. Поміркуйте, про який недолік під час спілкування йдеться в цьому творі. Чи не потрапляли ви в подібні ситуації?

– Здоров, Андрію! Як поживаєш? Що робить сестра? Куди це ти поспішаєш? Котра година? Ти читав новий номер «Однокласника»? Як зіграли «Шахтар» – «Динамо»?

– Дякую. Добре. Вишиває. Додому. Десята тридцять. Не читав. 2:2.

II. До якого різновиду мовленнєвого спілкування (усного чи письмового) вдався той, хто прочитав гумореску? Той, хто її слухав? Той, хто переказав її зміст? Той, хто записав її зміст з пам'яті?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Спілкування

Спілкування – це обмін інформацією, передача її однією людиною іншій.

Різновиди мовленнєвого спілкування:

усне (говоримо, слухаємо)

письмове (пишемо, читаємо)

Ситуація спілкування

Будь-яке спілкування відбувається за певних умов, які впливають на наше мовлення. Із цих умов складається **ситуація спілкування**.

Хто і з ким спілкується

Мета спілкування

Ситуація спілкування

Місце і час спілкування

Тема й основна думка висловлювання

Адресат

Того, до кого звертаються під час спілкування, називають **адресатом**.

Мета спілкування

Мета спілкування – це те, чого ви прагнете (про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати, висловити почуття тощо).

472 Поміркуйте, хто може стати адресатом вашого висловлювання, коли ви завітаєте до музичної школи, бібліотеки, аквапарку, поліклініки, магазину, театру.

473 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. I. Уявіть, що дорогою до школи ви зустріли вчительку, у якої сьогодні день народження, і вирішили її привітати. Зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього визначте:

- ✓ хто є адресатом мовлення;
- ✓ яка мета спілкування;
- ✓ де і коли відбувається спілкування;
- ✓ яка тема й основна думка майбутнього висловлювання.

II. Складіть і запишіть висловлювання (2–3 речення), можливе в цій ситуації спілкування.

474 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Як ви розумієте вислів «Бережи честь змолоду»?

475 I. Розгляньте репродукцію картини. Яким настроєм перейнято полотно? Яку думку хотів донести до нас художник?

I. Жук. На річці

II. Усно опишіть ситуацію спілкування, зображену на картині: коли і де відбувається спілкування? Хто і до кого звертається? Про що можуть говорити? З якою метою?

476 Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

І ТАКЕ БУВАЄ!

П'ятикласниця Маринка намалювала листівку, щоб привітати свою маму з днем народження. Листівка була яскрава, красива. Мама дуже зраділа такому подарунку й одразу ж прочитала: *«Мамо! Користуючись нагодою, висловлюю тобі привітання з днем народження. Бажаю нових досягнень у праці, успіхів в особистому житті. З повагою Марина».*

Мама засмутилася, з її обличчя зійшла радість.

Поясніть, чому засмутилася мама. Як би ви написали листівку?

Тема 2. ПРАВИЛА СПІЛКУВАННЯ. МОНОЛОГІЧНЕ ТА ДІАЛОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

477 I. Прочитайте крилаті вислови, у яких узагальнено народні погляди на культуру спілкування. Які правила спілкування можна сформулювати на їхній основі?

1. Що маєш казати – наперед обміркуй. 2. Не хочеш почути поганих і дурних слів – не кажи їх сам. 3. Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути. 4. Умій говорити – умій і слухати. 5. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я з поданих (на вибір).

478 Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

Правила спілкування

- ✓ Бути ввічливими, привітними й доброзичливими.
- ✓ Уважно, не перебиваючи, слухати співрозмовника.
- ✓ Заохочувати співрозмовника до висловлення власної думки.
- ✓ Уміти доброзичливо висловити незгоду з позицією співрозмовника.
- ✓ Не розмовляти без потреби голосно.
- ✓ Не використовувати грубих слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Спілкування є важливим складником культури людини.

Спілкування може бути монологічним і діалогічним.

Монолог – це висловлювання однієї особи.

Діалог – це розмова двох осіб. Висловлювання кожного з учасників діалогу називають **реплікою**.

479 Прочитайте висловлювання. Яке з них є діалогом, а яке – монологом? Відповідь обґрунтуйте. Прочитайте діалог за особами.

1. – Умикай телевизор, наші грають!
 - Не можу. Ще не вивчив уроки.
 - Кінчай зі своїми уроками, пропустимо перший тайм.
 - Вибач мені, Володю, але не можу. Вибач.
 - Ех ти, а ще називається друг (*А. Федь*).

2. О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли по степах неораних прадавні скіфи? А може, ви посіялись по всій землі нашій у давні роки козаччини? Тоді, коли не житом-пшеницею, а сивою тирсою, буркуном та ще сивим горем хлюпала земля наша аж за далекі обрії Дикого поля до самої Татарщини (За І. Цюпою).

480 *ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на одну із запропонованих тем: «Зустріч із першою вчителькою», «Зустріч з колишнім однокласником», «Подяка за допомогу», «У майстерні художника», «Прощання на пероні», «У магазині». Використовуйте подані нижче слова ввічливості.

*Доброго ранку! Добрий ранок! Привіт!
Як справи? Радий бачити Вас. Радий був зустрітися.
До побачення! На все добре! Бувайте здорові! До зустрічі!
Бажаю успіхів! Хай щастить!
Вибачте. Пробачте. Прошу вибачити (пробачити).
Даруйте. Перепрошую. Вибачте, що турбую.
Щиро дякую Вам. Велике спасибі. Я Вам дуже вдячний.
Будь ласка. Нема за що.*

481 *І. ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.* Уявіть, що один з вас опинився в чужому місті і йому необхідно з'ясувати, де знаходиться стадіон (цирк чи театр). Інший з вас живе в цьому місті. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік), можливий у цій ситуації. Вживайте слова ввічливості.
II. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

482 Складіть і запишіть діалог (5–7 реплік) за поданим початком (на вибір).

1. – Ти навіть не уявляєш, яка краса буде, коли в нашому дворі квіти зацвітуть.

– Так допоможи мені уявити.

2. – Мамо, що ти мені купила?

– Новий футбольний м'яч (набір для вишивання).

3. – Як пройшов твій вихідний?

– Чудово! Я весь день сидів(-ла) за комп'ютером.

483 *І.* Складіть діалог (5–6 реплік) за одним з поданих малюнків. У діалог уведіть звертання, а також слова і вислови, які виявляють вихованість, ввічливість, тактовність.

II. Послухайте діалоги своїх однокласників.

Тема 3. ТЕКСТ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке тема тексту? 2. Що таке вступ, основна частина і кінцівка тексту?

Поняття тексту

Текст – це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

Ознаки тексту

Істотні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність та завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

Тема

Тема тексту – це те, про що в ньому йдеться.

Основна думка

Основна думка тексту – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.

Мікротема

Тема тексту розкривається за допомогою мікротем. **Мікротема** – це частина загальної теми.

Тематичне речення

Мікротему розкривають, як правило, кілька речень тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще – тематичне. **Тематичним називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротемі.**

Ключові
слова

Абзац

У мікротемах є слова, які мають істотне смислове навантаження. Такі слова називають **ключовими**.

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац.

Абзац – це частина тексту, об'єднана однією мікротемою. Кожен абзац пишуть з нового рядка.

484

I. Прочитайте уривок. Доведіть, що це текст, користуючися схемою «Істотні ознаки тексту». Свою відповідь розпочніть так: «Прочитаний уривок є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку ...»

ДІОКЛЕТІАНОВА КАПУСТА

З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі властивості **капусти**. Вважалося, що вона містить усі сім благ – гаряче й холодне, сухе й вологе, гірке й солодке, а також гостре. Лікарі радили давати капустяний сік дітям, аби ті швидше виростили, радили вживати цілющу капусту при запаленнях та свіжих ранах.

Ми розкажемо тобі дивну історію про римського імператора Діоклетіана Августа. 305 року Діоклетіан зрікся престолу і виїхав до міста Салони. Там, на превеликий подив колишніх підданих, імператор почав вирощувати капусту. Чим можна було пояснити цей дивний і незбагнений вчинок?

Кілька років тому Діоклетіана мучив глухий біль у животі. Жерці в один голос пророкували йому швидке одужання, сто років життя, блискучі перемоги на суходолі й на морі. А йому вже не лише вночі, а й удень дошкуляли болі. Діоклетіан уже почав думати про смерть.

Ось тут і нагодився старий грек. Він повів імператора на горід і показав на капусту: «Ось у ній – твоє здоров'я». І справді, **вилікував Діоклетіана свіжим капустяним соком.**

...Здається, ще вчора імператор свято вірив, що кожен його крок – це сторінка історії. Нині ця віра розвіялася, мов туман. Люди воюють, убивають, руйнують, а капуста собі росте. Вона годує, лікує, тішить зір. Вона однаково потрібна і друзям, і ворогам, й імператорам, і найостаннішому рабові (За Є. Моргуном).

II. Визначте тему, основну думку та задум тексту. Що відображає заголовок до тексту – тему чи основну думку?

III. Визначте мікротеми тексту і звірте свою відповідь з поданою нижче таблицею. Доведіть, що виділені в тексті речення є тематичними. Які слова в мікротемах є ключовими? Доповніть усно таблицю до тексту.

Мікротеми	Тематичні речення	Ключові слова
1. Цілющі властивості капусти	З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі якості капусти	Поживний, цілющий, сім благ, сік
2. Діоклетіан проміняв престол на капусту		
3. Хвороба імператора		
4. Капуста допомогла		
5. Імператор змінює свої переконання		

IV. Знайдіть абзацні відступи. Простежте, чи співзвучний поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.

Структура тексту

У тексті є вступ (зачин), основна частина й кінцівка.

Вступ готує нас до сприйняття того, про що йтиметься в тексті.

В основній частині розкривають зміст тексту.

Кінцівка – це підсумок усього сказаного.

План

Для того щоб виділити в змісті тексту найбільш важливе і зазначити послідовність викладу думок, складають план.

План – це короткий послідовний перелік основних питань або тем тексту.

ПАМ'ЯТКА

Як скласти простий план тексту

1. Уважно прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Визначити мікротеми, стисло й чітко їх сформулювати.

Це і є пункти плану.

4. Склавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

485 I. Прочитайте текст. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

КОЖУМ'ЯКА

На Україну часто нападали печеніги. Якось князь Володимир стояв з військом на лівому березі Дніпра, а печеніги стояли на правому. Ватажок печенігів переказав князеві, щоб вислав воїна для змагання з його богатирем. Чий воїн подолає супротивника, того буде й перемога.

Підійшов до Володимира старий воїн і сказав: «У мене є син. Він такий дужий, що ніхто не може його побороти». Старий розповів, що колись син м'яв шкіру. Його щось розлютило, і він ту шкіру руками роздер. Наказав князь покликати кожум'яку.

Борець печенігів був чоловік величезного зросту. Кожум'яка був невеликий. Він схопив ворога й кинув ним об землю. Від удару велетень загинув. Печеніги кинулися навтьоки.

На цьому місці Володимир заклав місто і назвав його Переяславом, тому що тут український богатир перейняв славу від печенігів (За *І. Крип'якевичем*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би основну думку тексту.
2. Визначте мікротеми висловлювання, тематичні речення та ключові слова.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте структуру тексту (вступ, основну частину, кінцівку).
5. Прочитайте поданий нижче план до тексту. Знайдіть у тексті частини, які відповідають кожному пункту плану. Складіть і запишіть свій варіант плану.

6. За складеним планом стисло перекажіть прочитане (усно).
7. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

П л а н

1. Військо Володимира навпроти печенігів.
2. Розповідь старого воїна.
3. Поєдинок кожум'яки з велетнем.
4. Володимир заклав місто Переяслав.

Тема 4. МОВНІ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТІ. «ВІДОМЕ» ТА «НОВЕ» В РЕЧЕННЯХ ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке займенники, прислівники, сполучники? 2. Які слова називають синонімами?

486 Утворіть з поданих речень текст, замінивши в другому реченні іменник *товариш* займенником, а в третьому – синонімічним іменником. Простежте, як займенник та синоніми допомогли зв'язати речення.

1. Немає нічого в світі кращого, ніж вірний **товариш**.
2. **Товариш** завжди прийде на допомогу.
3. У народі кажуть, що справжній **товариш** пізнається в біді.

487 Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, які є мовні засоби зв'язку речень у тексті. Поясніть подані приклади. До двох засобів (на вибір) доберіть власні приклади.

Мовні засоби зв'язку речень у тексті	
Займенники	<i>Біля хати росли куці барвінку. Здавалося, що він і зимою зеленіє.</i>
Прислівники	<i>Хлопці підійшли до великої купи листя. Звідти почувся якийсь писк.</i>
Сполучники	<i>Посіви потерпали від спеки. Але дощу не було.</i>
Синоніми	<i>Птахи мають неабиякий апетит. Деякі пернаті за день з'їдають кількість поживи, яка перевищує їхню вагу.</i>
Повтори слів	<i>Варто знати традиції народу, звичаї. І не тільки знати, але й зберігати те, що започаткувало старше покоління.</i>
Спільнокореневі слова	<i>Розстебнули хмари свої торби і сипонули на землю снігом. І полетіли, кружляючи в повітрі, снігові метелики.</i>

«Відоме» й
«нове»

У кожному тексті відображено **рух думки** від того, що вже відоме, що назване мовцем, до того, що ще не відоме.

Частину речення, що містить уже відому з попереднього речення інформацію, умовно називають «**відомим**» (**В**).

Частину речення, що містить нову, не висловлену до того інформацію, називають «**новим**» (**Н**).

НАПРИКЛАД:

До класу ввійшов учитель.

В

Н

Він зачитав розклад уроків на завтра.

488

I. Прочитайте мовчки текст. З якою метою створено це висловлювання?

Яблуню можна вважати патріархом* нашого саду. Походить вона з Кавказу, Середньої Азії, Далекого Сходу. Там ще й досі живуть її дикі родичі.

Вирощують яблуні від Полярного кола до жарких субтропіків. Але все ж найкраще почувається вона в районах, де клімат помірний.

У нас яблуневі сади розкинулися на величезній площі і займають майже три чверті всіх насаджень плодових дерев (С. Кургузов).

**Патріарх* – (перен.) найстарший, найвидатніший, найповажніший.

II. Назвіть виділені мовні засоби зв'язку речень у тексті та поясніть їхню роль. Яким засобом поєднано перше й друге речення, а яким – друге й третє?

III. Усно визначте «відоме» й «нове» в реченнях тексту.

489

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте один одному по два засоби зв'язку. Користуючись запропонованими засобами, складіть кожен невеликий текст (3–4 речення).

490

Складіть і запишіть невеликий текст на одну із запропонованих тем (5–7 речень), використавши як засоби зв'язку речень спільнокореневі слова, займенники, сполучники.

Теми: «Моя зустріч із прекрасним», «Народження малюнка», «Моє місто (село)», «Чому посміхаються зорі».

Тема 5. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

491 І. Прочитайте текст мовчки. Що нового ви дізналися з прочитаного? У чому полягає цінність цієї інформації?

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

На північному сході України в межах вододілу басейнів* Дону та Дніпра розкинулася Харківська область.

Цікава та багатогранна історія краю. У давнину на цих землях, там, де річка Сальниця віддає свої води Сіверському Дінцю, в одному з боїв воїни київського князя Володимира розбили половців. А майже через 75 років після тієї події, у травні 1185 року, на цьому місці стояли табором бойові дружини сіверського князя Ігоря Святославича.

Після спустошливих набігів монголо-татар велика територія басейну Сіверського Дінця залишалася тривалий час незаселеним краєм, який прозвали «диким полем». «Дике поле» стало своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки на міста й села південної окраїни Московської держави. Через нього проходили історичні шляхи. Найважливішим був Мурівський шлях, який брав свій початок з Перекопа й доходив до Тули.

Сіверський Донець

У кінці XV – на початку XVI століття на території Дикого поля дедалі частіше почали з'являтися люди, які засновували тут слободи** (звідси – історична назва Слобідська Україна, або Слобожанщина). У XVII столітті були засновані такі міста й слободи, як Суми, Лебедін (сучасна Сумська область), Острогозьк (сучасна Воронежська область у Росії), Харків, Вálки, Зміїв, Великий Бурлук, Вовчанськ і багато інших великих і малих поселень. Слобідський край заселявся переважно українцями з Правобережної України, яких називали черкесами. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву укріплень, що зумовлювалося потребами захисту від татарських нападів. Церква ставала центром духовного та громадського життя міста чи слободі. При ній засновували школи.

Долаючи великі труднощі, слобожани за короткий історичний період перетворили «дике поле» в край з розвиненим господарством і досить високим на ті часи рівнем культури (З довідника).

**Басейн* – територія, яку охоплює річка з притоками.

***Слободá* – велике село, селище.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, стиль і тип мовлення.
2. Визначте адресата та мету висловлювання.
3. Виділіть структурні частини тексту (вступ, основна частина, кінцівка).
4. Виділіть мікротеми, доберіть до них заголовки. Складіть і запишіть план тексту.
5. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
6. Перегляньте текст швидко і знайдіть слова, написані з великої букви.
7. Роздивіться ілюстрацію до тексту. Що на ній зображено? Доберіть до неї назву.

III. Виберіть один із запропонованих варіантів продовження речення (за текстом).

1. Текст може бути вміщено в підручнику з

А математики

В природознавства

Б історії

Г етики

2. Свою розповідь про історію краю автор розпочинає зі згадки про

А спустошливі набіги монголо-татар

Б заснування слобід

В перемогу київського князя Володимира над половцями

Г будівництво укріплень

3. Край прозвали «диким полем», тому що

А після спустошливих набігів монголо-татар він тривалий час залишався незаселеним

Б він став своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки

В тут воїни київського князя Володимира розбили половців

Г тут водилися дикі звірі

4. На території «дикого поля» були засновані такі міста, як

А Київ, Чернігів

В Донецьк, Луганськ

Б Львів, Тернопіль

Г Суми, Харків

5. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву

А укріплень і церков

В шкіл

Б жител і господарських споруд

Г доріг

6. Історична назва Слобідська Україна, або Слобожанщина, походить від слова

А свобода

В селище

Б слобода

Г лобода

Тема 6. ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ. УСНИЙ ВІДГУК ПРО ВИСЛОВЛЮВАННЯ ТОВАРИША

492 I. Прочитайте прислів'я і поясніть їхній зміст. Які правила мовлення можна сформулювати на їхній основі?

1. Заторохтіла сорока, наче діжка з горохом. 2. Не мни слова, говори просто. 3. Спочатку подумай, а потім говори. 4. Бесіди багато, а розуму мало. 5. На городі бузина, а в Києві дядько.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я з поданих (на вибір).

493 Користуючись таблицею, розкажіть про основні вимоги до мовлення.

Вимоги до мовлення	
<i>Змістовність</i>	Потрібно підпорядковувати висловлювання заздалегідь визначеній темі й основній думці
<i>Точність</i>	Слова необхідно використовувати відповідно до їхнього значення. Речення слід будувати так, щоб найточніше передати зміст висловлювання

Вимоги до мовлення	
<i>Послідовність</i>	Думки потрібно викладати чітко й послідовно
<i>Логічність</i>	Думки варто викладати логічно
<i>Доречність</i>	Слід враховувати ситуацію спілкування, гармонійно поєднувати слова, речення
<i>Правильність</i>	Потрібно правильно добирати, вимовляти та писати слова; правильно будувати речення і розставляти розділові знаки
<i>Виразність</i>	Необхідно добирати слова та будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку
<i>Багатство</i>	Потрібно вживати різноманітні слова й речення, не повторювати тих самих слів

494

I. Підготуйте невелике усне висловлювання (5–7 речень), у якому дайте відповідь на одне з поданих запитань. Розпочніть роботу з визначення теми й основної думки майбутнього висловлювання. Намагайтеся додержувати вимог до мовлення.

1. Яку професію ви мрієте обрати і чому? 2. Яким видом спорту і чому ви порадили б займатися своїм однокласникам?
3. Як у вашій родині святкують Новий рік або Великдень?
4. Які телевізійні передачі ви любите дивитися і чому?

II. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Послухайте висловлювання товариша. За поданим нижче планом підготуйте усний відгук про це висловлювання.

Відгук

Відгук – це оцінювання прочитаного, почутого чи побаченого; висловлення ставлення до нього.

План відгуку про висловлювання

1. Як розкрито тему? (Повно, частково, не розкрито).
2. Як викладено матеріал? (Точно, послідовно, логічно, виразно; допущено порушення).
3. Чи всі слова вжито доречно? Чи враховано ситуацію спілкування?
4. Чи потрібно щось уточнити, доповнити?
5. Чи наявні вступ і висновок? Наскільки вони вдалі?
6. Наскільки переконливим було висловлювання?
7. Чи допущено мовні помилки? (Вимова слів, будова речень тощо).
8. Загальне враження від висловлювання.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Відгук про висловлювання товариша має бути тактовним, делікатним, щоб не образити друга, а допомогти йому позбутися помилок, сприяти розвитку його вмінь будувати висловлювання.

495

Проведіть спостереження за усним мовленням своїх однокласників на уроках та на перерві. Зафіксуйте помилки, які трапляються в їхньому мовленні. Розкажіть про результати своїх спостережень на уроці української мови, не називаючи прізвищ однокласників.

Тема 7. СТИЛІ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які ви знаєте стилі мовлення? 2. У яких сферах життя використовуємо науковий стиль, а в яких – художній?

496

Прочитайте тексти. Визначте стиль мовлення кожного з них. У якій мовленнєвій ситуації доречне кожне з висловлювань?

1. Ромашка – рід рослин із родини складноцвітих. Має розгалужене стебло і пірчаторозсічені листки. Найпоширенішими видами є ромашка лікарська, ромашка запашна із зеленувато-жовтими кошиками без язичкових квітів і ромашка незапашна. Ростуть ці види як бур'яни на відкритих місцях. Два перші види використовують у медицині (*З енциклопедії*).

2. На високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюстках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря сталльної голки, росичкою (*Г. Тютюнник*).

Стиль
мовлення

Стиль мовлення – це сукупність мовних засобів (слів, речень тощо), які свідомо використовує мовець за певних умов спілкування.

497 Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про особливості одного зі стилів мовлення (на вибір). Чи часто доводиться вам його використовувати?

Назва стилю	Сфера використання	Основні види	Загальні ознаки
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Розмова на побутові теми, лист до близької людини	Невимушеність, жвавість бесіди; вияв авторського ставлення
Науковий	Наука, техніка, освіта	Наукова стаття, лекція, відповідь на уроці	Чіткість, точність, послідовність
Художній	Художня література	Оповідання, повість, казка, вірш	Образність, емоційність
Офіційно-діловий	Службові стосунки, законодавство	Заява, оголошення, наказ, закон	Офіційність, конкретність, чіткість, стислість
Публіцистичний	Суспільне життя	Виступ на зборах і мітингу, газетна стаття, звернення	Точність, логічність, піднесеність, офіційність

498 Прочитайте тексти різних стилів. У якій ситуації спілкування можливе кожне з висловлювань? Поясніть, як ви розрізнили тексти наукового, художнього та розмовного стилів.

• **Розмовний стиль**

- Привіт, Оленко. Брат удома?
- Ні, його немає. Десь погнався на велосипеді.
- Жаль. Нехай знайде до мене, коли повернеться. Бувай!
- До побачення.

• **Науковий стиль**

Іноді здається, що в метеликів лише два крила, але це не так. Насправді крил у них чотири, як і в більшості інших комах, однак передні крила розташовані в одній площині із задніми, до того ж ще й бувають з'єднані з ними. Ось чому може здаватися, що крил у метеликів удвічі менше, ніж є насправді (З довідника).

• **Художній стиль**

Прийшла журлива пора прощання з красним літечком. У зелені кучері дерев уже влітаються жовті пасма. Чарівниця-

осінь починає розвішувати на гілках перші золоті дукати чарівного листя. Поступово в золото та багрянець одягається все деревно-чагарникове багатство (*Ю. Заверуха*).

• **Офіційно-діловий стиль**

Стаття 31. Держави визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь у культурному житті, займатися мистецтвом. Держави поважають і заохочують право дитини на всебічну участь у культурному і творчому житті (*З Конвенції про права дитини*).

• **Публіцистичний стиль**

Віками народ витворював цю мову, витворив її, одну з найбагатших мов слов'янства, триста тисяч пісень склала Україна цією мовою, зокрема явивши пісенні шедеври незрівнянної краси, дала світові Україна геніальних поетів, зажило українське слово шани й визнання серед народів близьких і далеких (*О. Гончар*).

499 I. Розгляньте малюнки. Виберіть стиль висловлювання, доречний у кожній із зображених ситуацій спілкування. Якщо це різні стилі, то чим вони різняться? Яке спілкування відбуватиметься за неофіційних обставин?

II. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (4–6 реплік), можливий в одній із зображених ситуацій.

500 Випишіть з підручників чи художньої літератури приклади текстів (3–5 речень) художнього і наукового стилів. Обґрунтуйте свій вибір.

Тема 8. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки наукового стилю мовлення?

Переказ

Докладний переказ – це повне, послідовне, близьке до тексту передавання змісту почутого або прочитаного.

501

1. Прочитайте текст, правильно наголошуючи виділені слова. Чи можна стверджувати, що він належить до наукового стилю? Обґрунтуйте свою відповідь. Визначте тему висловлювання.

ІСТОРІЯ КНИЖКИ

Давно-давно на землі не було книжок, бо люди ще не вміли їх робити.

«**Сторінками**» найдавніших книжок були **камені**, стіни печер, вояцькі щити. Писали на всьому. Бо ж не було тоді ані паперу, ані олівців. Далі люди додумалися писати на глині, яку потім сушили й випалювали у вогні. Та хіба на глиняних сторінках-цеглинках багато напишеш? До того ж ці книжки були важкі. Коли, скажімо, якийсь учений збирався в дорогу і брав із собою дві-три такі «книги», йому потрібен був віз.

Із часом люди навчилися робити **зручні й легкі** книжки – з **тонкої кіз'ячої** або телячої шкіри. Першу таку книжку зроби-

В. Рекуненко. В гостях у казки

ли в стародавньому місті Пергам, через те папір зі шкіри й назвали **пергаментом**.

Справжній папір, що на ньому пишуть зараз, люди навчилися робити дві тисячі років тому. Тоді й почали в багатьох країнах писати книжки на папері. Саме писати, бо книжки ж тоді були **рукописні**.

Тепер книжка всюди поруч із нами (О. Єфімов).

II. Дайте усні відповіді на запитання.

1. На чому писали люди, коли ще не було паперу?
2. Чи зручними були глиняні сторінки? Як про це сказано в тексті?
3. Що таке пергамент?
4. Коли люди навчилися робити справжній папір?
5. Як ви розумієте останнє речення тексту? Чи згодні ви з автором?

III. Складіть і запишіть план тексту.

VI. Прочитайте текст удруге і докладно перекажіть його за складеним планом (усно). Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися, виконуючи завдання?

Тема 9. ТИПИ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису та роздуму (міркування)?

Розповідь

Розповідь – це висловлювання про події, що відбулися (відбуваються чи відбуватимуться) в певній послідовності.

До тексту-розповіді можна поставити загальне питання *що сталося (відбулося)?*

Опис

Опис – це висловлювання про певні ознаки, властивості предмета, особи чи явища.

До тексту-опису можна поставити загальне питання *який?*

Роздум

Роздум – це висловлювання, у якому доводиться **правильність чи неправильність певного твердження шляхом міркування та за допомогою аргументів**.

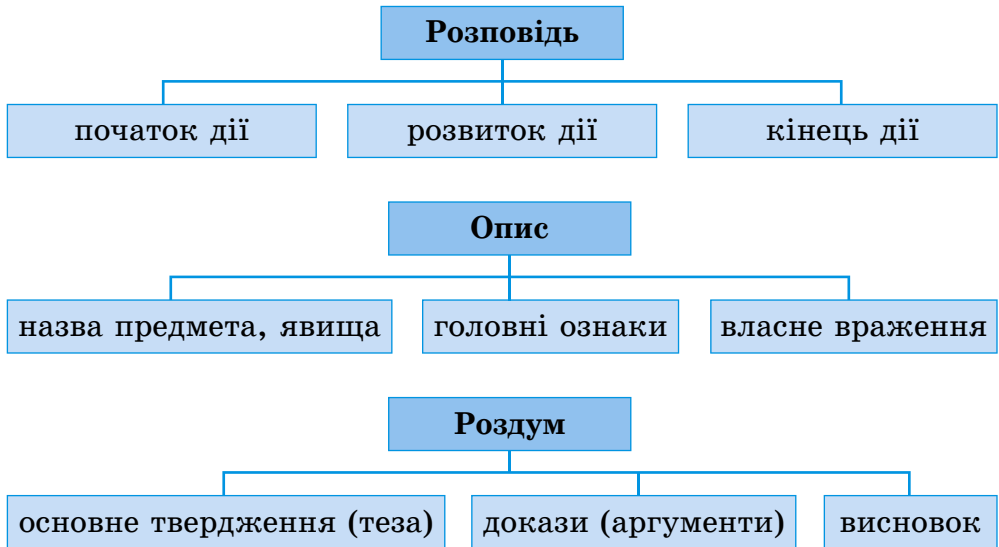
До тексту-роздуму можна поставити загальне питання *чому?*

У будь-якому роздумі є дві частини. У першій – міститься **теза** (основна думка, твердження, яке потрібно довести), а в другій – **докази** (аргументи) висловленого твердження.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Інколи в одному тексті можуть поєднувати два або й три типи мовлення.

502 Розгляньте схеми. Розкажіть за ними про особливості побудови тексту кожного з типів мовлення.

503 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що це висловлювання є розповіддю. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

БІЛКА-ПАРАШУТИСТ

Рятуючись від куниці, вище й вище по сучках лапатої ялини забирається білка. Куниця ось-ось наздожене руду. І раптом... білка розпластує лапки, розправляє хвоста й кидається вниз із самісінького вершечка високої ялини. Хвіст діє як парашут, і тварина плавно приземляється на галявині. У куниці хвіст не може правити за парашут. І поки вона спускається з дерева, білка вже знаходить безпечний куточок (З довідника).

II. Знайдіть займенники, спільнокореневі слова й повтори, які допомагають зв'язати речення в тексті.

МІРКУЙМО. У висловлюванні йдеться про кілька дій, виконаних куницею та білкою. Ці дії виконуються одна за одною, послідовно. До тексту можна поставити загальне питання *що відбувається?* Отже, це висловлювання є розповіддю.

504 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Ви прийшли до друга, а в його бабусі день народження. Ви цього не знали. Як ви привітаєте бабусю? Яким типом і стилем мовлення скористаєтеся?

505 I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть прикметники, за допомогою яких автор описує стебло, квітку та листя кульбаби.

Кульбаба – це багаторічна трав'яниста рослина. Стебло в неї безлисте, світле, усередині порожнє. На верхівці стебла красується одна велика жовта квітка, схожа на кошик. Увечері її пелюстки згортаються, а вранці розкриваються. Листочки цієї рослини видовжені, зубчасті. Ростуть вони від самого кореня. Кульбаба належить до лікарських рослин і є дуже корисною (З енциклопедії).

II. Розкажіть про особливості побудови цього тексту та визначте його тип мовлення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙМО. У тексті вказано постійні ознаки кульбаби. Крім того, названо ознаки частин цієї рослини – стебла, квітки, листків. До висловлювання можна поставити загальне питання *яка?* Отже, цей текст є описом.

506 Складіть невеликий усний роздум (3–5 речень), розпочавши його одним з наведених висловів.

- Я люблю займатися спортом (малювати, читати), тому що ...
- Українські пісні відомі у світі, тому що ...
- Природу треба охороняти, тому що ...

Тема 10. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ ПРЕДМЕТА

507 I. Прочитайте текст. Під час читання запишіть ключові слова.

БЛАКИТНИЙ АЛМАЗ

У природі **трапляються** кольорові алмази: блакитні, рожеві, жовті. Один з блакитних алмазів **пов'язують** з іменем відомого мореплавця Васко да Гама.

Якось славетний капітан прогулювався палубою та **милювався** коштовним **каменем**. Алмаз було вправлено у **важкий** золотий перстень. Камінь було ретельно **огранено**. Така обробка

мала назву «троянда», алмазові вона надавала особливої краси. Блискучі грані сяяли, здавалося, що алмаз світиться із середини.

Цієї миті повз капітана проходив кок, підсковзнувся та штовхнув його. **Спересердя** капітан замахнувся на матроса. Перстень зіскочив з пальця і впав в океан.

Через чотири роки каравели* Васко да Гама знову опинилися на тому самому місці. Кок готував сніданок для команди. В одній зі скумбрій**, що їх спіймали матроси, він знайшов капітанів перстень!

Так, перстень був той самий! Але його прозора колись «троянда» стала блакитною! Так подіяла на алмаз морська вода за ті роки, що він лежав на океанському дні (За Р. Валувем).

**Каравела* – старовинний вітрильний корабель з трьома або чотирма щоглами.

***Скумбрія* – морська риба.

А. Тарабанов. Музыка моря

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, тип і стиль мовлення.
2. Зі скількох мікротем складається текст? Назвіть їх у порядку розміщення.
3. Складіть і запишіть план тексту.
4. Зверніть увагу на написання виділених слів. Запишіть слова і сполучення *мореплавець Васко да Гама*, *ретьельно* *огранено*, *обробка «троянда»*, *кок*, *каравела*, *скумбрія*.
5. Доберіть синоніми до слів *ретьельно*, *спересердя*.
6. Прочитайте текст удруге.

7. За планом напишіть докладний переказ на чернетці. Після опрацювання чорнового варіанта переписіть переказ у зошит.

Тема 11. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

- 508** I. Чи є у вашій кімнаті, на подвір'ї будинку або в школі найбільш красивий чи улюблений вами предмет? Як би ви могли його описати?
II. Розгляньте ілюстрацію. Який предмет на ній зображено? Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати його зовнішній вигляд.

Петриківський розпис

«Відоме» й
«нове»

Описати предмет означає назвати його ознаки, а також ознаки його частин.

«Відомим» у реченнях опису є назва предмета або його частин. «Новим» є назва ознаки. **НАПРИКЛАД:**

Н По круглому циферблату пробігає тоненька,
В
Н
В
як волосинка, секундна стрілка.

Структура

Текст опису повинен мати вступ, основну частину, кінцівку.

Структура твору-опису предмета

Частини	Про що пишемо (на вибір)
Вступ	Загальне враження від предмета, уявлення про нього; як цей предмет з'явився в мене; для чого використовують предмет тощо
Основна частина	Опис: колір, форма, розмір, матеріал тощо
Кінцівка	Моє ставлення до предмета; місце предмета в моєму житті тощо

Художній опис

Художній опис відображає предмети в яскравій, образній формі з метою емоційного впливу на читача. У такому описі використовуємо художні засоби (порівняння, епітети та ін.).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

До опису можна поставити загальне питання **який?**

509 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль мовлення. Доведіть, що в тексті подано опис предмета, а не розповідь про нього.

Я тримаю в руках новенький олівець. Він виблискує на сонці своїми шістьма гранями. Олівець одягнений у жовту сорочку і схожий на сонячний промінчик. На одязині вишито візерунок з яскравих цифр і букви. Я застругую олівець, знімаю з нього дерев'яні кучерики. З-під них визирає гострий, як голка, носик чорного кольору зі сталевим відблиском. Це – стержень, серцевина невтомного трудівника. А ще олівець має маленьку гумову шапочку, якою виправлятиме мої помилки.

З таким помічником я залюбки ходитиму до школи.

II. Простежте, як розгортається думка в тексті. Для цього визначте, який предмет описано в тексті. Що нового ми дізнаємося про цей предмет з кожного наступного речення? Укажіть «відоме» й «нове» в реченнях опису.

III. Знайдіть використані в описі художні засоби (епітети й порівняння), слова в переносному значенні.

510 Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться предмет, його частини («відоме»), назвіть його ознаки («нове»). Складіть план твору-опису цього предмета. За планом усно опишіть предмет у художньому стилі. Скористайтеся поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план твору-опису предмета

1. Як предмет з'явився в мене?
2. Розмір і форма предмета.
3. Колір (запах, смак) предмета.
4. Матеріал, з якого зроблено предмет, оздоблення.
5. Частини предмета, їхні розміри, форма, колір.
6. Я люблю користуватися предметом.

511 Пригадайте якийсь із фантастичних предметів, які згадано в казках, мультфільмах чи кінофільмах (чарівну паличку, шапку-невидимку, меч тощо). Складіть художній твір-опис цього предмета. За бажанням намалюйте цей предмет (на окремому аркуші).

512 I. Пригадайте, що вам відомо про життя і творчість відомої української художниці Катерини Білокур (параграф 7, вправа 53).

II. Розгляньте репродукції картин К. Білокур. Що на них зображено? Чи можна якийсь із предметів вважати другорядним, зайвим? Яке враження справляють картини на вас?

К. Білокур. Натюрморт
з колосками і глечиком

К. Білокур.
Богданівські яблука

III. Складіть усно твір-опис яблука або глечика за картиною Катерини Білокур (у художньому стилі). Скористайтеся довідкою і пам'яткою, поданими нижче.

ДОВІДКА. Яблуко червонощоке, свіже, велике, кругле; відчуваєш аромат яблук; кольори яскраві, соковиті.

ПАМ'ЯТКА

Як складати твір-опис предмета чи тварини за картиною

1. Уважно розглянути картину. Визначити, що на ній зображено, відчуття настрою художника. Звернути увагу на кольорові особливості картини.

2. Розглянути предмет (тварину), який ви бажаєте описати. Звернути увагу на деталі, що розкривають його образ.

3. Визначити тему й основну думку майбутнього висловлювання. Скласти план.

4. У вступі назвати картину, її автора, стисло зазначити, що зображено на полотні.

5. В основній частині описати предмет (тварину).

6. У висновку передати своє враження від предмета (тварини): чи сподобався він вам? Чому?

Тема 12. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА В ХУДОЖНЬОМУ ТА НАУКОВОМУ СТИЛЯХ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості опису предмета? З якою метою створюють художні описи?

513 Прочитайте опис олівця. У якому стилі складено це висловлювання? Обґрунтуйте свою думку. Порівняйте цей опис з описом цього предмета, поданим у вправі 509.

Олівець – це предмет першої потреби. Він призначений для писання, малювання, креслення. Складається олівець із графітного стержня, вміщеного в дерев'яну оправу. Олівець легкий, тонкий, зручний для користування. Оправу зроблено з м'якого дерева, вона має форму циліндра діаметром до семи міліметрів. Оправу пофарбовано в рожевий колір. Олівець з одного кінця гостро заструганий, а з іншого має невеличку гумку. Я дуже люблю малювати різнокольоровими олівцями (З посібника).

514 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Який предмет, на вашу думку, найважливіший для навчання? Назвіть характерні ознаки цього предмета.

Мета наукового опису – подати точну інформацію про предмет (його розмір, форму, вагу, колір тощо). У науковому описі всі слова вживають у прямому значенні.

515 Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться цей предмет, його частини («відоме»), назвіть його ознаки («нове»). Складіть план і напишіть за планом два твори-описи цього предмета – у науковому і в художньому стилях. До творів доберіть заголовки. Скористайтеся орієнтовним планом на с. 230.

Тема 13. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості розповіді?

Твір-розповідь – це повідомлення про якісь події в житті людини, класу, школи, сім'ї тощо.

516 І. Прочитайте розповідь. Виділіть її складові (початок, розгортання та завершення дії). Доберіть заголовок. Чи сподобалося вам це висловлювання?

Якось в одного тигра у звіринці заломився кіготь і вріс у лапу. Це завдавало йому нестерпних мук. Треба було випилати пазур. Операція виявилася важкою, але мужній лікар усе-таки скінчив її. Минув рік, і той самий тигр загнав у лапу колючку. Цього разу він сам простягнув лікарю крізь ґрати зранену лапу й терпляче чекав, поки той порався біля неї. Після цього тигр став стрибати по клітці, виказуючи радість і вдячність лікарю-рятівникові (За *О. Губком*).

II. Укажіть слова, які передають послідовність дій.

517 Напишіть твір-розповідь (0,5–1 сторінка) у художньому стилі на одну з поданих тем. Попередньо визначте основну думку висловлювання та складіть його план. Доберіть заголовок.

- «Сім днів повної свободи, або Як я провів канікули»;
- «Зупинись мить, або Одна година мого життя»;
- «Усе за планом, або Мій робочий день»;
- «Один за всіх, або Мої друзі в школі»;
- «Поки всі вдома, або Вихідний день у нашій сім'ї».

Тема 14. ЛИСТ. АДРЕСА

518 Прочитайте гумореску. Про що в ній розповідається? Який висновок ми можемо зробити для себе із цього твору?

ЯК ВАСИЛЬКО «ВІДПОЧИВСЯ»

Писав із табору Василько:
 «Нових у мене друзів стільки!
 Я, мамо, добре відпочився!
 І опилсинів тут наївся!
 І накупався, як ніколи!..
 Пеши... Вітаїм... Я й Мекола».
 А мама так йому писала:
 «Без тебе дома скучно стало...
 Але тобі на користь море,
 І ми зустрінемося скоро...
 Ти молодець, що «відпочився», –
 Коли б ще й грамоти навчився!»

Г. Бойко

Лист

Лист – один із засобів спілкування між людьми, особливий вид творчості.

Структура листа:

→	звертання до того, кому адресовано лист
→	основний зміст листа
→	побажання, прощання
→	прізвище, ім'я того, хто написав
→	дата

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Того, кому призначено лист, називають **адресатом**.

519 Прочитайте зразок листа. Зверніть увагу на те, як починається і як завершується лист. Чи дотримано вимог до мовлення?

Привіт, Максиме!

Пише тобі з табору відпочинку твій друг Сергій.

Я дуже задоволений, що поїхав саме до цього табору, адже тут весело й цікаво. Щодня проходять різні ігри, вікторини, спортивні змагання. Наш загін уже двічі був переможцем конкурсів, а мені навіть подарували конструктор за активну участь у шахових поєдинках.

Зараз ми готуємо театральну виставу, яку покажемо перед усіма дітьми табору.

Погода не підводить! Ми купаємося в басейні, засмагаємо, а завтра вранці разом з вихователем підемо ловити рибу на ставок.

До зустрічі!

Сергій.

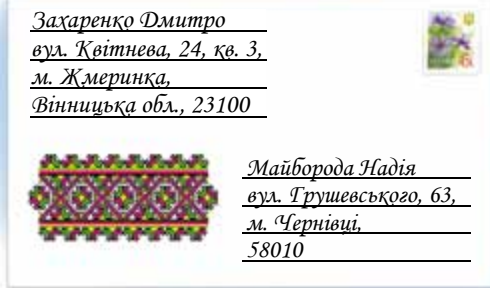
25 липня 2013 року

520 Напишіть листа другу (подрузі) або мамі (татові, дідусеві, бабусі). У якій формі (монологічній чи діалогічній) ви писатимете?

521 Розгляньте зразок оформлення адреси на конверті. Зверніть увагу, де пишемо адресу відправника, а де – адресата. Розкажіть, у якій послідовності зазначаємо складові частини адреси (індекс, назву міста тощо), де ставимо коми.

Відправник →

← Адресат

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова область, район, місто, село, вулиця, квартира тощо в запису адреси прийнято скорочувати (обл., р-н, м., с., вул., кв.).

522 Уявіть, що вам потрібно надіслати лист комусь із рідних чи знайомих. Накресліть уявний конверт і напишіть свою адресу та адресу адресата. Скористайтеся поданим вище зразком.

Лист у майбутнє**Проект**

Уявіть, що вже промайнуло одинадцять років вашого навчання в школі, ви готуєтеся до випускного балу... Якими ви себе бачите в майбутньому? Напишіть листа собі в майбутнє – випускнику школи. Розкажіть про себе «сьогоднішніх», свої бажання, плани на майбутнє, що найбільше цінуєте в житті тощо. Заклейте листи в конверти, підпишіть і здайте на зберігання вчителів чи керівникові вашого навчального закладу. Попросіть, щоб ці листи вручили вам на випускному балі.

Тема 15. ЗАМІТКА В ГАЗЕТУ (ЗІ ШКІЛЬНОГО ЖИТТЯ) ІНФОРМАЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

523 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Яка подія із життя вашого класу, школи або населеного пункту, що відбулася останнім часом, вас найбільше зацікавила чи схвилювала?

524

З'ясуйте за тлумачним словником значення поданих слів.

Публіцистика, редактор, редакція (газети), кореспондент, колонка (газетна), рубрика.

Особливості
замітки

Замітка – це коротке оперативне повідомлення про конкретні події та явища, які можуть зацікавити багатьох. Замітка обов'язково має бути актуальною.

Мета замітки – поінформувати, повідомити про те, що відбулося, де і коли.

Замітка

Що відбулося?

Де відбулося?

Коли відбулося?

Заголовок замітки покликаний привернути увагу читача. Дуже короткі замітки можна подавати без заголовків.

Обсяг замітки – від десяти до ста рядків.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Хоча для замітки характерні стислість і конкретність, проте не виключається використання епітетів, порівнянь та інших художніх засобів.

525

Прочитайте замітку, звертаючи увагу на наголошування виділених слів. Визначте її тему, основну думку, тип мовлення.

НЕЗАБУТНЯ ЗУСТРІЧ З МАЙСТРОМ СЛОВА

На початку листопада в нашій школі відбулася зустріч із відомим українським письменником Дмитром Григоровичем Білоусом.

Щоб послухати гостя й поставити йому свої запитання, в актовому залі зібралися майже всі учні та вчителі. Дмитро Білоус надзвичайно цікаво розповів про місцевість, де він народився, країни, у яких побував, про свою творчу працю. Поет прочитав вірші з популярних збірок «Диво калинове» та «Чари барвінкові», у яких майстерно розкривається краса й багатство українського слова. А потім поезії Дмитра Білоуса читали учні. Навіть коли зустріч офіційно закінчилася, діти ще довго спілкувалися з письменником, ставили багато запитань, брали автографи на пам'ять.

Зустріч із відомим майстром слова залишила неповторні враження в душах учнів і вчителів.

ПАМ'ЯТКА

Як писати замітку

1. Обдумати тему, обрану для замітки, сформулювати основну думку.
2. Визначити адресата і мету майбутнього висловлювання.
3. Продумати структуру замітки (вступ, основну частину, висновок).
4. Чітко сформулювати відповіді на запитання: що відбулося? де? коли?
5. Скласти план.
6. Написати замітку на чернетці, прочитати і за потреби внести виправлення чи доповнення.
7. Переписати текст.

526

I. Напишіть замітку до газети на одну із запропонованих або дібраних самостійно тем. Скористайтеся пам'яткою «Як писати замітку».

1. Відзначання якогось свята у вашому класі (школі). 2. Допомога учнів людям похилого віку (дитячому будинку, бібліотеці). 3. Похід (прогулянка, екскурсія). 4. Відвідання музею (виставки, театру). 5. Вечір відпочинку. 6. Спортивні змагання. 7. Футбольний матч. 8. Заняття шкільного гуртка. 9. Облаштування класної кімнати (шкільного стадіону, музею, подвір'я). 10. Зустріч із відомими людьми.

II. Послухайте замітки, які написали ваші однокласники. Що вам сподобалося в цих висловлюваннях?

Класна газета

Проект

Під керівництвом учителя виберіть кращі замітки, написані учнями вашого класу. Підготуйте випуск стінної класної газети. Не забудьте проілюструвати газету, дібрати рубрики, вказати дату виходу, авторів заміток, редколегію.

Проведіть у класі конкурс на кращу замітку. Роботи переможців запропонуйте до друку в газетах вашого міста чи району.

Тема 16. УСНИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ ПРО ВІПАДОК ІЗ ЖИТТЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке оповідання?

527 Пригадайте, які оповідання ви читали на уроках літератури. Хто автори цих творів? Визначте тему, основну думку та композиційні елементи (зав'язка, кульмінація, розв'язка) одного з прочитаних оповідань.

Оповідання

Оповідання – невеликий за обсягом прозовий художній твір, який описує один важливий епізод, розвиток однієї події в житті невеликої кількості героїв.

Тип і стиль мовлення

Основний тип мовлення оповідання – **розповідь**, але можуть бути й елементи опису та роздуму. Стиль мовлення – **художній**.

Зміст твору

В основі **твору-оповідання** про випадок із життя є подія (епізод), свідком або учасником якої ви були. У такому оповіданні **потрібно розповісти про цю подію та висловити своє ставлення до неї**.

Структура

Структура твору-оповідання

1. **Вступ** (коли і де відбувалася подія; стисла характеристика персонажів).
2. **Основна частина** (докладна розповідь про подію).
3. **Закінчення** (враження від побаченого; власні зауваження чи побажання).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У творі-оповіданні необхідно викласти побачене так, щоб зацікавити читача або слухача.

528 Складіть усно твір-оповідання за поданим планом. Уведіть до тексту елементи опису пташки чи природи, а також діалог. Доберіть заголовок. Якого стилю ви будете дотримуватися, виконуючи завдання?

План

1. Сергій побачив синичку з пораненим крилом.
2. Хлопець вагався, чи брати пташку додому.
3. Бажання допомогти перемогло.
4. Сергій обігрів пташину.
5. Батьки похвалили сина.

529

I. Пригадайте подію, свідком або учасником якої ви були. На основі цієї події складіть усно твір-оповідання (10–15 речень), попередньо записавши його план та визначивши тему й основну думку.

II. Послухайте оповідання, складені вашими однокласниками. Що вам сподобалося в цих творах? Про що в них ідеться (вияв людської доброти, милосердя, уваги до старших, хворих тощо)?

Тема 17. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

530

Розкажіть, які казки чи оповідання про тварин ви читали. Чи були в цих творах описи тварин? Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати зовнішній вигляд однієї із цих тварин та її характер.

531

I. Прочитайте мовчки. Доведіть, що подане висловлювання є текстом.

НАТАЛЧИНА ВТІХА

Наталка жила в кривобокій халупчині на околиці села. Дівчина була **вродлива**, наче квіточка.

У наймах Наталка заробила теля, з теляти виросла телиця. Була то єдина Наталчина втіха. Та довелося продати телицю сусідові, бо не було чого їсти.

Вечорами, коли череда верталася в село, Наталка стояла біля воріт.

Ось показувалася сіра телиця, вона була гарна, сита. Шерсть на ній аж вилискувала. Телиця повертала до Наталки голову й мукала. Дівчина **прожогом кидалася** до неї, обвивала руками її міцну шию, починала цілувати морду. Теличка стояла наче вкопана. Наталка виймала невеличку скибку хліба, давала теличці, а сама знов цілувала міцну сіру шию...

Тут на Наталку **гримав** пастух. Вона відпускала телицю, проводила рукавом по очах і сумно дивилася їй услід (За *О. Кониським*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть вступ, основну частину й кінцівку.
2. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.
3. Яку тварину описує автор? Що ми дізнаємося про неї? Що значить ця тварина для Наталки?
4. Зі скількох мікротем складається текст? Назвіть їх у порядку розміщення.

5. Доберіть синоніми до виділених слів.
6. Складіть і запишіть план тексту.
7. Прочитайте текст удруге.
8. Докладно перекажіть текст за планом (усно).

Тема 18. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ ТВАРИНИ

532 І. Прослухайте текст з голосу вчителя чи однокласника. Визначте тип і стиль мовлення.

КРІТ

Ранньої весни ворухнулася раптом суха **бур'янина**, похиталася і впала. А на тому місці, де вона стояла, зробилася нора. У норі хтось важко посапував і **сердито** бурмотів. А трохи згодом **з-під землі** виткнувся гострий писок, за ним – сердитючі настовбурчені вуса, а за вусами і вся голова. Вона була припорошена пилом, з маленькими ямочками замість вух. Кріт **понуховав туман і прислухався**.

У бур'янах було тихо. Тоді **підземельник** повільно підняв **угору** дві заслінки побіля вух, і з-під них вигулькнуло на світ двоє маленьких очей.

«Гм, де ж це я опинився?» – подумав Кріт сердито, бо йому дуже хотілося їсти, і вибрався з нори весь.

Він був кволий після **зимового** сну, тому ледве переставляв ноги. Наткнувшись на якийсь курінь, підземельник злякано присів, а що курінь мовчав і не ворухився, то він осмілів, **покуштував** язиком вологий мох і став **швидко** його лизати.

Ах, як прохолодно стало йому в грудях, скільки сили прибуло одразу! І кріт **повеселішав** (За Г. Тютюнником).

II. Зверніть увагу, як пишемо виділені слова. Знайдіть слова, за допомогою яких автор описує крота (його писок, вуса, очі, вуха).

III. Складіть і запишіть план тексту. Послухайте текст удруге і напишіть за планом його докладний переказ.

IV. Якими видами мовленнєвої діяльності ви скористалися, виконуючи вправу?

Тема 19. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Яка мета художнього опису?

533 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Чи є у вас удома якась тварина? Розкажіть про неї (якої вона масті; які в неї лапи, очі, вуха; які в неї звички; зла вона чи добра; що вона любить, а що – ні). Як ви ставитеся до своєї тварини?

«Відоме» й
«нове»

Структура
твору

Художній
опис

Описати тварину означає назвати її ознаки, а також ознаки частин її тіла.

Структура твору-опису тварини

1. Вступ (де живе тварина, де я її бачив тощо).
2. Основна частина (опис тварини).
3. Висновок (моє ставлення до тварини).

Художній опис відображає тварину в яскравій, образній формі з метою емоційного впливу на читача.

534 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

ЛИСЕНЯ

Одного разу я побачила в лісі лисенятко. Воно було невеличке, як кішка. Лапки здавалися міцними, але тулуб був маленьким та худеньким. Велика голова, з гострим носом і настороженими вухами, веселі, круглі, як гудзики, оченята і рухливий кінчик носа робили лисеня дуже кумедним. Хутро рудувато-сіреньке з темнуватими плямами, шийка, щічки та живіт були білими. Я із задоволенням спостерігала за лисеням.

II. Простежте, як розгортається думка в тексті. Для цього визначте, яку тварину описано, що нового ми дізнаємося про неї з кожного наступного речення. Укажіть «відоме» й «нове» в реченнях опису.

III. Знайдіть використані в описі художні засоби (епітети й порівняння), антонімічні пари слів.

535 Складіть план твору-опису вашої улюбленої тварини. За планом опишіть тварину в художньому стилі. Використайте порівняння й епітети. Не забувайте, що опис має викликати в читача інтерес до тварини. Скористайтеся орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план твору-опису тварини

1. Де живе тварина.
2. Розмір (зріст) тварини, її масть (забарвлення), шерсть.
3. Голова, очі, вуха, лапи, хвіст.
4. Сила (спритність, енергійність, витривалість) тварини.
5. Я люблю спостерігати за твариною.

536 I. Розгляньте репродукції картин. Що саме нам розповідають художники про тварин? Які почуття передають? Висловіть свої враження від картин.

*Валентин Рекуненко.
Дощик*

*Томас Гейнсборо.
Трістрам і Фокс*

II. Складіть усно твір-опис псика чи кошеняти за однією з поданих картин (у художньому стилі). Скористайтеся пам'яткою на с. 231.

537 Послухайте твори-описи своїх однокласників. Проаналізуйте висловлювання за поданим планом.

План аналізу твору-опису

1. Як побудовано висловлювання, чи відповідає воно структурі опису?
2. Чи відповідає висловлювання художньому стилю мовлення?
3. Чи послідовно викладено матеріал?
4. Чи розкрито тему й основну думку?

Тема 20. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ В ХУДОЖНЬОМУ ТА НАУКОВОМУ СТИЛЯХ

ПРИГАДАЙМО. Що означає описати тварину? Яка мета художнього опису?

538 ПОЗМАГАЙТЕСЯ. Об'єднайтеся в групи (за варіантами, рядами тощо). Учасник однієї групи називає ознаки тварини, а інша група має відгадати, про яку тварину йдеться. Виконайте завдання по черзі.

Науковий опис

Мета **наукового опису** тварини – точно передати інформацію про її розмір, вагу, колір, звички тощо.

539 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в ньому? Доведіть, що це висловлювання є зразком тексту наукового стилю.

ДРОХВА

Останні сто років в Україні різко скорочується кількість дрохв, які свого часу були дуже поширені в степовій і лісостеповій зонах. Сьогодні дрóхв́а належить до рідкісних, зникаючих видів і занесена до Червоної книги. Цих птахів у невеликій кількості можна зустріти в Криму, на Херсонщині, Харківщині, Запоріжжі.

Дрохва дуже полохлива, сторожкá птиця. Вона гніздиться на відкритих ділянках степу, солончаках з бідною рослинністю, іноді на хлібних полях, але завжди у віддалених від людини місцях. Живиться рослинною та тваринною їжею.

Дрохви швидко бігають, витривалі, добре літають. Проте злетіти їм важко, адже важать вони в середньому 14–15 кг. Зверху птах коричнево-жовтого кольору, а знизу – білого. Шия в дрохви довга, хвіст – середньої довжини. Дзьоб великий, широкий при основі, випуклий, з вирізкою на кінці. Ноги довгі й сильні, на них – три пальці з короткими кігтями. Самці – з пучками білого пір'я на горлі. (З довідника)

II. Розгляньте на малюнку дрохву. Розкажіть, чим ці птахи відрізняються від інших, наприклад синичок чи страусів. А чим подібні? У розповіді використайте антоніми.
 III. Випишіть із тексту слова та словосполучення, найбільш важливі для опису птаха.

540

Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть колективно план твору-опису дροхви. За планом напишіть твір спочатку в художньому, а потім у науковому стилі. До творів доберіть заголовки. Скористайтесь матеріалом попередньої вправи.

ВАРІАНТ Б. Складіть план і напишіть за ним твори-описи тварини, яка водиться в лісах чи степах України, спочатку в художньому, а потім у науковому стилі. До творів доберіть заголовки. Скористайтесь орієнтовним планом на с. 242.

ТЕМА 21. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. Чим роздум відрізняється від розповіді?

541 I. Прослухайте текст з голосу вчителя чи однокласника. Визначте тему й основну думку.

КІНЬ УТІК

Це було в четвертому класі. Усі схилилися над зошитами. Учитель дав задачі – і діти працювали самостійно.

На останній парті сидить Вітя. Він уже закінчував розв'язувати, коли на парту впала записка.

«Знову, мабуть, від Петрика, – подумав собі. – Знову просить ковзани. Чого я маю весь час йому їх давати?»

– Іване Петровичу, – сказав Вітя, – мені хтось записку кинув... Хіба ж можна записки на уроці писати?

– Записки на уроці писати не можна, – відповів Іван Петрович. – Але як уже тобі хтось написав, то розповідати про неї вчителю не добре, Вітю. Записка – це ж таємниця, що мусить бути відома тільки тобі й твоєму товаришеві. А ти розкриваєш свою таємницю. Візьми записку, заховай, на перерві прочитаєш...

Вітя почервонів. Тепер йому стало зрозуміло, що він немовби пішов з доносом на товариша.

У класі тиша. Хлопці час від часу піднімали голови, позирали на Вітю, і в їхніх поглядах він бачив подив і обурення.

Вітя розгорнув записку й прочитав: «Вітю, – писав Петрик, – я намалював вогнегривого коня. Якщо хочеш, дам тобі».

На перерві Вітя підійшов до Петрика.

– Давай коня... – сказав.

– Утік кінь, – тихо відповів Петрик (*В. Сухомлинський*).

II. Доведіть, що прослуханий текст є розповіддю з елементами роздуму. Визначте тезу цього роздуму й аргументи.

III. Докладно перекажіть текст (усно), користуючись власним або поданим нижче планом.

IV. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

План

1. Це було в четвертому класі.
2. Записка від Петрика.
3. Записка – це таємниця.
4. Подив і обурення однокласників.
5. Утік кінь.

Тема 22. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості тексту-роздуму?

542 I. Прочитайте твердження (тези). Доберіть переконливі аргументи, за допомогою яких можна було б довести кожне з них.

1. Кожна людина повинна знати послідовність розташування літер в алфавіті.
2. Пропускати уроки без поважних причин не можна.
3. Діти повинні не лише вчитися, а й допомагати своїм батькам по господарству.
4. Говорити правду не завжди легко.

II. Напишіть твір-роздум за одним із тверджень (на вибір) у художньому стилі, попередньо склавши план висловлювання. Скористайтеся словами (сполученнями слів) з поданої нижче таблиці, щоб поєднати тезу й аргументи, а також приєднати висновок.

Текст-роздум

Теза	Аргументи	Висновок
<i>тому що через те, що по-перше по-друге наприклад</i>		<i>отже тому таким чином</i>

543 Напишіть твір-роздум на одну з поданих тем у художньому стилі, попередньо склавши план. Розпочніть роботу з визначення теми й основної думки майбутнього висловлювання. Наприкінці перевірте, чи дотримано у вашому тексті вимог до мовлення.

1. Яке народне свято мені подобається найбільше і чому?
2. Яку музику я люблю найбільше і чому?
3. Коли людина стає дорослою?

ДОДАТКИ

Додаток 1

ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Б

бага́тство [бага́цтво]
 батьківщи́на [бат'к'івшчи́на]
 безжу́рний [бе^иж:у́рний]
 безме́жжя [бе^измéж':а]
 бері́зка [би^ер'і́зка], -зці [з'ц'і]
 боротьба́ [бород'ба́]

В

верну́тися [ве^ирну́ти^ес'а], вернеш-
 ся [не^ис':а], вернеться [не^иц':а]
 вибача́тися [ви^ебача́ти^ес'а], -чся
 [ц'с'а]
 во́гкий [во́хкий]
 вокза́л [вогза́л]
 ву́зько [в'у́зко]

Д

диві́тися [ди^еві́ти^ес'а], дівиш-
 ся [ви^ес':а], дівиться [ви^ец':а]
 дігтяр [д'іхт'ар]
 ді́жка [д'і́жка], -жці [з'ц'і]
 до́відка [д'ов'ідка]
 дочка́, дочці́ [доц':і]
 до́ччин [д'оч:ин]
 до́шка, до́шці [д'о́с'ц'і]

З

зжа́ти [ж:а́ти]
 злі́сть [з'л'іс'т']
 зозу́ля [зо^узу́л'а]
 зсади́ти [с:ади́ти]
 зшива́ти [ш:и^ева́ти]

К

кіго́ть [к'ігот'], -гтя [хт'а]

Л

ле́гко [лехко]
 ло́жка [ло́жка], -жці [з'ц'і]
 людський [л'уд'с'кий]

М

молотьба́ [молод'ба́]
 моту́зка [мо^уту́зка], -зці [з'ц'і]

Н

ніго́ть [н'ігот'], -гті [хт'і]
 ніч [н'іч], ніччю [н'іч':у]

П

прему́дрий [пре^иму́дрий]
 приві́зши [при^ев'і́зши]
 прині́сши [при^ен'і́ш:и]
 про́сьба [пр'о́с'ба]

Р

рідня [р'ід'н'а́]
 розшити [рожши́ти] і [рош:і́ти]
 рюкза́к [р'у́гза́к]

С

серéжка [се^ирéжка], -éжці [éз'ц'і]
 сміятися [с'м'і́я́ти^ес'а], -ієшся
 [і́йе́с':а], -іється [і́йе́ц':а]
 солодкий [сол'одкий]
 сорочка, – о́чці [о́ц':і']
 стежка [сте́жка], – жці [з'ц'і]
 суцві́ття [суц'в'і́т':а]

Ф

футбол [фудбо́л]

Ш

швидкий [шви^едкий]
 шістна́дцять [ш'існа́дз'ц'ат']

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А	дітьми	ко́лесо	по́милка
абі́хто	довес́ті	ко́рісний	поя́рковий
алфа́віт	до́нька	кропи́ва	поси́діти
Б	допі́зна	Л	при́язний
близькі́й	досхо́чу	легкі́й	про́стий
борю́чись	дочка́	листопа́д	Р
босо́ніж	до́щечка	літо́пис	річко́вий
б'ю́чі	дощови́й	льо́довий	розв'язáння
В	Ж	лялько́вий	розпові́сті
верба́	жалі́ти	М	руслó
верете́но	жалю́зі	медикаме́нт	С
везти́	жаркі́й	мере́жа	сантима́тр
веси́ти	живо́пис	месті́	све́рдро
віга́дка	живопи́сний	міліме́тр	сере́дина
визна́ння	житло́	морóчити	спи́на
вимо́ва	З	Н	Т
вимо́га	завда́ння	наві́ки	то́впитися
вінагоро́дити	завдо́вжки	навколо́	товсти́й
віпа́док	зага́дка	навча́ння	тонкі́й
віпрятти́	задалегі́дь	наса́мперед	торф'яни́й
вирáзність	зайня́тий	нена́видіти	У
виставко́вий	запита́ння	нена́висть	украї́нець
виче́рпний	застрéлити	нести́	украї́нський
возз'є́днання	зібра́ння	нові́й	уро́чістий
вої́нський	зле́гка	нудни́й	О
Г	зо́всім	П	Ц
гетьма́нський	зру́чний	обра́ння	це́нтнер
горо́біна	І	обру́ч	Ч
горо́діти	ідучи́	одина́дцять	чарі́вний
горо́шина	і́скра	одноразо́вий	чергові́й
груше́вий	Ї	о́лень	черстві́й
Д	і́стівний	оле́нячий	чита́ння
далечи́на	К	острі́вний	чорно́зем
дворо́вий	ка́жучи	П	чотирна́дцять
дециме́тр	ки́дати	поблизу́	Ш
ді́хання	кіломе́тр	по́друга	швидкі́й
діало́г	книжко́вий	поза́очі	шовко́вий
ді́дів	ко́взатися	полéжати	
ді́точкі			

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

- АРОМАТНИЙ**, пахучий, пахущий, пахкий, запашний, запашистий, духмяний.
- БАЗІКА** (*зневажливе*), базікало, патякало, талалай, баяндрасник, торохтій, цокотун, пустомеля, пустодзвін.
- БАРВИСТИЙ**, строкатий, кольоровий, різнобарвний, пишнобарвний, квітчастий, пишний, мальовничий, яскравий.
- БЕЗСМЕРТНИЙ**, невмирущий, нетлінний, вічний, довічний.
- БІДА**, лихо, нещастя, горе; (*лиха година*) напасть, халепа.
- БЛАГОРОДНИЙ**, чесний, порядний; (*вчинок*) лицарський, шляхетний; (*метал*) коштовний.
- БЛИЗЬКО**, недалеко, поблизу, неподалік, під носом, рукою подати, не за горами.
- БОЯЗКИЙ**, несміливий, полохливий, лякливий, легкодухий, *розм.* страхопудний.
- ВВІЧЛИВИЙ**, чемний, вихований, коректний, тактовний, гречний.
- ВЕЛИЧЕЗНИЙ**, здоровенний, грандіозний, велетенський, гігантський, колосальний, прездоровий.
- ВИДАТНИЙ**, визначний, великий, відомий, знаменитий, славний.
- ВІДВЕРТИЙ**, щирий, прямий, правдивий, прямолінійний.
- ГЕРОЇЗМ**, геройство, лицарство, молодецтво, самовідданість, мужність.
- ГОВОРИТИ** (*передавати словами думки, повідомляти*), казати, промовляти, проказувати, балакати, мовити, повідати, *поетичне* ректи, *розм.* цідіти.
- ГОРИЗОНТ**, обрій, круговид, виднокруг, виднокрай, крайнебо, овид, небосхил, небокрай.
- ГУЩАВИНА**, хащі, нетрі, зарості.
- ДВІР**, подвір'я, обійстя, дворище, садиба, господа.
- ДЕЛІКАТНИЙ**, тактовний, увічливий, люб'язний, пристойний.
- ДИВНИЙ** (*який викликає подив*), чудний, дивовижний, чудернацький, *розм.* дикобинний; химерний, фантастичний; дивацький.
- ДОРОГА**, шлях, путь, шосе, траса, автострада, *розм.* гостинець, путівець.
- ДУМАТИ**, мислити, розмірковувати, роздумувати, міркувати, мати на думці, *розм.* кумекати, *розм.* метикувати, *розм.* мізкувати.
- ЖИТЛО**, оселя, помешкання, дім, домівка, хата, госпóда.
- ЗАВЖДИ**, повсякчас, завше, постійно, день і ніч, будь-коли, доки світ стоїть, хоч коли.
- ЗАВІРЮХА**, хуртовина, метелиця, віхола, заметіль, хуга, завія, сніговій, *розм.* хурделиця, *розм.* хвища, *розм.* хуртеча.
- ЗЛИЙ**, недобрий, лихий, поганий, злісний, злостивий, злобний, зловорожий.
- ІТИ**, простувати, прямувати, ступати, *розм.* топати, *розм.* тупцювати; крокувати; *розм.* чимчикувати, *розм.* теліпáтися.

- КМІТЛИВИЙ**, тямущий, тямовитий, *розм.* метикуватий, *розм.* метикований, здогадливий, бистрий на розум.
- ЛАСКАВИЙ** (*який виявляє ласку*), ніжний, лагідний, пестливий, голубливий, *розм.* ладний.
- ЛЕЛЕКА**, черногуз, бусол, бузько́.
- ЛЮТИЙ**, хижий, злий, злющий, безжалісний, жорстокий, нещадний.
- МАБУТЬ**, певно, здається, видно, напевне, либонь.
- МОВЧАЗНИЙ**, небалакучий, неговіркий, маломовний, небагатослівний, мовчкуватий, безсловесний, безмовний.
- НАРАЗ**, враз, раптом, несподівано, зненацька.
- НАСТАВАТИ**, надходити, наближатися, насуватися, підступати, наспівати, приходити.
- ОХАЙНИЙ**, чепурний, акуратний, чистий, чепуристий.
- ОХОРОНЯТИ**, стерегти, пильнувати, вартувати, сторожити, чатувати, стояти на варті.
- ПЛАКАТИ**, *розм.* рюмсати, лити сльози, нюнити, скиглити, хлипати, ревити, сміятися на кутні, заходитися плачем, вмиватися слізьми; голосити, ридати.
- ПОБАЧИТИ**, углядіти, уздріти, зобачити, спостерегти; (*в гостях*) зустріти, здібати.
- ПОВІЛЬНО**, поволі, звільна, нешвидко, неспішно, потихеньку, неквапно, повагом, без поспіху, *розм.* неквапом, *розм.* повобленьки.
- РАДІСНИЙ**, веселий, життєрадісний, сонцелюбний, сонцеликий.
- РАПТОМ**, зненацька, враз, несподівано, раптово, як сніг на голову, як грім з ясного неба, блискавично.
- РОЗМОВЛЯТИ**, говорити, балакати, бесідувати, вести розмову, гомоніти, перекидатися словами, *розм.* галакати, *розм.* щебетати.
- САМОБУТНІЙ**, оригінальний, своєрідний.
- СВІТАТИ** (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.
- СКАЗАТИ**, мовити, промовити, проговорити, проказати, вимовити, висловити, повідати, випалити, зронити, *розм.* пролепетіти.
- СМІЛИВИЙ**, відважний, хоробрий, мужній, безстрашний, відчайдушний, небоязкий.
- СПОКОНВІКУ**, з діда-прадіда, справіку, з правіків, одвічно, з давніх-давен, відколи світ.
- СПРАВЖНІЙ**, істинний, правдивий, чистий, дійсний; реальний.
- СУМ**, смуток, журба, печаль, туга, жаль, зажу́ра, жура́; скорбота.
- ТОВАРИСЬКИЙ**, дружній, пріятельський, пріязний, доброзичливий.
- ЧУДОВИЙ**, прекрасний, прегарний, розкішний, божественний, захоплюючий.
- ШВИДКИЙ**, скорий, бистрий, прудкий, хуткий, шпаркий, розгонистий, борзий; (*у праці*) беручкий, жвавий.
- ШВИДКО**, стрімко, стрімливо, хутко, скоро, бистро, прудко, мерщій, стрілою, віхорем, прожогом, стрімголов.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Скорочені відповіді до вправ

12. 3. Течією. 5. Сіллю.
42. Букву **е(є)** слід поставити в 7 словах.
50. 1. Весело.
51. 6. Просто.
180. Любов'ю [л'убов'ю].
182. 1. [л'].
206. Клейка стрічка.
228. Уподібнення приголосних відбувається в словах *засніжене, ніжитья* та ін. Всього – у 7 словах.
239. Зловісний, жалісно та ін.
250. У першій групі пишемо *и* в тих словах, у яких є наголошений суфікс *-а-*. У другій групі пишемо *е*, якщо сумнівний голосний при зміні слова чергується з [і].
254. Кременчук – у Кременчуці, Острог – в Острозі.
272. Потрібно вставити 5 знаків м'якшення. Слід підкреслити 7 слів.
276. Знака м'якшення немає в 6 словах.
281. Сполучення букв *ьо* пишемо в 4 словах.
296. У третю колонку слід виписати 2 слова (збіг на межі частин складного слова).
317. Марокканський, ніцький, міссісіпський.
336. 1. Колодязний журавель (довга жердина, приладнана біля колодязя). 2. Голкою хвойного дерева, їжака. 3. На футбольному. 4. Стрілка рослини, на панчохах, залізнична. 5. Корінь слова, зуба. 6. Залізничного, художнього (картина художника).
345. 1. Час, думка тощо. 2. Час, звуки, слова тощо. 3. Вітер, свічка, душа тощо. 4. Теплим. 5. Промінь надії, щастя тощо.
353. Потрібно поставити 6 ком.
357. Помітивши – виявивши, побачивши.
360. Добрий урожай – багатий, великий, рясний, щедрий.
368. Глибокі знання – поверхові; тихий сон – неспокійний, тривожний.
370. 3. На поганому. 5. Дорогý. 6. Лінь.
376. Омоніми – *чайка* (степова) і *чайка* (козацька) та ін.; багато-значні слова – *чашечка* та ін.
390. Больничный – лікарняний. Масло – олія.
391. 1. Два тижні. 2. Улюблена пісня. 3. Старанно ставиться. 4. Правильно відповів. 6. Наступне заняття.
432. Пригвинтіти, пригвинті, пригвинтіть, пригвинчу́.
443. Турбуватися про дітей, чемпіонат з тенісу, іти по хліб.

445. Потрібно поставити 6 ком. У другому реченні є вставне слово *певно*. У третьому реченні слід поставити кому лише перед одним зі сполучників *і*. Пишемо *рогачем*.

450. Крутий узвар – міцний, насичений; круті береги – обривисті, прямовисні; крута каша – густа; крутий характер – суворий.

457. Накідка, стовп, дорога, піднести.

Відповіді до тестових завдань

Завдання на с. 52–53:

1.А; 2.Г; 3.Г; 4.Г; 5.В

Завдання на с. 82–83:

1.В; 2.Б; 3.В; 4.А

Завдання на с. 102–103:

1.А; 2.Б; 3.Б; 4.В; 5.Г

Завдання на с. 122:

1.Г; 2.А; 3.А; 4.Б

Завдання на с. 146:

1.Б; 2.В; 3.Б; 4.В; 5.Г

Завдання на с. 172–173:

1.В; 2.А; 3.В; 4.Б; 5.Г

Завдання на с. 194:

1.А; 2.А; 3.В; 4.Б; 5.Г; 6.Б

Відповіді до веселих вікторин

Вікторина на с. 29. 1. Префікс і суфікс. 2. Д-і-д. 3. Ї. 4. Букви *р*. 5. Буква *л*. 6. Букви *к*.

Вікторина на с. 30. 1. Звук [о]. 2. Звук [а]. 3. Омар – комар. 4. Звук [к]. 5. Ворота – воротар.

Вікторина на с. 123. 1. Алфавіт, абетка, азбука. 2. Звук [й]. 4. Клад – склад. 5. Джміль – хміль. 6. Звук [дз'] позначаємо буквами *дзь*.

Вікторина на с. 174. 1. Морської або тієї, якою косять. 2. Ключем-джерелом. 3. На вулканічній (розплавлена маса). 4. Та, за допомогою якої прицілюються. 5. Ту, яка має листочки і квітки (лікарська рослина).

ЗМІСТ

Дорогі п'ятикласники! 3

ВСТУП

Значення мови в житті суспільства. Українська мова –
державна мова України 4

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 1. Іменник	10
§ 2. Прикметник	12
§ 3. Числівник	15
§ 4. Займенник. Особові займенники.	17
§ 5. Дієслово	20
§ 6. Прислівник	23
§ 7. Прийменник. Сполучник.	25

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

§ 8. Словосполучення.	32
§ 9. Речення, його граматична основа	36
§ 10. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення	40
§ 11. Додаток	44
§ 12. Означення	46
§ 13. Обставина	49
§ 14. Речення з однорідними членами.	55
§ 15. Узагальнювальне слово при однорідних членах речення	59
§ 16. Звертання	62
§ 17. Вставні слова	64
§ 18. Складне речення.	68
§ 19. Кома між частинами складного речення	72
§ 20. Речення з прямою мовою.	74
§ 21. Діалог	77
§ 22. Узагальнення вивченого з розділу «Відомості із синтаксису та пунктуації»	80

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 23. Звуки мови і звуки мовлення. Звуки голосні та приголосні	86
§ 24. Приголосні тверді та м'які, дзвінки та глухі	89
§ 25. Позначення звуків на письмі. Алфавіт. Співвідношення звуків і букв.	93
§ 26. Склад. Наголос	95
§ 27. Орфограма. Правила переносу слова з рядка в рядок	99
§ 28. Вимова голосних. Позначення на письмі ненаголошених [е], [и] в коренях слів	103

§ 29. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних	107
§ 30. Спрощення в групах приголосних	111
§ 31. Чергування голосних звуків	115
§ 32. Чергування приголосних звуків	118
§ 33. Чергування <i>y – e, i – й</i>	120
§ 34. Позначення м'якості приголосних на письмі. Правила вживання знака м'якшення	124
§ 35. Сполучення букв <i>йо, во</i>	127
§ 36. Вживання апострофа	129
§ 37. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних	132
§ 38. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних . . .	135
§ 39. Написання слів іншомовного походження	138
§ 40. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»	144

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 41. Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова	150
§ 42. Пряме і переносне значення слова	153
§ 43. Загальноживані (нейтральні) і стилістично забарвлені слова . . .	156
§ 44. Синоніми	159
§ 45. Антоніми	162
§ 46. Омоніми	164
§ 47. Походження (етимологія) слова	167
§ 48. Узагальнення вивченого з розділу «Лексикологія»	170

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 49. Основа слова і закінчення. Змінні та незмінні слова	176
§ 50. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова	179
§ 51. Префікс і суфікс	182
§ 52. Орфограми в значущих частинах слова	186
§ 53. Написання і вимова префіксів <i>пре-, при-, при-</i>	189
§ 54. Узагальнення вивченого з розділу «Будова слова. Орфографія»	192

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 55. Синтаксис і пунктуація	197
§ 56. Лексикологія	199
§ 57. Будова слова та орфографія	201
§ 58. Фонетика та графіка. Орфоепія та орфографія	203

УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Тема 1. Мовлення і спілкування	206
Тема 2. Правила спілкування. Монологічне та діалогічне спілкування. Складання діалогів	209

Тема 3. Текст	211
Тема 4. Мовні засоби зв'язку речень у тексті. «Відоме» та «нове» в реченнях тексту	215
Тема 5. Читання мовчки	217
Тема 6. Вимоги до мовлення. Усний відгук про висловлювання товариша	219
Тема 7. Стилї мовлення	221
Тема 8. Усний докладний переказ тексту наукового стилю	224
Тема 9. Типи мовлення	225
Тема 10. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	227
Тема 11. Усний твір-опис предмета в художньому стилї	229
Тема 12. Письмовий твір-опис предмета в художньому та науковому стилях	232
Тема 13. Письмовий твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилї	232
Тема 14. Лист. Адреса	234
Тема 15. Замїтка в газету (зї шкїльного життя) інформаційного характеру	235
Тема 16. Усний твір-оповїдання про випадок зї життя	238
Тема 17. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини	239
Тема 18. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини	240
Тема 19. Усний твір-опис тварини в художньому стилї	241
Тема 20. Письмовий твір-опис тварини в художньому та науковому стилях	243
Тема 21. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	244
Тема 22. Письмовий твір-роздум у художньому стилї	245

ДОДАТКИ

Орфоепїчний словничок	246
Словничок наголосїв	247
Словничок синонїмїв	248
Перевїр себе. Скороченї вїдповїдї до вправ	250